

tiszatáj

IRODALMI, MŰVELŐDÉSI ÉS TÁRSADALOMPOLITIKAI FOLYÓIRAT

'88

2

tiszatáj

IRODALMI, MŰVELŐDÉSI ÉS TÁRSADALOMPOLITIKAI FOLYÓIRAT

Főszerkesztő

KAPOSI MÁRTON

Főszerkesztő-helyettes

LENGYEL ANDRÁS

A szerkesztőbizottság elnöke

TÓTH BÉLA

A szerkesztőbizottság tagjai

Berényi Bogáta, Besenyi Sándor, Borvendég Béla, Csatári Dániel,
Kaposi Márton, Szentpéteri István

A szerkesztőség tagjai

Csatári Dániel, Nikolényi István, Szabó Tibor,
Tóth Béla, Zsoldos Sándor

Tartalom

XLII. ÉVFOLYAM, 2. SZÁM

1988. FEBRUÁR

SARUSI MIHÁLY: A „Hanyattúzás” három uszoda-hossza elé; A rongyos meg a bundás; Kutya nagy menet; No harasó (elbeszélések)	3
BRASNYÓ ISTVÁN: Úkapám pisztola (vers)	13
KÁRPÁTI KAMIL: Gelsomina paradicsom-palántái (vers)	22
GAZDAG ERZSI: A porszem hintája (vers)	25
TANDORI DEZSŐ: Harmadik négyes (vers)	26

HAZAI TÜKÖR

BÁLINT B. ANDRÁS: Enyhíteni a szenvedést. Hit és családi élet.....	30
--	----

TANULMÁNY

VASY GÉZA: „...a nagy: te vagy...” Nagy László verse József Attiláról	42
<u>A szegedi Böll-szimpozium anyagából</u>	
Böll-összeállításunk elé	54
HERBERT HOVEN: „Ha a háború szóból nyomdafesték lesz”. Heinrich Böll és Otto B. Roegele levélváltásához (Katóna Tünde fordítása)	55
ROBERT C. CONARD: Heinrich Böll: Asszonyok rajnai tájban. A polgári demokrácia bírálata (Bernáth Gyöngyvér fordítása)	61
GÜRSEL AYTAÇ: Heinrich Böll regényművészete és utolsó regénye, az „Asszonyok rajnai tájban” (Rába Erzsébet fordítása)	68

MŰVÉSZET

SÍK CSABA: Pablo Ruiztől Picassóig (2. rész)	81
<i>Tiszatáj-galéria</i>	
BODRI FERENC: Sulyok Gabriella	99

KRITIKA

MEZEY LÁSZLÓ MIKLÓS: Bibliográfia — és ami mögötte van. A csehszlovákiai magyar irodalom bibliográfiája 1971—1980.....	101
BOTLIK JÓZSEF: Négyszemközt a valósággal. Pomogáts Béla: Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban	106
BALÁZS GÉZA: A vallási néprajz kutatása néhány újabb kiadvány tükrében	109

ILLUSZTRÁCIÓ

SULYOK GABRIELLA grafikái az 53., 80., 100., 112. és a borító III. oldalán, valamint a műmellékleten (I—II.).
(Dömötör Mihály felvételei.)

A Csongrád Megyei Tanács lapja. Kiadja a Csongrád Megyei Lapkiadó Vállalat.
Felelős kiadó: Kispál Antal — 88-6089 — Szegedi Nyomda — Felelős vezető:
Surányi Tibor igazgató.

Szerkesztőség: Szeged, Tanácsköztársaság útja 10. — Táviratcím: Tiszatáj Szeged,
Sajtóház. Telefon: 12-670. Postafiók: 153. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető
bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a hírlapkézbesítőknél, a Posta hírlapüz-
leteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR), Budapest XIII.,
Lehel u. 10/A. — 1900, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a
HELIR 215-96-162 pénzforgalmi jelzőszámra. Egyes szám ára: 16 Ft. Előfizetési
díj negyedévre: 48, fél évre 96, egy évre 192 forint.
Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

ISSN 0133 1167

SARUSI MIHÁLY

A „Hanyattúszás” három uszodahossza elé

E készülő könyvemben jómagam vágok neki, s mindenféle népfiak, hajdani hadfiak, többnyire megnyomorítottak, alkalmanként kiszolgáltatottságukban parancsra másokat nyomorítók kezdenek el hanyattúszni. Ahogy a címadó írás aradi mesélője fogalmaz: az ember előre tart, előrefele halad, de közben szemét nem tudja levenni múlttól, elhagyott szülőföldről, elszakított és tönkrevért otthonról. Mindarról, amit magunk mögött hagytunk. Hátúszás sprint helyett — ahogy „hősöm” fogalmaz, hanyattúszás, mert ő nem hátra szokott esni, hanem hanyatt. Ő csak tudja. S hát nem nevetséges az efféle ember? Nem vagyunk-e nevetségesek, hogy folyton emlékezünk? Mekkora ostobaság ma is a frontról álmodni, vérrel álmodni, amikor álmodhatnánk pálmafás szigetről, háncsruhás örömlányokról, marslakókról is. Álmodni sokmindent lehet, ám álmodni, azt hiszem, nem csak a magyar ember nem nagyon szokott efféléket. A többször agyonvert ember (az agyonvert nem azonos a meggyilkolttal, az agyonvertet mindössze fejbeverték, s lehet, hogy ma is él, ha meg nem halt) álma érdemes-e a megörökítésre? Mert ezek az álmok gyakran nem is álmok, hiszen ébren tartja az álmodni, szebbet álmodni alig képes lelket századunk megannyi borzalma. S ami kijön belőle álm helyett, „igaz történet” gyanánt háborúról, fogságról, miegymásról, arról nem igen tud sem szépirodalom, sem tankönyvirodalom, sem néprajzi irodalom, sem semmi, legföljebb újabban a dokumentumfilm. Pedig hogy kínálja magát igazi nagyregénybe a fronton elesett másfél-százezer, a fogságban kiszenvedett háromszáz-ezer magyar katona, a halálgyárakban és a munkaszolgálatban elpusztított hat-száz-ezer magyar zsidó tragédiája?!

E három írás semmi másra nem vállalkozik, mint visszaadni minél hitelesebben, hogyan érez ma minderről némely hanyattúszó. Hogy ez a múltkép általános-e, s nem csak az övék? E könyvben a vélhető igazság a sokféle mesélő egy-egy mondatából áll össze. Am a teljesebb igazság sejtethető-e, ha elhagyom mindazt, ami az Igazsághoz képest mindössze Valóság?

A rongyos meg a bundás

Magyarok, Ázsiába vissza! Ez volt a jelszó, ők lesznek itt a földbirtokosok. A magyar nem beszél, a magyar ugat! Így a bundosok. És aki nem vallja magát németnek, Afrikába is elkerülhet, ha itt német birodalom lesz! Mert „Hitler a Dunáig!” jön, aki nem áll mellénk, kitelepítik Ukrajnába. Majd meglát-

játok... A volksbund körmönfont módon akarta magához láncolni a szegény embereket: ígért! Ha aláírod ezt a papírt, kapsz olcsó bérletet, földjuttatást! Csalétek volt. Az üres papírt aztán kitöltötték, szabályos belépési nyilatkozat volt. Majd jött az SS-toborzás, önkéntes! A megszállás után már azt mondták: a német vérségűek kötelesek a német SS-sorozóbizottság elé állni. Ha az ember nem akarta eltérni, kenderföldeken, kukoricásban bujdosott. Én két hétig kint bujkáltam az eleki határban, amikor bevagonírozták a fiúkat. Nyíltan nem lehetett szembeszállni, azonnal internáltak volna. Volt, aki önként elment magyar katonának. Nem voltam hajlandó fölvenni a német egyenruhát. Sokunknak hiába jöttek a mesével: Ezt a háborút köteles a német végigharcolni!

Ádám, amikor itthon volt, mindig mesélte, hány orosz tankot lőtt ki a Tigrisével. Azt mondták nekik, hogy minden kilőtt orosz tank után földet kapnak, már nem emlékszem, hány holdat, a háború után Ukrajnában. Tankonként húszat? Tudom, Ádámnak egész birtoka lett volna, nagyon készült gazdálkodni a sajátjában. Itthon, Gyönkön apámnak öt hold földje volt, mi öten testvérek, könnyű volt a bátyánkat rászedni, hogy lépjen be. SS volt, 18—19 éves, amikor behívták katonának a háború befejezése előtt. Fölajánlották, hogy mehet SS-katonának, elvállalta. Anyánk akármennyit sírt, levelet írt Berlinbe, nem jött haza! Egyszer azt válaszolta, hogy neki most olyan a foglalkozása, hogy még emiatt is baja lehetne. Nem is jött többet haza, Berlinben halt meg. A felesége és a gyermekei sose jártak Gyönkön. A másik bátyám, Henrik, agglegény maradt, ma is otthon él, nem ment el SS-nek. Persze ő akkor még túl fiatal volt. Őt apámmal együtt elvitték a Szovjetunióba bányába dolgozni, mert német anyanyelvűek voltak. Emlékszem, ott voltunk Bonyhádán '44-ben a Hitler születésnapján rendezett népgyűlésen.

A népi németek szövetsége, a volksbund a 40-es évek elején egyre több emberre hatott. Engem azzal hívtak az ifjúsági szervezet, a Deutsche Jugend titkárának, hogy ha elvállalom, a volksbund fizeti az egyetemi taníttatásom költségeit. Aztán amiért nem álltam kötélnek, érettségi után a járási útbiztoságnál dolgoztam, egy idő után felsőbb utasításra kitétek az állásomból. A volt barátaim nem álltak velem szóba, ugyanis a volksbund-tagoknak tilos volt az egyesület által megbélyegzettekkel barátkozniuk.

A bátyám a fronton, mi meg otthon. A háború vége felé Gyönkre is elért a front, tenger orosz jött! Meg kirgíz, tatár, ők jöttek elől. Itt az egyik dombon megbújt néhány SS, és a villámgéppuskáikkal napokig feltartották őket. Hullott az orosz, mint a légy, csak rohamoztak, bele a gyilkos géppuskatűzbe, sehogy se tudták elfoglalni a dombot. A végén az a három vagy négy SS, bitang bátrak voltak, nem félték a haláltól, szedte a sátorfáját, éjjel megléptek! Ismerhették a környéket, azért tudtak kibújni a bekerítésből. Akkor aztán egy rohammal bevették a dombot.

A háború alakulása folytán Eleken '43-ban erős SS-toborzás kezdődött, földet, házat, rangot ígértek a győzelem után. Hogy megtagadtam az „igaz eszme” szolgálatát, azzal fenyegettek: a házunk előtti akácfán fogok lógni! Három napon át félóránként jöttek, éjjel is, kérdezni: meggondoltam-e magam? Ekkoriban történt, hogy egy örült éjszaka letépte a templomtéren lévő árbocról a magyar nemzeti színű zászlót, és csikokra tépdesve a fák ágaira akasztotta. A hatóság a kommunistákra fogta, többeket letartóztattak, megkínoztak. Eleken akkoriban „Heil Hitler!” járta „Adjon Isten!” helyett.

Azt mondták: a bund iskola gazdag iskola, a magyar iskola rongyos

iskola! Azért nem egészen így volt, gazdagok mi se voltunk, sőt. Csak szeretünk volna gazdagok lenni. Persze annyira nem voltunk szegények, mint a székelyek, mert amikor azok a háború után megjöttek, csak néztük, milyen szerencsétlenek. Még hogy semmilyen sincs: beköltöznek az üresen maradt svábházakba! Gondolhatod, mit éreztünk. Meg tudtuk volna fojtani egymást egy kanál vízben. A házainkban idegenek, a mieink meg Szibériában. Németországban fogságban.

„Hűséggel a hazáért!”, ez volt a jelszavunk. A hűségmozgalom azért alakult, hogy védelmet nyújtson a bund fasiszta szelleme ellen. Eleken a felhívás közreadása után, '43. március 15-én jelent meg, néhány hónap alatt pár tucat-ról majdnem ezerre nőtt a hűségmozgalom taglétszáma. A bundosok jó részét visszatértették. Éjszaka az ifjúságunk letépte a náci falragaszokat, átrajzolták a náci jelszavakat, kicsúfolták őket. Jöttek Debrecenből: ki volt az?! Ron-gyosoknak neveztek el minket, mi őket, bundásoknak. „Piros, fehér zöld, ez itt magyar föld!”, ez állt a hűségesek meghívóján. Volksbund, bundellenesek, a többség pedig tartózkodott.

Janival Pesten ismerkedtem meg, ő gyönki, én gyulai. Ő se tartja magát németnek, de a családját isteníti, én meg németül is alig tudok. Nem is vagyok német, csak valamelyik ősom! '45-ben mégis elvitték az anyámat az oroszok. Krivojrogban volt internáló táborban. Azt mondta az orosz: Leromboltátok a hazánkat, építsétek is fel! Mit rombolt le az anyám. Az emberek hullottak, amikor hazajött, mesélte, köleskását ettek, semmi mást. Az emberek éhenhal-tak, az utolsó pillanatban jöttek haza. Harminckét kilóra fogyott! Máramaros-szigeten voltak két hétig, ott földhizlalták őket, de amikor hazaért, még úgy nézett ki, hogy apám azt mondta: Te többet nem dolgozol! Őt nem vitték el, ő magyar.

A bundosok többször rátámadtak az esperesünkre, országgyűlési képviselő volt, Reibel Mihály, bevették a plébánia ablakát, jaj volt a hűségeseknek! Egyszer a magyarérezelmű hűséges fiatalok táncmulatsággal egybekötött gyűlést rendeztek. A szónoklat alatt egy csoport volksbundos fiatal beront a terembe, hogy meghiúsítsa. Ki tudja, mi lett volna a vége, ha valaki a hűségesek közül énekelni nem kezd a Himnusz. Meglepte a bundosokat, a dulakodás abbamaradt. A Himnusz alatt egyikünk elszaladt az őrsre, a másodszori el-éneklésre megérkeztek a csendőrök. A volksbundos ifik kénytelenek voltak elvonulni.

'44 Karácsonyán tizennégy éves voltam, engem is el akartak vinni. Ott-maradt a nagybátyám is, alig jött vissza valaki. Szenteste kiállt az utcasa-rokra a kisbíró, kidobolta: elvisznek minden 17—45 éves férfit, 18—30—35 éves nőt. A GPU éjszakánként az iskolában tanyázott. Az embereket az almásiak-kal, lőkösiekkal, kevermesiekkal együtt a Huszárkaszárnnyába vitték. Amikor indultak, nem felejtem el soha, itt az utcán egy kis motyóval az emberek, hogy sirtunk! A legtöbbet akkor láttuk utoljára. Négy és fél évig voltak oda. 1949. július 25-én jöttek a templomba, az első útjuk ide vezetett.

A hűségesek gyűléseiken nyíltan szembeszálltak a volksbunddal, azok az-tán emiatt támadtak, gúnyoltak bennünket, a családokon belül szintén kitört a háborúság. Testvér testvér ellen volt. A megszállás után csak a föld alatt működhetett a hűségmozgalom. Állítólag, mert nálunk jött a gestapó, letar-tóztatták a hangadókat. A volksbund-házba vittek bennünket, ahol mulatsá-got szoktak tartani. Angol kém, zsidó, mindenféle csúnyaságokat mondtak ránk, és jól összeverték. Ki Dachaubá, ki Auschwitzba került. Aztán '44 nya-

rán már nem tolongtak a bundisták se önként jelentkezni az SS-be, elrendeltek a kötelező SS-sorozást. Vitték a „hú-hás”, „rongyos” embereket, a húsémozgalom tagjait is. A sorozások elől Eleken is sok hűhás bujkált. A besorozottakat, elfogottakat vasúti szerelvények vitték a frontra. Idős Brandt János „rongyos” kocsmáros éjszaka ráírta a vagon oldalára sváb nyelvjárásban: „Wier élékor áfá, siind án Hitler sá náji Wáfá” — Mi, eleki majmok, mi vagyunk Hitler új csodafegyvere.

Véletlen, hogy János meg én német származásúak vagyunk, nem ezért lettem a felesége. Tétényben Rózsikánál ismerkedtünk meg, nála laktam albérlésben, neki a nagynénje. Valamikor '52-ben, '53-ban. Előtte néhány évvel még apáca akartam lenni, de akkorra megszűntek az apácarendek. Rózsika meg nem összehozott Jánossal? Azt mondta, tud egy nagyon rendes fiút nekem. Tényleg rendes, csak egy kicsit málészájú, nem olyan nagyfőfájú, mint a családja. A bátyját, amelyik itthon maradt s agglegény, Nagypofájú Sónnek hívják. Jártam náluk néhányszor, elég magának való nép.

A háború után Hegyeshalomnál „Isten hozott” várta az érkezőket, s enni adtak nekik, hogy aztán itthon újra az internálással folytatódjon az egész. Háborús bűnösök... Kezdték osztályozni az embereket. A húsémozgalom nem segített, áttelepítették így is. Ez volt a fizetség, hogy harcoltunk a hazáért. Az volt a vád: nem kerestem kapcsolatot a Magyar Fronttal! A valóságban a programunk megfelelt a Bajcsy-Zsilinszky Endre vezette népprofitéval.

Az első évben nem írtak, aztán néha: Novasahitban voltak. Két évig nem kaptak fizetést, fűrésztelepen dolgoztak. Akkor sokan meghaltak. Anyám jól tudott németül, én már akkor se nagyon, ma meg szinte semmit. Tanultam itt az iskolában, apám megengedte, de nem ért semmit. Volksbund? Nem nagyon volt itt a Németvárosban.

A negyedik szomszéd felakasztotta magát. Vitte ki az orosz a faluból a németet, sokan úgy érezték, vége, a nép sose látja többé a faluját! Az öreg sehoggy sem akart menni. Nem volt ő se rongyos, se bundás, csak mint a legtöbb sváb ember. Az öreg tán a sarki fűszeresre gondolt, akit nemrég ugyanígy hajtottak el, az se jött vissza. Úgy lehetett vele: inkább meghal.

Spion! Így hívják, Spion. Ma se áll vele szóba senki. Varsándi, nem is német! Aki föl adott az oroszoknak öt szökevényet, azt nem vitték el. Egyedül ő tette. Valahogy bekerülhetett, és menekült.

Kutya nagy menet

'39-ben bevonultam. Csabán a 18-as gyalogezredben rádiós voltam. Sorakatonaként részt vettem az erdélyi bevonulásban.

Minden rádiót kilöttek az oroszok. Bemérték és szétlöttek. Életveszélyes volt. Amikor már nem volt rádió, beosztottak gyalogásnak. R/3-sal operáltunk.

Aztán eljutottunk Világosig: mi a völgyben, ők a hegyen. Úgy láttak bennünket, hogy ágyúval lehetett az emberre löni. Az orosz a hegyen, mindent láttak. Búzlótt a levegő a hulláktól.

Aradon a kamarákat néhányan kitararították. A mieink. Az oroszokat vár-

ták, már hogy ők voltak támadásban, és erre mi vonultunk be. Úgy puszítottak, mint győztes hadsereg katonáit szokás.

Ahogy az orosz megnyomott minket, Kígyóson szedtek össze bennünket. Volt egy csatárlánc, Nimród, csapatcsendőrökkel. Akkor hajtottak Kétegyházáig. Mit tudunk mi ellenállni, csak menekültünk, mint az örültek. Amikor megszólalt a sztálinorgona; jobb róla nem beszélni. Világosnál a német nem hajtott, meg az emberek mentek volna már haza. Ha Kígyóson nem szednek össze, Csabát elértem, nem látnak többet.

'44 októberében Kétegyházán sebesültem meg az oroszok által. Bözsinek a halálhíreket hozták. Tüdőlövés volt. Utcai harcban egy kapualjból puff, eltalált az orosz. Október hatodikán esett el Békéscsaba, negyedikén jöttem ide a kórházba, ötödikén? Szombathelyig kórházból kórházba.

A tüdőmet csak érintette. A bal karomon ment be. A feleségem csak a köpenyemet látta, csupa vér volt. A kórházban feküdtem, rám ismert a doktornő, a vendégem volt. Bözsi szerint ő mentett meg, ugyan, túloz!

Kaposvárra kerültünk. Valami kiegészítő alakulat volt, sebesültek. Verbuváltak. Kikerültünk Székesfehérvárra, szar Manlicherrel, alig lehetett lőni vele. A závarzat se volt jó, gyöngébb ember nem tudta betölteni. A páncélos-csatákban minket mindig zavartak a németek előtt, szembe meg az oroszok. Mi rossz puskával, gépizsoltlyal.

Az osztrák határon, Sorokpolánynál, egy patak szélén voltunk leásva a parton. Mögöttünk temető. A temetőben és mögötte német aknavető. Előtünk a patakon túl az oroszok. A mi rajunkban hatan voltunk, egymás mellett feküdtünk. Az volt a feladatunk, hogy az oroszokat feltartsuk. A fejünk fölött lőttek.

Gyurity Milutin jugoszláv ember volt, itt volt magyar katona. Még száz méterre se voltunk az oroszról, átbeszéltünk. A német majdnem minket talált el, de az orosz is. Ez a szerb kiabált át a nevünkben, ne lőjete! Mert mi nem akarunk rátok lőni! Az orosz vissza: gyertek át! Nem lehet, mondtuk, mert lőnek. Na majd én, mondta egy orosz, és bejött hozzánk egy őrmester. Azt mondta, gyertek át, nem lesz semmi bajotok! Micsoda bátorság volt abban a tűzben. Mi egyenként ugráltunk, amikor egy kis tűzszünet volt. Pár lépés a patak, abba bele, és már át is értél. Átmentünk.

Közben följejlődött az orosz tüzérség, csúnyán megszórták a németet. Adtak nekünk enivalót, cigarettát. Aztán: na, menjete haza!

A sok ágyúzás után most akkora csönd volt, hogy kapkodtuk a fejünket: lőnek?! A fülünkben még lőttek. Na akkor mehattunk haza.

A front mögött volt egy vonal, ott az NKVD összeszedte az embereket. Mint nálunk a csapatcsendőrség. Összeszedték az embereket, hogy adnak nekik bumáskát.

Rumnál a Rába-híd föl volt robbantva. Elfogták, segítettünk hidat verni. Ugyanazt az ellátást kaptuk, mint az ottani árkász. Kaptunk egy papírt ettől az ezredestől, hogy jól dolgoztunk, mehetünk haza. Amikor ez az NKVD-s elkapott, mutattuk neki. Na jól van, cselovek, és széttépte.

Kutya nagy menetben indultunk Budapestre, hogy ottan papírt kapunk, és hazamehetünk. Azt hiszem, a Kerepesi úti laktanyába vittek bennünket.

Érden ott ültem az árokparton, jött a nővérem: adunk valamit az oroszoknak, gyere haza! Volt, aki elszökött. Én nem, úgylis hazaengednek! Egy hónapig gyalogoltunk Budapestig. Voltak örök, de komáztunk, mert hitegettek. Kutya nagy csalódás, bevitték a kerepesi laktanyába!

'45 áprilisában már úgy éltünk, mint Moszkvában, a csillagok fönt voltak, amikor fölkeltek. Az orosz időszámítás számított Budapesten.

Innen senki se ment el. Egyszer bevagoníroztak, senki se tudta, hová. Romániába, Foksányba. Itt Csabán cédulákat dobtunk le, hogy itt vagyunk. Bözsi megkapta, de mire összeszedett egy kis ennivalót, biciklire ült, már nem voltam itt.

Foksányban nagyon meleg nyár volt. Sokan meghaltak a gyenge táplálkozástól és a semmittevéstől. Hogy legyen valami dolgunk, ránk parancsoltak: a katonák sorban a köpenyükbe fogva hordták át a földet a börtönudvar egyik sarkából a másikba. Talán egy hónapot töltöttem Foksányban; nem emlékszik rá az ember. Aztán jöttek a propagandisták: megyünk a Szovjetunióba! Mindenki a szakmájában fog dolgozni, a fizetéssel azt csinálunk, amit akarunk. Már vártuk, örültünk, hogy történik valami.

Egy vagonba negyvenünket tették be. Volt a sarokban egy lyuk, az volt a latrina. Nem volt nagy lyuk, de arra jó volt.

Volt, aki meg akart szökni. Kivágták a vagon alját. De mi nem! Összetartottunk? Gyávák voltunk? Azt hallottuk, hogy mindenkit lelőttek, aki szökött.

Vagy két hétig utaztunk. Biala Cerko, Fehértemplom, ez volt az első hely, ahol megálltunk. 1800-2000 fogoly lehetett. Csak arra emlékszem, mentünk végig a falon, sorokban, mindenki középre menekült volna, mert köpködtek, fenyegettek, dobáltak. Később ez a lakosság megszeretett bennünket, volt, aki kenyeret adott.

Ez az első felindulás volt. Ez élesen megmaradt bennem.

Amikor kiértünk a faluból egy üres térre, leültettek bennünket. Körül volt kerítve szöges dróttal. Fölállt egy orosz tiszt: itt fogtok letelepedni! Itt fogtok élni; meglátjátok, nem lesz rossz dolgotok. Ahogy dolgoztok, úgy kaptok. Aki jól dolgozik, jól él.

Csak néztük, itt?

A pusztá szélén kőbánya, messzebb magas hegyek. Repülőteret építettek. Ide.

Kivágtuk a föld alatti gödröket. Hoztunk szarufát, befedtük rőzsével. Belső közepén a priccs, emeletes priccs. Vagy ötszázan egy gödörben. Alul, felül ketten-ketten fejjel egymásnak, és így sorjában a gödör végéig egymás mellett jó szorosan. Előtte, míg el nem készült, mint a kecskék, a szabadban, most meg úgy aludtunk, mint a malacok. Se egy pokróc, derékalj vagy szalmazsák, se lepedő. Ez a priccsrendszer. Így húztuk ki azt az évet, de a telet is.

Összebújtunk, így nem fagyunk meg. Ha valaki fordult, az egész sornak vele kellett fordulnia. A csajka a fejnél, kapca, másnál gennytál, abból evett, amit tudott szerezni. Heteken át korpaleves vagy uborkaleves volt az ebéd. Egy-egy karika úszott a lében. Hetekig csalánleves. És azt hiszem, kétszáz gramm kenyeret kaptunk. Később kikupálódunk. Egyre javult; biztos, ahogy nekik is.

Rengeteg elgyengült, disztrófiás meg ókás. Az ókás gyenge, könnyebb munkára osztották be, a disztrófiás alultáplált, lassan-lassan éhenhalt.

Hogy megállapítsák, ki hová tartozik, orvosi vizsgálatra vittek bennünket. Meztelenre vetkőztünk, elmentünk az orvos előtt, a szisztra elhúzta a testünk-től a bőrt. Akinek nagyon nyúlt, az volt az ókás, a disztrófiást meg úgy támogatták a vizsgálatra. Sok maga volt a hibás: mert a fele kását eladta egy kis bagóért. Igen sokat eltemettünk. A fele elpusztult.

Egy év, akkor feloszlatták. Egy év a föld alatt. A priccs, a felső, majdnem

a föld szintjén, erre jött a tető. A pricc és a fal között egy-egy méter. A mélysége meg olyan két méter.

Állandó körjárás volt a latrinára. A drótkerítés mellett volt az őrnél. Az emberek nem tudták tartani a pisát, úgy átfáztak a föld alatt. Repülőteret építettünk.

Száraz levelet szívtak. A spárgát elbontotta, a szerencsétlen abba csavarta bele a száraz levelet.

Kőbányában dolgoztunk. Éjszaka több esetben fölköltöttek bennünket, mert robbantottak. Volt, amikor a kő átszakította a tetőt. A fal mellé kellett állni, hogy ne sebesüljünk meg. Itten, békében.

Teherautóra raktak, Kijevbe kerültünk lágerba. Ez már kőépület volt, többemeletes épület a város szélén. Össze se lehetett hasonlítani. Itt már változatos munkahelyek is voltak. Amikor rossz munkahelyem volt, a Dnyeperen vágtam a jeget. A Kijev és Darnyica közötti összekötő hidat körbevágtuk a pilléreknél, hogy a zajlás el ne vigye. Fahíd volt, de sokan jártak rajta át például a városba dolgozni. Én a láger mosodájába kerültem.

Előtte egy erdőkórházban voltam, hastifuszom volt. Volt egy szőke orvosnő. Az egyik biztatott, szoktatom a haját. Hidrogén volt, fertőtlenítettek. Megcsináltam, fantasztikus sikerem volt a frizurával. Egy törött kis szőszke volt. Hajósodronykötélből vékony babahajtűket csináltattam, ezzel dolgoztam. Utána az udvaron is a törött tükörrel nézte a szegény, szerencsétlen orvosnő a haját.

Ott aztán úgy följavítottak! Jöttek a légerekből: na mars, vitték az embereket vissza. Engem vagy két hónapig bújtattak egészségesen, hogy tudjam csinálni az orvosnő haját. Innen kerültem a mosodába.

Itt Kijevben a borzasztó nagy honvágy őrjítette meg az embereket. Lapot hazulról nagyon ritkán kaptunk. Volt, aki ebbe a borzasztó honvágyba belebolondult. Dunántúli nős ember, otthon a felesége, gyermeke. Az enyém is megvolt már.

Sokan ügyeskedtek. Én nem tudtam, én csak egy kis szappant loptam. Fehérneműt loptunk, a civileknek eladtuk. Pénzünk is volt a végén. Ágyúgolyóhévelyből aranygyűrűt csináltak, és kint árulták. Olyan leleményesek voltak! Nem én, én csak lopni tudtam. Kivitték, volt rubel, lehetett adni, venni.

Nagyon nehéz idők voltak, borzalmas nehéz idő volt!

'48. december 6-án jöttem haza. Márciusban lett volna négy év. És húsz forintot kaptunk Szegeden. Vettem egy tábla csokoládét a gyerekeknek. Ez volt a négy évre a fizetség.

Ott ismertem meg a normát; milyen gazemberség. Ahogy megcsináltuk, emelték.

A német rafinált volt: kiszámította, nem éri meg, mert amit adnak a százaléért, abból nem tudjuk pótolni a túlteljesítésbe fektetett kalóriát. Nevettek minket. Az oroszok előtt nekik volt becsületük, nem nekünk. A németek nem ugrottak be, nem voltak hajlandók túlteljesíteni a normát. Semmiféle jutalomért.

Az idősebb oroszokkal tudtunk szót váltani, azok szóba álltak velünk. Elmagyaráztuk, mi van nálunk húsvétkor az asztalon. Le akartak lőni, hogy ez nem igaz, ne hazudjunk!

Kijevben több ezren voltunk; német, román, mindenféle. Nagy láger volt. Vojenszkinak hívtuk a légert. Volt magyar és német fogolyparancsnoka.

Volt ez az antifasiszta iskola: elvitték a jelentkezőket, egy-egy visszajött,

és ez tartott nekünk előadást. Azt mondták: ha marad valami a konyhán; megkapjuk! Aki elment előadást hallgatni, ehetett a tál maradékából. Ott hallottam azt a blódséget, hogy olyan lesz a végén a kommunizmus, hogy pénz se kell. Bemegy az ember a boltba, kiválasztja a neki tetsző nagykabátot, és elviszi fizetés nélkül. Kérdezhettünk, az emberek megkérdezték: és ha tízet visz el? Nem, hogy vinné el, az öntudat már akkora lesz az emberekbén, hogy. Egy kis kása reményében végigbóbiskoltuk.

Varabjó hadnagy. Volt az ellenőrzés. Alacsony hadnagy, Varabjó. Lekapta a sapkát, hallgatta a sapkarózsát, nem ketyeg?! Mindent szétdobált, hogy elvihesse. Volt zabrálás a fogságban. Májboroda, vagy hogy hívták, kegyetlen lágerparancsnok. Keresztbe lenyelte volna a foglyokat. Szadista.

Máskor meg, majdnem mindig, hasmenés, vérhas nyomorította az embereket. A latrina hatalmas gödör, fölötte két szál pallóval. Én befejeztem, visszamentem. Egy magyar, egy német ült egymás mellett. Az egyik megbillent, magával rántotta a másikat is. Ott verekedtek derékig a szarban. Az egyik németül, a másik magyarul szidta a másikat.

Bakaként estem fogságba. Lehettem volna tisztas, de én a szabadságot szerettem. Valami kitüntetésem volt, de elástam, mielőtt fogságba estem. A papírját is betettem a lyukba.

Kijevben építkezésen is dolgoztam. A Krescsjaton. Nekem tériszonyom van. A megmaradt tűzfalakat bontottuk el, én fent ültem, két lábam közt a fal, szép kis lovaglás volt.

Az oroszoknak vissza kellett adnia az amerikaiaknak a négytollú, négypropellerű Kurtisz repülő motorját. A németek mindig a jobb munkahelyeken dolgoztak. Ez Kijevben volt. Egy pár járt ki, leszerelni a motorokat. Ez a fricc apránként gyűjtötte a benzint, és egyszer meglógott egy géppel. Ez a hülye Hans most szökött el, amikor ilyen finom halleves van, mondta egy német.

Írt otthonról a lágerba, így mondták, sikerült neki.

A Pripeti-mocsárban meg vasútbiztosításon voltunk. Védjük a hidat a partizánok ellen. Ha nem voltunk ott, fölrobbantották.

Egyszer sikerült nekik valami. Büntetésből, mert hogy a partizánok elfutottak, egy öreg falusi parasztot fogtak el a mieink, halálra ítélték. A kivégzésre egy kovács jelentkezett, ő mindig önként vállalta. Én másfelé néztem. Ez meg, amikor a maga ásta gödörbe esett a szegény öreg muzsik, leugrott, és lehúzta a lábáról a kalúcsnit.

Tudod, csak háború ne legyen többet.

Maláriás vidék volt. Mint győztesek mentünk oda, aztán futhattunk.

Tudod, úgy voltunk vele: jó lenne már egy kicsit győzni. Csakhát a mi vezetőink nem tudták, hova kell állni. Szerintem pedig a politikusok azért vannak. Ha ennyit se tudtak, akkor bizony.

No harasó

Félig szlovák vagyok, félig magyar, de szlovák iskolába jártam, meg a négy év a fronton, úgyhogy amikor fogságba estem, megértettem, hogy ki akarnak végezni. Odaálltam a tiszt elé, ne bántsanak, a négy év alatt tudtommal senkit se lőttem agyon, akarattal senkit se találtam el, legföljebb, ha

a golyó véletlen, és hogy velük akarok menni! Velük Hitler ellen. Nem is bántottak; Szibériába kerültem, Cseljabinszk környéki erdőben dolgoztam két évet.

Fűrésztelep volt, gyár, sehol egy falu, nem volt érdemes kimenni. Csak néhány tanya a lágér körül az Urálon túl. Szobafestő és mázó voltam, azóta elvégeztem az építőipari technikumot, de akkor még csak festő voltam. Igaz, a családomban mindenki építő volt, így amikor ácsot kerestek, jelentkeztem: Csak én tettem föl a kezem, mindjárt meg is fogott a szovjet, legyek én a brigádvezető! Rám bízta, hogy szedjem össze az embereket.

Hívtam a fiúkat, én se vagyok szakember, ne féljete. Voltak velünk zsidó fiúk is, a munkaszolgálatból egyenest ide kerültek, azokat is bevettem. Mit fogunk mi csinálni, kérdezték, de megnyugtattam őket: majd én mondom, ki mit fogjon meg. Az egyik a fát cipelte, a másik fűrészelt, nem volt abban hiba. A többség német volt, meg mi magyarok, Csabáról, Komlósról többen is, idevalósi szlovák fiúk, és románok, csehek.

Negyvenhat november huszonkilencedikén ötvenkét fokot mértünk! Ebben a hidegben is dolgoztunk. A hó a barakkok tetejéig ért, valóságos utcát vágunk a hóba, nem tudtuk, mikor vagyunk a sarkon. Faházban laktunk, több barakk volt. Meg kultúrház. Később ennek az öltözőjében laktam.

Arra figyeltek föl az oroszok, hogy a színpadra szép csokor virágot festtettem. Megkérdezte a nacsalnyik, ki volt az? Nagyon tetszett neki az a festett csokor. Később senki se vállalta, csak én, mert mindig nagy baloldaliak voltunk mi Csabán, már az apám nagy baloldali volt, szóval nagy betűkkel kiírtam magyarul és németül a színpad fölé: Halál Hitlerre! No harasó, mondta az orosz, tudsz mást is festeni?

Soha életemben nem festettem mást, mint szobafalat, de volt bennem valami érzék a dologhoz. Itt aztán végre valóra váltak inasálmaim: festő lettem, igazi. A két év alatt kétszázvalahány képet festettem. Tájképeket, csendéleteket. Darabját száz rubelért adta el a tábor, hogy kinek, nem tudom, de nagyon tetszett nekik. Napjába festettem egy képet. A tábor önellátó volt, abból éltünk, amit megtermeltünk; én a képeimmel járultam hozzá. Fizetséget nem kaptam érte, csak kaptam ezt az öltözőt a kultúrházban, és nem volt más dolgom, mint a festés. Most, hatvannyolc évesen is nyolcvankét kiló vagyok, ez a rendes súlyom, de amikor hazakerültem, kilencvenkilencet nyomtam. Sose voltam olyan kövér, mint akkor! Nem fértem bele a ruhámba, amit a bevonuláskor lettettem.

A tifuszt akkor kaptam el, amikor a többivel együtt feküdtem a barakkban. Akinek erősebb volt a szervezete, ellenálló, az megmaradt. Én is, egyszerűen magamhoz tértem, vagy két hétig nem tudtam magamról; az első, amire emlékszem, az, hogy valaki mossa a lábom. Újra meg kellett tanulnom járni. Akkor ókás lettem, az oka oroszul gyengét, gyengélkedőt jelent, a bolnij, mint a szlovákban is, beteget, így aztán ókásként újrakezdtém az életet. Az ókás nem ment ki a barakkból, ott dolgozott valami könnyebb munkán.

Nézze, ezt a képet már itthon festettem, amikor hazajöttem. Ez is olyan, mint a kintiek voltak: szibériai táj. Ez az egyetlen emlék arról a hat évről. Mert az a hat év teljesen elveszett. Méghogy a tanulság, tapasztalat... Ezt anélkül is tudtuk. Hogy a háborúhoz semmi közünk, hogy az ember nem azért született, hanem hogy nyugodtan éljen, dolgozzon, építsen. Talán a

fiainnak, unokáimnak nem kell ugyanezt végigszenvedniük. Mert ha van vétek az ember ellen, a háború az.

A kultúrházban színház is volt, meg zenekar. A mieink is játszottak darabokat, de jöttek a szovjet együttesek is, hogy ne unatkozzunk. De mi a legjobban a cigányzenekarunkat szerettük. Rezes nem volt, hogy lett volna, nem kell az a magyarnak. Egy fölvidéki cigány volt a primás, prima muzsikus, a zenekar egész nap próbált a kultúrházban. Nekik ez volt a dolguk, mint nekem a festészet. Csak nekik eredetileg is ez volt a mesterségük.

Szóval volt ott minden, én meg az öltözőben azt csináltam, amit akartam. Egész nap senki rám se nézett, legfeljebb, amikor az aznapi képért jöttek.

Minden képre ráírtam a nevem, Nagy Péter hadifogoly, persze cirillül, Nagy Péter, vojna plenij. Ha magyarul írom, nem értik.

Mondom, nagyon tetszett a lágerparancsnoknak is, amit csináltam. Egyszer beállított hozzám a szovjet parancsnok, őrnagy volt, nagyon rendes, egyszer meghívott magához, és az asztalához ültetett, egyen velünk! Nálunk ez elképzelhetetlen lett volna, hogy egy közlegény az őrnagyával, ma már más, több a tiszt, mint akkor, meg más a szellem, de akkor a mi hadseregünkben ez lehetetlen lett volna. Egyél, mondta kint, a házában az asztalánál, ilyen volt. Na szóval, egyszer megint beállított hozzám az öltözőbe, és meztelen női képet kért tőlem. Azt, aktot. Elém tett egy francia gyufáskatulyát, azon rajta volt egy meztelen nő, gondolhatja, mekkora, mint egy öngyújtó, és a tokon volt az akt. Hogy ez legyen a minta.

Miért ne, úgyhogy elkészültem az akttal. Nagyon jól sikerült, talán a főművem volt Szibériában; mit nem adnék, ha életemben még egyszer láthatnám. Persze, ha idehoznák Csabára. Elvitték az orosz lágerparancsnok lakására. Na mondom, csak megdicsérnek.

Eltelt egy kis idő, jön a csicskása. Azt mondja, nem mondhatja meg, mi a baj a képpel, kérdezzem meg a parancsnoktól, de azért csak kibökte. Az a baj az akttal, hogy az őrnagy nem tudja, hova tegye. Mentem hozzá, mondja el, mi a hiba. Na ő is elmondta: a szobában hová tehetné, mindenütt meglátják, és még mit gondolnak róla az emberek. Megpróbálta a falra függöny mögé tenni, oda, ahova a térképet szokták tenni, de állandóan attól rettegett, hogy valaki ott is rátalál, széthúzza a függönyt és ott a falon a szépséges francia lány. Azt kérdezte, nem tudnék-e inget húzni rá, úgy talán falra tehetné.

Inget, olyat én nem tehetek, elcsúfítani ezt a szép meztelen nőt, ilyen megalkuvásra nem voltam kapható. Addig alkudoztunk, míg a végén belementem, hogy kerüljön rá egy vékony, átlátszó lepel.

Így talán még izgalmasabb lett, rejtelmes, sejtelmes. No harasó, mondta az őrnagy, ez már jöhet, ezt már kiteheti az irodája falára. Ez a lepel lett aztán a láger csodája, a láger legszebb nője. Volt nálunk néhány nő, orvosnő is meg nővér, azok előtt levetkőzhettünk meztelenre, tán a bróm miatt csak szégyent éreztünk. De ez a kép hazavarázsolta bennünket Európába. Furcsa módon nem Párizsba, hanem haza, Csabára, Szarvasra, Komlóra.

Ennek az őrnagynak köszönhettem, hogy két év után hazajöttem. Indult egy szerelvény Prágába szlovákokkal, csehekkel, engem is beosztott a szlovákok közé. Sátoraljújhelyen három társammal leugrottam a vonatról, s bár a szovjet járőrök elfogtak bennünket, nem tudtak velünk mit kezdeni, átadtak a magyar rendőröknek, azok hazaküldtek. Itthon a vonat lassított a Szarvasi hídnál, leugrottunk, nehogy úgy járjunk, mint Sátoraljújhelyen. Ki tudja, mi

várja a hozzánk hasonlókat a csabai állomáson. Akármilyen jó súlyban voltam, messziről leritt rólam, honnan jöttem.

Itthon aztán KIOSZ-titkár lettem, az államosítás után szerveztük a szövetkezeteket, de az elején sehogy se ment. Fölálltam a gyűlésen, hogy így meg úgy emberek, a szövetkezeté a jövő, jött a másik szervező is a KIOSZ-tól, a szakmai, az is dicsérte a szövetkezetet, hogyne, emberek, a szövetkezeté a jövő, azt javasolta ő is, lehetőleg mindenki lépjen be; de ő nem lép be, más dolga van, nem ér rá a jövőjével foglalkozni. Nem is lépett be senki, Csabán ezért nem alakult az építőiparban szövetkezet.

Akkor még megfestettem ezt a képet, nem adnám el semmi pénzért, aztán soha többet. Valahogy elmúlt az egész.

BRASNYÓ ISTVÁN

Ükapám pisztola

*hová lett ükapám pisztola
tűzmarta kakasának egyszerű mechanizmusa
hová lett porozó szaruja
mindez itt volt a kezem ügyében
mit tettetek vele
hová lett esővert fénymarta bőriszákja
szalagtalan zsíros kalapja
cikornyás pipaszára
az egészszet hátrahagyva menetelt tovább
vagy elragadta ki tudja hol szerezte lova
híre járja hogy többé nem lehet megállítani
ingébe kap csak már bele a sötét
elcsavarogja az évszázadokat
mint aki hajlamos a csínytevésre
nem torpan meg nem ragad a sárba
ám mégis meghökkentő lehet
látni valakit
és nem látni nyomban az árnyékát is
vízparton a tovaúszó tükörképét
bár a növendék világ így is úgy is felserdül
hihetetlen eszméken nevelkedik
a bátrak megkockáztatják hogy bitófán végzik
miután a gyávák alattomban elárulták őket
vagy csak egyszerűen rajtavesztenek
és az eszméken kívül ki sem okolható
mi másra volnának jók az ideák
bár ha fegyvere van az embernek
egy az egyhez mindig van esélye*

fölösleges tudomást vennie a nagy számok törvényéről
ha esze ágában sincs védtelen maradni
mert ki fogja megjárni az utat
az úttalan utat egy fiktív időben
ki fog beszámolni élményeiről és kalandjairól
ki fogyaszt nehéz ebédeket
a pisztol agyával kopogtatva nyomatékként az asztalt
mint általában az üldözöttek
de nem veszik nem kallódik el
ahogy a magukra utalt emberek többsége
miután biztonságos szállás
csupán a szabad ég alatt található
s híjával borotvának tükörnek
az embert hamarosan ellepi a borosta
a civilizáció azonban huzamosabb ideig nélkülözhető
bármilyen következmény nélkül
mert nem szántottatok és nem vetettetek
most egy ideig éhezni fogtok
felkopik az állatok
tükörben láthatjátok aszalódó arcotokat
de engem ebből az egészből csak a pisztol érdekel
mielőtt itt maradnék végleg kiszolgáltatottan
hogy a kezembe fogjam vagy övembe dugjam
ükapám pisztolát
ráfogjam legalább a versemre
úgy kényszerítsem az általam elképzelt irányba
vasárnap délután
amikor különben is levegő ömlik az égből
és semmi hasznát sem lehet venni az elméleteknek
krúdy gyula és ady endre vasárnap délutánjai
azok a kisvárosiak kísértenek a világvárosokban
az egész világ vidék lesz ahelyett
hogy székesfőváros lenne
ettől akarom megvédeni magam
ezért kell ükapám pisztola
hol van a vasa hogy a földgolyóhoz csapjam
hol porlik szuvas fája
ennél semmi értékesebb holmim nincs
ennek a szelleme hat át és leng be
és bátrabb lennék vele vajon mennyire bátor
mennyire kívánatos bátornak lenni ebben a korban
egyáltalán mi kívánatos
mi mire lehetne példa
amikor nagyjából minden egyforma
máshol kellett volna kezdeni vagy máshonnan indulni
de ha most egyszerűen itt vagyunk
nem mondhatjuk hogy öregapja még látta
napóleon katonáit
de azután ők elfutottak
mint ükapám mondhatta.

bátor és semmittevő érában
nem tudom tudtak-e írni-olvasni
meg tudták-e mondani hogy mi a nevük
különbséget tudtak-e tenni egymás között
az az érzésem hogy igen
már akkor elkezdődött a fölemelkedés
igaz tökéletesen mindegy milyen szintről
a szenttamási mocsárból
kiszámíthatatlanul rövid volt hozzá az emberélet
sebes emberöltők váltakoztak
ebben a sodrásban legokosabb volt istenben bízni
a semmi és isten közül
istent választani
csengettyű lenni a nyeles templomi persely végén
amit till eulenspiegel csörgősapkájából szabtak
mert ki ne szeretne harangozni
belekondítani a lila ürességbe lehetőleg
amikor semmi szükség rá
beharangozni az angyalok szoknyája alá
egy verset még egy verset
azon múlik az egész hogy tudunk-e cifrákat mondani
ami tükrözi társadalmi helyzetünket
van-e fantasztikus életrajzunk
ott a pisztol körül megint egy történet
valami nagy ballaszt vagy legalább hajcihő
mindenesetre rengeteget kellett utánajárni
és az egészért nem igaz hogy egy mese legyen
a fizetség
jóval többet érdemelnék
az az érzésem már születésemnél fogva
hogy egyáltalán megszülettem
és nem is egy teljes mese
hanem csupán mellékes részlet
de ha engem a mellékes részletek ragadnak meg
lefejeverez ükapám pisztola
megjárni azokat a rettenetes kiterjedésű időket
amikor még lehetett szabadon csatangolni
ám ennek is épp idejében elejét vették
agyalhatok ki magamnak fiktív alakokat
ahogy nem létező térségeken mennek keresztül
akár a délibábon
kedvező ősi életformában
mikor az emberiség nem puhult még el
és az akadályok azért voltak hogy legyen mit
leküzdeni
nem létezett trauma és depresszió
hanem csupán élet és halál
nagyszerű lehetett egyensúlyozni a kettő között
minek a ló ha végül lovas nélkül marad
ahogy a sujtás feslík le a gúnyáról

a legnagyobb hatalmaskodót is megölheti
az utolsó rabszolga ha erre eltökélte magát
tanítja seneca
tehát az igazság kicsikarható
a többi pusztá teória
vagy szerencse kérdése
laktam már magasrangú bírakkal egy házban
azokat a kártyán kívül aligha érdekelte más
az ítéletek valahol máshol születtek meg
miközben ők a bankot ostromolták
a forgandó szerencse volt fennmaradásuk egyetlen
valamirevaló eszköze
és ha utólag őszintén nézem a dolgot
mégiscsak megnyerték rokonszenveimet
akár a bíró füst milán adventjében
mert mi az egész
ki akar itt ítélni
világos hogy az emberek kártyázni akarnak
függetlenül attól hogy tiltja a törvény
az is végső soron micsoda
nyerni valamit ez sokkalta lényegesebb
olyasmire tenni szert amit a szerencse akaszt
az ember nyakába
a szerencsejátékok egyidősek az emberiséggel
hogyan foszthatna meg bennünket holmiféle
cikkely bekezdés paragrafus
legősibb hagyományainktól
mint thermopülait védelmezzük mindezt eszmei síkon
meg vegyük csak krisztus köntösét
meg a kockát vető római katonákat
hogy melyik köntösről van szó nem tudjuk
a királyi bíorról-e vagy a rongyos kacatról
ki átkozta el őket ezért
hatalmas játszmát kell vívni
a tulajdonképpeni szerencséivel
itt emelkedhetünk felül azon a kevésen
ami valójában vagyunk
mert mélyebben belegondolva
sehol senki és semmi
a teljességhez viszonyítva
amit végeredményben nem is sejteni
hihetetlen hogy csak úgy átlép rajta az ember
ezért kellene talán
más fából faragni magunkat
ha már eredetileg nem más fából faragtak
aligha karol fel itt valaki
ég és föld választ el más emberektől
akik már ezer éve előrelátóak
és sok mindent összezsugorgattak
idejében betervezték a dolgok különböző

várható menetét
nem engedhetnek meg maguknak
váratlan vagy hihetetlen fordulatot
mintha lenyesték volna a tulajdon szárnyukat
mégis csak szükséges az hogy kockáztassak valamit
legalább a fejemet ha semmi egyébem nincs
ami elfogadható lenne
ilyen szempontból dosztojevszkij az egyetlen
példamutató író
nincs utókor mely kiagyalhatna valamit ellene
nem mondható hogy mindig
világos bábokkal játszana
arcképein olyan mint aki a természetesenél
hosszabb ideig töpreng a játszma menetén
félleg-meddig ükapám megszállott és fanatikus
kortársa
a szerencsében a kelletténél elszántabban hisz
én is ükapám és az emberiség kortársa vagyok
eléggé hosszú és baljóslatú távon
van-e szerencsém
jobb lenne egy gyors kanyarodással
lefordulni erről az útról
elkanyarodni mint aki biztos abban
hogy végleg megszökött vagy legalább mer
erre gondolni
nem riasztja az hogy egyedül marad
a huszadik század végére úgyis mindenki
magára fog maradni
aki nem szokott hozzá ehhez a gondolathoz
ideje hogy elkezdjen hozzászokni
még mielőtt a tények kezdenének beszélni
valahogy magányosabban leszünk majd mint
eddig bármikor
olyan pecsétet törhettünk föl
amely nem a számunkra rejtegetett üzenetet
és most itt van az egészet a képünkbe csapta
hol van ükapám pisztola
hol van tapogatózom elvakítva
ettől a kecsegtető lehetőségtől
nem igaz hogy cserben hagyott a szerencsém
valakinek mindig bábáskodnia kellene körülötte
hogy húzhatnám ki magamat most az egyszer
még most az egyszer
hibátlan reflexekre lenne hozzá szükségem
legalább egy ló érzékeire és találékonyságára
túl kicsiny vagyok ebből túl kevés fér belém
utólag majd így teszek vagy úgy teszek
nevetséges az hogy utólag
inkább idejében kellene
most még a nyelv a jajveszékelésen túl is

szolgál valamire
nem csupa ah meg csupa eh elég távolinak
tűnik még a végleges nyögdelés
a némaság ugyanis fegyelmezettebb
igyekszem majd idejekorán ráhangolni magam
távoli halottakról beszélve az egyre távolodó
élőknek
halottakat emlegetve
micsoda példamutatásokat
sehol sem merül föl az hogy ki lett ezáltal
sokkalta boldogabb
vagy hát a végeredmény mindenképpen stimmel
annyi amennyi
és olyan amilyen
ennyire jön ki a nagy árulások végösszege
semmi sem lehet elég szent ha az ember
fejébe vette hogy haladni akar
bizonyára semmi sem állhatja útját
ükapám pisztolát szegezhetném a nagy hasuknak
a kopasz fejüknek
kíméletlen torkukat fessezgethetném
a pisztol vasával
akkor is ugyanaz lenne benne az ige
csak ki kreálta
ki akar bennünket ezzel az igével felruházni
roppantul fantáziátlan öltözék
emberi nyomorúságunk indokolhatja csupán
a viselését hogy ide jutottunk
ettől sokkalta jobban érdekel a dolgok
eleve vadregényes oldala
a löporfüst szaga
egy marionett-hadsereg veresége a bábszínpadon
ahogy szárnya legyezőalakban kibontakozik
és váratlanul meghátrál
a parancsnok egy kukoricatábla szélében
lőháton szivarozik a golyózáporban
anekdótát mesél minden izgatottság nélkül
rekedtes hangon
hiába állnak csehül a dolgok
ilyen tömeget futásában föltartóztatni
már nem lehet
összegabalyodnának a drótjaik
rendkívül keveset segítene a lelkesedés
a lelkesedést az előidőkben kellett volna
bevetni beprogramozni mint ábrándot
vereségekből sohasem épül szeretett haza
lám feldulják a színpadot
hogy a közönség megtalálja mulatságát
közéjük hajigálja székeit
ez végeredményben történelmi koncepció

és mindegy hogy tetszik-e nekem a történelemnek
nevezett nagy massa
amelynek alkotóelemei mindenki előtt ismeretlenek
ugyanúgy léteznek akárcsak én
feltételezhetően ellenem
mert nincs engedélyezve szabados viselkedés
sem fesztelenség
fesz és begombolt szürke egyed az ideál
berzsenyi daniel túl kövér petőfi sándor túl sovány
zrínyi miklós sem tudta beledöfni sem a kardját sem
a tollát kelevézét
vadkan agyaráát
ebbe a hatalmas viharzsákba potrohba
szőrös fullánkos zacskóba
amelyben a senkiarcú ember kotorászik
mit kereshet abban a mocsokban
oda rejtette talán kincseit
amelyek majd egykoron gyümölcsözni kezdenek
és ő az egésznek fölébe kerekedhet
nem tudom más okát elképzelni ily
közvetlen megközelítésnek
majd csak huhogni kezd vagy legalább fölajdul
attól függ hogy a bölcs avagy a gyáva
kerekedik-e felül
hogy a csillagos éggel nem éri be vagy
beéri egy fagyos répával
mert kemények úristen a mi teleink
aki látott már mozdulatlan
hőborította végtelen vidéket
némi jantázia bejátszásával
tűrhető fogalmat alkothat róla magának
mintha a véletlen mutatkozó vadnyúl
nem is a szemhatáron hanem a fejében futna
agytekéjén tördelné a fagyos kérget
egy mély lélegzettel el lehet fújni az egészet
nevezzük sóhajtnak
mint aki már túl van a kiállottakon
s indulhatna valamerre
de nem tudni mi szél hozta erre a vidékre
jobb napok hűségese emléke
mily mélyen vagyunk itt a földben
minket rettenetesen megriaszthattak valaha
sohasem tudunk belőle fölépülni
tekintsük az egészet szűkös adománynak
mint amikor még lovat hajtottam keresztül
ezeken a földeken
ültem a zötyögő kocsin az este szálai már
kifeszlettek hosszan a levegőben
mit gondolhattam kiveszett-e belőlem
ükapám maradék vére

nem hittem el ezt az időt vagy legalábbis
nem akartam élni benne
valahol kívül szerettem volna maradni a korlátain
nagyobb falatot harapni belőle
annál ami egy betyárkalap karimája alól látható
nem volt alattomos a nézése
sokkalta inkább sóvárgó mintha
messzi földről érkeznek éppen
idegen helyre idegen helyről
csupán a bőröm megviselt elnyűtt
akár a föld bőre
nem fordult meg a fejemben egy pillanatra sem
hogy itt élni lehetne
azt gondoltam mindenki kerekét oldana ha volna
hová mennie
elűsznának egy nagy folyamon az alkonyi égen
sehol sem kötve ki többé
elfelednék ezeket a neveket amelyek
az égvilágon senkinek sem fontosak
különbem sem emlékeznek milyen álmok vetették
őket ezekre a partokra
mikor
mi az hogy nagyon régen
én még beszéltem azokkal akik ismertek
olyanokat akik minderről megbízhatóan sokkal
többet tudtak
végeredményben micsoda titkolózás és miféle
örvénylő feledés folyik itt
akiknek idejekorán elégük lett belőle azok
már régesrég leléceltek
de most vissza kell kanyarodnunk valahova
vasnak valamit csak vas mondhat
mit tettek itt vagy mit akartak tenni
hol van ükapám pisztola hogy széjjelfeszítsem vele
a lekopott fogsorukat és beszélni kényszerítsem
csövével a nyelvüket
kibogozzam vele szájukban a nagy lucskos gubancot
ne a szemek beszéljenek nekem
meddig leszünk híján a nélkülözhetetlen
egyenes beszédnek
valakiből előbb-utóbb ki kell sajtolni
minden tudományát amit a nyelve alatt rejteget
meglelni azt ami netán elveszett
ha egyáltalán elveszhet valami egy emberből
a pusztulás csak teljes lehet végleges
örök időkre szóló
ki tudná összevárnai az idők ekkora halmazát
hatalmas türelem kell hozzá
egy egész hagyománytalan történelem
végül ebből lépni elő

akár a megállapodott ösködből
amelyből még senki sem talált ki
nem hajtott végre nevéen nevezhető fontos cselekedetet
végleg lappangásra ítélve
mint aki nagy fák árnyékával társalog
és jön az alkonyat
és magára marad és nem is tudja hol hagyta abba
mit zavarja ez a gyermekded emberiséget
valahol a rejtettebb dolgokban
biztosan van megoldás vagy legalább magyarázat
hiába tömik be papírral a számat
ez már nem intellektus pusztán intuício kérdése
ezen innen marad a fantázia
ezzel elmúlt a normális emberek kora
és egy reggelre hirtelen hó
de csak annyi hogy a madár elszaladjon benne
ó ezeknek a hajnaloknak a virradása
fázékonyság tör rám tőle '
elszíneződök
isten bizony elszíneződök
beszéltem-e már olyan emberrel aki
forradalmi tettet hajtott volna végre
a forradalmak szolgálati szabályzata nem érdekes
mindössze egy szó
bátorság
hogy tudok ennyire elszigetelten élni
a forradalom zabigyerekei között
akik végtére is csupán a hatalmat gyakorolnák
mikor volt hatalom a forradalom
a rengeteg rothadás dögkeselyűje
verhetem fejem a forradalmak mindenkori falába
mi az hogy halott betű
mi az hogy elveszik belőle mi az hogy hozzáadják
inkább az hogy vadásznak rá
bűjdosik de nem menekül
én kivágom magam átvágok ezen a bizonytalan terepen
nem tartok attól hogy ükapám
másik kortársának sorsára jutok
mieczislaw woroniecki herceg
a szabadkai lengyel dragonyosoktól 24 éves
49-ben a forradalmi sereg ezredese
augusztusban akasztják verőfényben
ebéden látja vendégül a hóhért vajon
franz bott-e az
senki sem akar tudni semmiről
szivarozva az akasztófa alatt
éljen a forradalom
istenem te jó lovag
VILÁGSZABADSÁG
verdess verdess
célpontként egyetlen mondatom
kihegyezett végén

Gelsomina paradicsom-palántái

1

Télből a lobogó hasáb
s a nyári vízringás te vagy.
Megérkeztem színed elé
s lekéstem a halálomat.
Van, van egy Hetedik Földrész,
veled én odaindulok.
Bent és kint vízringás: fogom
a kezed s kezemet fogod.
(Gi könyvébe, 1971.)

2

Elmondanám, mire emlékszem feleségemből.
Hallgatag borosüveg nélkül — magamnak.
Nem kérdi senki. Nem mondom senkinek.
Az Átlósutcait s Cs. T-t már régóta
nem faggatom. Csupán két gyanúsán közhelyes
metafora jár a fejemben: a pompeii óré,
s elveszve is a naplóját író sarkkutatóé.

Örülhetek, hogy ennyire nem ismer(te)tek:
nem fakaszthat hahotára ez a párhuzam.
Sosem létezett bennem semmi katonaemény,
hegymászó hajlam, sarkkutatói hevület.
Sántaságomból hiányzott Hephaisztosz, az isten,
Byron férfi-szépsége, s még a sántaság is!
Homlokomból nem nőtt ki cédrus — se szem, se szaru.
Az orr nem Casanováé: a finnyás nyelv se rőf.

Idő, Vak Lány, adta és visszavette a nőket.
(Így is világmindenség volt valahány.)
P. M. értem hagyta el herkulestagu husosát —
ám kezemről lecsapta a Kis Hölgyet egy kamasz.
Hogy mire emlékszem feleségemből mégis? ..
Versnek manapság obszcén ez az emlék.
Úgy hasonlított egymáshoz a többi, hogy tudtam:
tizennégy éves őrangyalát Isten küldte el. ◊

De harminchat éves, férj és apa voltam.
A tizennégy előtt, hogy lett volna ez kimondható?
Hiába, ötvenhatban se lett puskaporos
a tenyerem; mihaszna, gyenge kéz, ócska test,

jobb, ha kussol. Ha azt mondja: Költészete vagyok!
Ha Angyalt emleget, s kimondja, amit gondol,
zárt osztályra vagy újra Vácig ragadja vissza szíj,
bílics. Régi nóta: telhetetlen fogdmeg a lakáj.

Most ötvenhét éves vagyok. Cellaszakértő. S tudom:
nácibb a kápó, s álcaiban lelke helyett nem egy
ávós-halhatatlanságát menti át új éjszaka-
korszakokba. Míg Gí kocsija Tirol szikrázó
fenyvesein átsuhan. Kiszállt belőlem — s csakugyan:
mint testből a lélek! Hát nincs az a versperzekutor,
ki elnémíthatná tetőtől talpig nyílt sebemet:
nekem a Túlnan kínálkozott benne feleségül.

Nem tudom, mivégre, kezemet kezébe adták.
S amíg ő úgy vélte: én vezetem,
porrá vált sár, nélküle holt, megnevezem a tényt:
rajtam az ő szárnya suhogott.
Huszonegy éve szeretem — ez magánügy.
De hogy hol repültünk, a közeg, már nem az.
(Mint Danténál a Pokol.) A padló alatt-ban.
Koporsók szintjénél valamivel följebb.
S lejjebb a hizlalt útonállón a csizmatalpnál.

3

Ez a szárny nem Fra Angelico ecsetjétől ragyog.
Nem a Leonardo-i repülő. Se toll, se ég.
Anyaga: kettőnk története. S a leírása? —
A puhatestűek padlórés-özönlésén
átvágni készült — és vele sikerült!

Mikor az embert fölfalják a tetvek,
szét csak a front-sárban hullik csontjaira.
Máskor óriás tetűvé duzzad s teletojja
petéivel a Szerelem, Szabadság fanszörzetét.
De ő csillagokká bővölte belémtokosult
tetveim, és szárnyhegye vitte első áldozásra.

S hogy ez a szárny még mire készült? Ezen a
magányos márciusi éjen azért ehhez-ahhoz
elküldeném a régi verklidallam bújt ígését.
Például azt, hogy „megérkezve színe elé”
— bizonyisten! — „lekéstem a halálomat!”
És azt is, hogy „van, van egy Hetedik Földrész,
ahol bent és kint vízringás.” Kívülről mostan
milyen kézzelfogható az asszony-alakját
fölvett föld és levegő hiánya! Testnyomod, élet!

*Ki vonaglik meg a ráismeréstől?
 Hogy a tetszhalott Tremendum lábán agyag repedez.
 Vízsintes, mint a tenger. Riasztó, mint a sivatag.
 Vízsintes fül bozótos járatait
 formázza kopáran. De süppedő
 homoksejtjeiben rejtjeiben rejt egy kagylót.
 Ő kell, hogy napról napra kikeljen belőle.
 Hajnal-köpenyegét vállamra teríti,
 s az elveszett országba velem visszatér.*

*Mondják, a milliárdos, az angol várkastélyt
 körül köre föltrakja ismét a Vadnyugaton.
 Tornyában angol kísértet bolyong, s az erdő
 VIII. Henrik levágott fejű asszonyai
 szavát suttogja, ha jön az orkán —:
 ez a Pénz! Az aranytéglákból rakott hegység.*

*Hogy még jobban ne menjen tönkre az Állam
 a börtönében nekem osztott káposztától,
 s mert méregdrága gumiszobán a sokkolás ám!
 S az öngyilkosok alagsoraiban se érje csőd
 szükséglet-végeztető gépem
 közpénzt faló villanyszámláitól —:
 ez a Szárny! Segít a köznek. S még váltót se irat.*

*Legvégül mire emlékezem feleségemből?
 A szárnyzuhogás hiányát hallgatom. Magamnak
 hallgatag mondom: minden Ő, amire emlékezem.
 A vers hátsólépcsőjén lehúzódom
 a szenespince-tompa csillogásba,
 hol patkányvisitásban az árnyék
 szülése folyik; első tipegése; iskolája;
 alaki kiképzése — kivégeztetésem sora.*

*Nem hiszek a túlélésben, s hogy fönt valaki
 nálam jobba teheti, ami él.
 Húsvét utáni keddig nem csipogtatom
 félbemaradt madaraimat.
 Akkor már Gí kocsija visszafelé suhan!
 Tirol fenyvesei alatt — kimenőjéből —
 Velencét csókolt szemmel érkezik. Csak fejemen
 lesz még némi hó-mocsok, de átsüti a Nap.
 Bár a kocsik fölöttünk átrobognak,
 páncélosan rajtunk keresztülíramodnak —
 ott nyílegyenes a szakadék. S a csönd felső céjét
 üvegesen recepteti a rianó halál.*

*Mi Gelsomina paradicsom-palántáit
 (ki emlékszik Gelsomina paradicsom-
 palántáira? — nevetek hangtalan magamon)
 bedugdossuk a sárba, a tüzelő homokba,
 összetört urnák kidőlt hamujába, pólyakorcba.
 A palánta kiég, megfagy, fölzabálja a féreg.
 Nem baj. Mikor már ékes bokorra zsendül,
 ráültetem meg nem csinált madaraimat,
 akiket elgázoltak a sómezőkön.
 Nem énekelnek, tudom én azt. Nem röpülnek.
 De előreszaladó emlékem feleségemről
 előképezi nekem szamiszdat jövőmet.
 De jó lesz! Szárnya tetőtől talpig beburkol,
 én farigcsálok benne a föld alatt,
 madarakat farigcsálok belőle,
 s ő kisuhogtatja torkukból énekemet.*

GAZDAG ERZSI

A porszem hintája

*Volt egy porszem a világon,
 unatkozott télen, nyáron.
 Tanakodott eleget:
 — Nem is tudom, mit tegyek?*

*Keresztes pók arra tévedt
 s így szólt: „Játszanék tevéled!
 Van-e kedved játszani?
 Lengő hintán szállani?”*

*— Van-e kedvem? Majd meglátod,
 ha a hintán szállva-szállok.
 De hintát is hol veszel;
 lengve lengőt? — fel-le, fel...*

*„Csináltam már néked hintát,
 mutatok most egy-két mintát:
 Itt a lámpán, ott a képen!
 Neked való mindenképpen.”*

*Porszem így szólt: — Látszik, látszik:
 egyikük jobb, mint a másik.
 Ezt választom, itt a lámpán,
 magamat is jobban látnám...*

*Keresztes pók kapta-vette
 a porszemet, ráültette.
 Azóta is száll a por
 öreg házban, valahol.*

A költőné hagyatékából közölt verssel halálának első évfordulójára emlékezünk.

Harmadik négyes

A PÓTSZÁLLTA

Nap: egyszeri leszállás napra nap; a fény meghatározza a madarak életét, s mennyire! Fejem egy kalitka mögött a falon kirajzolódik, elégedetlenségemre: rendezetlenül, hajnalban, ám-e-kettőm közt, a térben, mely számít, kezemben hasal valaki, fél lábára sánta; ott van, tartjuk így a kapcsolatot, más mód erre nincs, csak a kalitkájában; és teletűzdelve vagyunk ezekkel az együttesekkel, melyek korántsem pótlólagosak. Aztán elurgaszkodik ő az ujjról, és száll, hevesen, föl-le rohangál, vagdószik — így! — a rácsokon; és nincs más lehetőség: amikor — épp! véletlen volt! — kiszökhetett, helyben repült, pergette a levegőt, mint a sűrűt, s ahova elért, lihegve várt ott, különben felnőtt madár, várta, hogy megsegítsük. Posztánk, most vált a tárgy, fürgé, pille-repülő madár volt még tavaly; a szőnyegen ugyanilyen iramlón közelített minket, távolodott tőlünk, karunkra szöklent mindazonáltal, s ez jó lett aztán most, ez, hogy megszokta a kezünket, a karunkat. Rejtélyes és nagyon magányos létező volt, és igen szívósan szelíd. Nem ijesztette el ettől egyetlen maga-dolga sem. Ahogy, írtam ezt már, tavaly ősszel oly hosszasan álldogált a karomon, elaludtam, ő is velem, vagy kalitkájába visszatért, várt türelmesen, felébredtem, csuktam rá ijedten az ajtót, de hát nem volt semmi baj, ahogy ez alakult tavaly, s hogy egyre többet időzött rajtunk, elhanyagolta röpteit, még akkor sem lehetett sejteni sem, hogy ez lesz majd. Most, mikor kezünk benyújtjuk neki a kalitkába, vaknak — és miért? miért vaknak?! —, természetesnek veszi, rááll, még könnyedebb súllyal, s van ez a felpihézett tollazat miatt, mely tartja is magát, ezzé válik a virtuozitás, „ilyenné válik át”, jön, követi ujjunk visszafogott kis lendületét, felső kalitkarúdról alsóbb kalitkarúdra, ujjai, papírból metszett törékenyek s rugalmasak, megérik a gyümölcsös- és tojásos-tál peremét, a pille-angyal-lovacska posztafej előrehajol, a szürke tű-csőr a tojásba belevág, a gyümölcslebből szürcsent, a láb,

a fél láb legalább ott marad ujjunkon, aztán, hogy az evés megvolt, elálldogál, rajtunk még, vagy a tál szélén, aszerint, hogy pótszállta keziink alatta maradt-e, vagy hagytuk, álljon igenis maga, hagytuk, de mi, kiünk-kiünk mikor-hogy, ott állunk, újabb pótszálltát segíteni a kalitka fölé hajolva, ott állunk tovább és nézzük őt magunk. Ott-állunk-és-nézzük őt-magunk.

AZ ÖNKÉNTES APA

Ha valaki még emlékszik Tutura — milyen sokan hiszik Szpérót „veréb-úrnak”, vagy nem emlékeznek, főtt tojást javasoltam vagy unásnyi-mennyi helyen, mindenféle írásaimban, fiókatáplálásra, és hogy vizet kell adni, kalciumos foszfort, gyógyszerári calcium phosphoricumot etc., semmi „baj”, persze, semmi baj —, ha emlékszik még valaki, s hogy közbeveessem, vicceket magam is szoktam, főleg rajzolni, hogy amiről hall lehet gatni, arról hall kell gatni, amiről be lehet szólni, arról be kell szólni; vagy hogy az értékzavart rendezzük érzéktavarrá; hogy árnyéksérv; hogy „asszem, a lélek tükre”, ilyeneket, ám inkább megmaradok, ha arról van szó, hogy arról van szó, ilyen jól bevált unalmak mellett, mint ez, hogy vajon Tutura emlékszik-e még valaki, ő volt az, aki túlélte januárt, fél-szeme-fél-szárnya zöldike hím, és Szpéró mellett lakik, és ahogy érkezett a tavasznak az az ideje, Tutu felajánlotta legalább hangzatlag szolgálatát, vagy jelzést adott, mikor várható tojás; szerencsére túl mohó jósnak bizonyult. De most nézzük inkább csak őt; amilyen távolság megint! Távolságot tart! Ad magára, fél szemmel és fél szárnnyal is. Dolga van! Ezt viccesen csinálja, ám ez cudar vicc, ilyet meglátni benne; és így tovább. Dehogy vicc! Komoly a dolog. Örül, ahogy megkapja tyúkhúrját-füveit reggel, ül bele a zöld takaróba, ami kalitkája alján ez a reggeli zöld, kotorászik falatokért, átgyalogol vizes tálján, alsó rúdjára áll, kiválogatja a neki tetsző — kövéritő! — magokat. Nagy, vaskos, hús-szín csőre, látszik, nedves, mint a zöldikéké általán. Emlékszem, ilyen volt Tili csőre, ahogy haldoklásának napjaiban valami reményt csillantott számunkra vele — a konyhai „csillárig” emelten másikkunkat, a fregoliüg! Vagy Csucusu: ömlött és ömlött az infra-lámpa alatt a betegítő anyagot kimosó víz, fénylett a csőr, életben maradt, aztán, mennyi nagy, „nyúlas” csőr-belénkfenés után!, egy délután, a névnapomon, míg valaki madarának kalitkáért jártam, és nem sietősen tértem haza, nem várt már, összecsucodott, ott feküdt, zöldék között, egy dobozban, mellette kövei, alig-valamije, egyszerre nem volt sehol a zongora, az írógép, az asztalunk, ahol mindenütt az övéi voltunk, s ő a mienk, a mienk, el nem engedett volna, szoritotta az ujjunkat, zöldike-papa-hangon énekelt, és adta a nagy nyúlasakat, a vaskos csőrű talán-soha-többé zöldikéeket.

MENNI! . . . ÉS MARADNI

Nem megy a kettő együtt! Nem „megy”. De ez „marad”. Valóban végignézttem a képeskönyveket, betanultam a tudnivalókat, amik nekem valóak, a térképekről a vasutak lendületes vonalát megismertem, beszereztem olcsó havi bérletjegyet, volt szállodám a város nagyon jó közepén, voltak magános céljaim, maga a járás, a város, a „város”, hidak, túlpárt-és-vissza, napszakok, parkok, múzeum, galériák, más városokban ugyanez, itt a Város ott-egy-egy-hellyé átmásolódott; aztán itt maradtam. Miattuk. Persze, s hogyan mentem volna el mellőlük egyáltalán? Alig, hogy maradtam, már kezdtem újra a tervezést, további térképeket vásároltam, s ezekkel jártam a Várost, itt, gombfocibajnokságom ismerős stadionjai, számomra különböztethető Highfield, Hillsborough, Highbury, mind-mind vonzóan meglettek; csak ott, ott a szívem helyén, e dolgok számára alighanem csak vélt szívemen, ott nem volt igazán semmi; másképp minden rendben! S hogy nem megyek? Újra-se? Ahogy a járás nehezebbé vált . . . elkezdődtek a fájdalmak . . . a csípő érzés, az üvöltő . . . a has aljában . . . a tápmolygás aztán, leülés, szédülés . . . a vizsgálat eredménye . . . reménykedés, hogy meg lehet mégis úszni műtételen . . . a semmi-más-tétet-nem-ismerőn felfokozódó kín . . . de mind e részletek emlékek már csak, szuvenir, itthon vagyok megint, egyszerűen elmentem egy megszervezett napon, ismerős utcámra magasultak a kórház erkélyei, néztem a gesztenyefákat, melyek „ugyanazok” voltak, mint itt ezek, ők, Szpéróék másikkal itt maradtak, hol másutt, s én bent nem érzékeltem semmit a hiányból, az övékből nekem, az enyémből nekik; túlvagyok, láttam városrész-irányokat, házakat és udvarokat fentről, meg is írhatnám egészen másképp, de minek? Erről én csak akarom mondani: most már mehetek! Mehetnék, is, majd, tudom, de pontosan azt is, hogy maradni fogok, pedig hajnalban, most, hogy dolgoznom velük úgy, ahogy régen tudtam, s majd tudok megint, nem szabad, s a Város még kivet, hiába próbálkozom, vagy igazán van, vagy sehogy, vonszolódás még ez az utóállapot is a sebességben, a sűrűben, mint ahogy előtte volt, amikor nem és nem adtam fel, jártam és jártam, most itthon és itthon vagyok, velük, a fájdalmak csökkennek, a seb láza, égése, az a felállított vonalzós ingereltség, csillapul, állhatok hosszasan a beteg lábú madár kalitkája előtt, pótszállni vihetem, kosztos tálhoz a barátposzáta tojót, hajnalban leülök a lámpa alá, míg másikkal kint dolgozik nekik, sajtot, krumplit, gyümölcsös tálakat, füveket és salátát készít össze, s még vagy tucát dolgot, melynek jobbik fele az-én-dolgom lesz megint, valami fele mindenesetre, én itt ülök, nézem a térképet: Highfield . . . Hillsborough . . . Highbury . . . vagy a parkokat elképzelem — miféle parkok! persze . . . semmiféle parkok! miféle . . . semmiféle . . . semmi, semmi fény, ilyen, holott minden lehető lenne, kényszerből lehető volt, tudok távol lenni, az sincs, hogy nem akarok, akkor hát mi van, ez az, amit nem tudok, mi van, mi van?, kérdem magamtól, ezt kell mindegyre megtudnom, ezért kell itthon lennem, idegenben ezt nem tudhatom megtudni, ehhez nincs semmi közöm, hogy azt tudjam, „mi van”. . . . Talán, talán. Vagy rajtam kívül valóban ott Az Az Egyáltalán; igen.

CSAK EGY ESTE

Este, csak egy, fájdalmak, komoly fájdalmak nélkül a has aljában, fájdalmak, persze, más módokon, de miféle fájdalmak, tegnap este feküdtem, csak feküdtem, fájt, csak elkezdett fájni, benéztem még hozzájuk, annyiszor bementem még, ahányszor csak bírtam így, és eljött az este, az ő estéjük, a csukott ajtó mögül még soká hallatszott egy-egy hangjuk, aztán semmi, és én sem csináltam semmit tegnap este, és így voltam a leghívebb — mihez? kihez? miért? mi haszna?, persze, és nem is így mondom, nem ezt mondom —, ám nem ezt mondom, egyszerűen így volt. Tegnap este így volt ez; és ők ezekkel az estékkel, igen, ők, ezekkel az estéikkel, az estével, itt, mint bárhol lenne ez velük, ez lenne velük bárhol, véget érnek egy napra, valami nincs, eredendően „egyáltalán”, bármit akarunk, mi is tőlük, de hát már nem akarunk, ilyenkor nem akarunk tőlük vagy nekik semmit, bármi lenne ez, csak holnap, másnap volna ideje, éjre hajnalban lehet legföljebb ideje. Visszagondolok: Tutu mellett . . . Csucusu s Tili „túlján”, ha van ilyen . . . egymással-szemközt-sírhelyek két hegy oldalában . . . elgondolom Ibrahát, ő is zöldike volt, megpuffadott hassal halt meg, hibánkból is, tartottam az infralámpa alatt, ki emlékszik még erre, rajtunk, párunkon kívül itt, néhányunkon kívül, Ibraha, persze, de ha ő meg nem hal úgy, nem lenne Mokka itt, akit telefonon meséltek el, fióka-veréb, rugdosni kezdték valahol, ez a valaki, aki meglátta, hazavitte, egy cicás illető, doktor Olga, ez maradt számunkra a neve, doktor Mokka lett az öt nap infrázással megmentett madár, aki különben éhen halt volna, bármi jószívű volt doktor Olga, nem az ő dolga volt, nem értett hozzá, csak, mondtuk, nagy szíve volt, most ezt mind azért mondom-e, mert hajnalonta doktor Mokka, Mocza Néni stb. tojik? túl nagy tojásokat? amikbe beleszakadhat? nem tudom, meghalt volna lassan-három-éve s úgy, ahogy Ibraha, de már tudtuk, mire kell vigyáznunk, öt napig égett az infra, életben maradt, Olga, doktor Olga még egyszer-kétszer írt, írtunk neki, alig váltottunk vele élő szót különben, eltűnt, mi lehet vele, most jött egy levél, Olga nincs többé, írta valaki, a nagy magány . . . hogy nyugdíj után két diplomájával sem lett magának való helyet . . . s betegsége, daganatok . . . egy nap bevette a kellő adagot, macskáját ráhagyta egy injekcióra, azt be is adták, nincsenek; ez a valaki, aki írt, tud Mokkáról; ma doktor Mokka a kezemben hasalt, fáradtan a nagy tojástól; csak bizakodunk . . .

[s . . .

BÁLINT B. ANDRÁS

Enyhíteni a szenvedést

HIT ÉS CSALÁDI ÉLET

A boldog családok mind hasonlók egymáshoz, minden boldogtalan család a maga módján az.

(Lev Tolsztoj: Anna Karenina)

Először tisztázzuk, voltaképp mi is a család. A szociológiai irodalomban számtalan meghatározás ismeretes. A múlt század polgári gondolkodói a család működésének jogi szabályozását és a családi élet formális megnyilvánulásait tekintették a családfogalom alapjának. Engels a monogám család lényegét a férfi és a nő szembenállásában látta, abban, hogy a férfi — a társadalmi termelésben elfoglalt helye folytán — leigazza és mintegy rabszolgasorban tartja a nőt. Ernest W. Burgess 1926-ban megjelent könyvének már a címében közli: „A család mint az interakcióban álló személyek egysége.” Figyelmének középpontjában a családtagoknak az együttműködésben játszott szerepe áll. (Interakciós felfogására rímél a kortárs protestáns teológus, Karl Barth mondása, mely szerint az ember istenképűségét az fejezi ki, hogy kapcsolatban van.) Több kutató — Willard Waller, Talcott Parsons, Norman W. Bell és mások — strukturális és funkcionális szempontból kísérelték meghatározni a családfogalmat. Robert F. Winch öt alapvető funkciót sorol fel. Ezek: a reprodukció, vagyis az utódok létrehozása; a gazdasági funkció, vagyis a munkamegosztásban való részvétel és a fogyasztás biztosítása; a politikai funkció, azaz a konfliktusok feloldása és a családi rend stabilizálása; a szocializáció, vagy nevelő funkció; végül a vallási funkció, amely Winch szerint a társadalmi kontrollt segítő elő, az egyén szempontjából pedig az a jelentősége, hogy a családtagokat felkészíti a válságok, szorongások elviselésére. A magyar népszámlálások során pedig — ez a legáltalánosabban elfogadott definíció — a következő meghatározást használják: „A család a háztartási, illetve vérségi kapcsolatban együttélők legszűkebb köre, az ún. ‚családmag‘, tehát házaspár gyermek nélkül vagy gyermekkel, vagy nem házas (nőtlen, hajadon) gyermekkel, továbbá a házastárs nélkül élő (özvegy, elvált, esetleg hajadon vagy nőtlen) szülő nem házas gyerekekkel...” „Eszertint tehát családot alkotnak az együttélő a) házaspár és nem házas (nőtlen, hajadon) gyermekei; b) házastárs nélkül élő szülő és nem házas (nőtlen, hajadon) gyermekei.”

Ilyen, úgynevezett nukleáris modern családban él a magyar családok 62 százaléka, míg alig 12 százalékban él együtt — hagyományos formában, s jobbára falun — három nemzedék. (Ezek száma mindegyre csökken.) Az összlakosság negyötöde, nyolc és fél millió ember, csaknem hárommillió családot alkot.

Részlet egy készülő vallásszociográfiából.

A családnagyság változásai:

létszám	1949	1970	1980
2 tagú	28%	40%	39%
3 tagú	28%	31%	29%
5 tagú	12%	5%	5%

Egy 1984—86 között több tízezer személyre kiterjedő reprezentatív vizsgálatban a *felnőtt* népesség 13,4 százaléka vallotta magát vallásosnak az *egyházi tanítás* szerint. (48,9 százalék pedig a *maga módján* volt hívó.) Mivel a felmérésben gyermekeket nem kérdeztek, csupán munkaképes korúakat és — kis részben — nyugdíjas öregeket, így feltételezhető, hogy több mint félmillió magyar házaspár, illetve család életében intenzíven hat a vallás.

Visszatérve a mottóhoz: feltételezhetjük-e, hogy a vallásos családok boldogabban az ateista vagy a világnézetileg közömbös familiáknál? Ezt csak valószínűsíteni lehet. Ami bizonyos: a keresztény házasságok tartósabbak, a családok egységesebbek. A családi élet válságának tünetei hazánkban: a válások számának növekedése, a házasságon kívüli nemi kapcsolatok terjedése, a házassági kedv csökkenése, a népesség apadása, a gyermeki szocializáció, a nevelési színvonal hanyatlása. Nos, a nálunk legáltalánosabb vallási felfogás, a katolicizmus kifejezetten tiltja a válást, a házasság előtti és a házasságon kívüli nemi életet, a művi abortuszt és a fogamzásgátlást; de mindezt a protestáns felekezetek sem támogatják. A keresztény szemlélet a házasság végérvényességét, kizárólagosságát, a hit alapján történő nevelés teljességét vallja — ha a gyakorlatban bőven találunk is ellentmondásokat.

Tomka Ferenc egri paptanár a Vigília 1982/7. számában tette közzé 63 keresztény család körében végzett, öt-tizenöt esztendeig folytatott megfigyeléseit. Válás nem fordult elő. A szociológusok észrevétele szerint a házastársak zöme az évek múltával lassacskán elhidegül egymástól; Tomka ezeknél a pároknál inkább a felek összecsiszolóódását és kölcsönös szeretetük elmélyülését regisztrálta. 1980-ban a magyar családok átlagos gyermeklétszáma 1,94 volt, ezzel szemben a keresztény családokban 3,6 fő. Bizonyos felmérések szerint a házások 80 százaléka kritikus helyzetekben komolyan foglalkozik a válás gondolatával; a megfigyelt 63 pár több olyan esetről számolt be, amikor határozott benyomásuk szerint sikerült megmennteniük krízishelyzetbe jutott ismerőseik házasságát. És ötven esetet említettek, amikor környezetükben sikerült az abortuszt megakadályozniuk, vagyis a már-már pusztulásra szánt életet megőrizniük. Ismerve katasztrofális válási és demográfiai viszonyainkat, a szerző megfigyelései arra utalnak, hogy e válság helyzetből való kilábolás egyik (bár korántsem egyetlen) útját éppen a vallásos házaspárok járják. A keresztény családok léte — viszonylag magas számuk és a környezetre gyakorolt hatásuk miatt — nem közömbös a jelenben, s nem lesz elhanyagolható a jövőben sem.

Vizsgálódásaim során én is a Tomka Ferencéhez hasonló következtetésekre jutottam. Hogy hány vallásos családot ismertem meg gyermekkoromtól fogva, természetesen képtelen lennék megmondani. De tény, hogy akár a tudatosan megfigyeltékben, akár azokban, ahová spontán csöppentem, az átlagosnál alacsonyabb volt az egy személyre jutó jövedelem és magasabb a szaporulat; szerényebb az életvitel és gazdagabb az érzelmi élet, esetenként a művelődés igénye is. Természetesen tudnék riasztó ellenpéldákat is sorolni, amikor a kegyes vallásosság kölcsönös agresszivitást, külszíny életvitelt, lazuló házastársi és gyermek—szülő kapcsolatokat takart. *De nem ez a jellemző!*

A vallásosságának a családban betöltött *funkciója* szerint háromféle alapmodellel találkoztam:

- a) ahol a hit a családi élet középpontjában áll;
- b) ahol a hit a családi élet peremére kerül;
- c) ahol a hit szinte teljesen a családi életen kívülre szorul.

Lássunk egy-egy példát mind a háromra!

a) D. Lajos műszaki tisztviselő, felesége gyors- és gépíró, jelenleg gyermekgondozási szabadságon. Két fiuk és egy kislányuk van, hét-, négy- és kétévesek. Háromszobás pesti lakótelepi lakásban élnek, bútorzatuk hiányos, televíziójuk hónapok óta rossz. Jövedelmük, a gyermekgondozási díjjal és a családi pótlékkal együtt 13 ezer 500 forint. Baptisták, minden vasárnap — ha lehet, reggel és délután is — részt vesznek a közeli imaház istentiszteletén, hétközben pedig a bibliáorán. D. Lajos türethősen játszik harmóniumon, néha ő helyettesíti a hivatásos kántort. Ha együtt a család, minden étkezésnél, felkeléskor és lefekvéskor közös ima-nyegedóra, amelyen nemcsak a szokásos imákat mondják, hanem személyes áhítatot, imaszándékot, hálaadást is.

Könyvtáruk két-háromszáz kötetből áll, jórészt regények, versek, ifjúsági irodalom, egy-két szakkönyv és tucatnyi vallási mű. Újságot nem járatnak, de a férj majdnem minden vasárnap megveszi a Népszabadságot. Az egyház lapját, a Béke-hírnököt rendszeresen elolvassák, olykor az Új Embert és a Reformátusok Lapját. Azokban is sok a mélyen keresztyén írás — hangsúlyozzák. Más felekezet istentiszteletére nem járnak, de az ökumenikus imaháten eljött hozzájuk a kerületi katolikus plébános és a református esperes; örömmel hallgatták mind a kettőt.

Telkük, kocsijuk nincs. Szombatoként néha eljárnak kirándulni, esetleg múzeumba két másik gyülekezeti családdal együtt.

„Harminckét éves múltam, lakásom, szép családom, igaz Istenem van. Mit kívánhatnék még? — kérdi D. Lajos — Békességet. S azt, hogy ne tántorodjak meg a hitben. Szeretném, ha felnőve, amint ez nálunk szokás, a két fiam és a kislányom bemeitkezne, önként vállalná a család baptista örökségét. Természetesen ők is hisznek... de hát kicsik még, és sok a kísértés. Az iskolában, sőt, az óvodában is. Az egyik óvónő tudja, hogy hívők vagyunk, s nem győzi teletömní a Lacika fejét, hogy hát nézzen körül, hol az az Isten? De a kislefiam jól megfelelt neki; körülmutatott és azt mondta: itt, mindenütt...

A tévben is sok a nem nekik való műsor, ezért is nem bánom, hogy elromlott. A gelkás szerelő azt mondta, erre nem érdemes költeni, újat meg egyelőre nem tudunk venni. Majd jövőre, ha a feleségem is visszamegy az irodára. Az a fontos, hogy a lemezjátszó még megfelel. Van vagy nyolcvan lemezünk, látja? Főleg klasszikusok, Bach, Vivaldi, Mozart, aztán néhány opera, egy-két könnyűzene. Kéthetenként összejövünk a barátainkkal, beszélgetünk, megesszünk egy tál süteményt, meghallgatunk egy-egy új szerzeményt. Miről beszélünk? Mindenről, csak politikáról nem. Amíg van más téma, minek? De mostanában mind gyakrabban szóba kerülnek az erdélyi magyarok, sokunknak van rokona odaát, és olyan szörnyű érzés a tehetetlenség. Hogy nem segíthetünk.

Kételyeim persze nekem is voltak, még mostanában is. De Jézus mindig segített, hogy a kivezető utat megtaláljam. Rájöttem, hogy beképzelt vagyok a hitemben, hogy nem élek keresztyén életet, igaztalanul bántom a családomat; ilyenkor a bűnbánat mindig megtisztítja a lelkem. Feleséggemmel is megosztom a gondolataimat, meg a lelkész testvérrel is. Az a fontos, hogy az embernek ne legyenek titkai a szerettei előtt, mert az bűnre vezet. A gyerekeimmel is nyíltan beszélek arról, ami rájuk tartozik. Mit tennénk, ha jönne még egy? Hát... vállalnánk. De nem jön, mert védekezünk, a kritikus napokon este csak megcsókoljuk egymást. Az önmegtartóztatás is hozzátartozik a szeretethez.”

b) Cs. Gézáné katolikus családban nevelkedett, falun, néhány kilométerre a Balaton-parttól. Apjának, amikor az ötvenes években vezető beosztásba került a halgazdaságban, be kellett lépnie a párba, s attól fogva édesanyja, ő és nővére

csak csínján gyakorolhatták a vallásukat. A család fő a faluban egyáltalán nem járhatott templomba, ezért a nagy ünnepeken, karácsonykor, húsvétkor, Úr napján, Szent Istvánkor bevonatoztak a járási székhelyre, ott járultak a szentségekhez. Cs.-né még lánykorában elkerült a megyeszékhelyre, ott ismerkedett meg a férjével, ott élnek ma is. Tizenhét éves házások, kertes családi házukat hat éve építették.

A férfi művezető a térség legnagyobb élelmiszer-ipari üzemében. Szakmája: hentes és mészáros, politikai végzettsége: marxista—leninista középiskola. Nagyobbik lányuk ipari tanuló vegyipari szakon, a kisebbik elemista. Mindketten járnak hittanra, a nagylány hamarosan bér málkozni fog.

Cs.-éknél inkább az asszony viszi a szót.

„Ha tudunk, vasárnaponként mindig elmegyünk misére, ez természetes. De ha mi nem is érünk rá, a lányokat rendre elküldjük, legfeljebb akkor nem, hogyha kirándulunk. Van egy új Ladánk, mégse állhat a garázsban folyton. Ha jó az idő, elruccanunk a Balatonhoz vagy a Bakonyba, meglátogatjuk a rokonokat. De többnyire azért itthon vagyunk, én bedolgozom egy háziipari szövetkezetbe, nejlinczacszkókat szegecselek ezen a gépen itt, ni. Babramunka, de megfizetik. Ha esténként vagy a hét végén az uram besegít, akkor a nyolcezetet is megkeresem. S bizony, ha nagy a hajtás, elmarad a mise. De az egyházi adót befizetjük, a férjem gyönni, áldozni is szokott. Én... azt én már nem. Valahogy furcsa kibeszélni mindent egy vadidegennek.

Itt, a kertvárosban sok a vallásos család, még szektások is akadnak. Tudják, hogy mi is hiszünk, nincs ebben semmi különös. Csak a munkahelyen nem mondjuk, ugye, nem tartozik az senki fiára. Nálam mindegy volna, én úgyszólván idehaza dolgozok, de az uram... ő mégiscsak művezető. Amíg ki nem nevezték, bizalmi volt a szakszervezetben, ott se lehet hangoztatni, hogy én ilyen meg olyan katolikus vagyok. Egy-két kollégája, a baráta talán tudják, és kész. A gyerekek is a templomi hitoktatásra járnak, az iskolában már nincs is, ott ellenőrzik, miket beszél a pap. Intjük is őket, ne mondogassák, hogy hittanosok. Nem lenne bajuk belőle, de azért... a továbbtanulásra is gondolni kell.”

Cs. Gézával csak rövid időre találkozom. Épp hazajön a munkából, siet egy kollégájához, garázt építenek. Míg tart egy üveg sör, tart húsz-huszonöt mondat.

„Érdekes, engem kiskoromban hidegen hagyott a hit. El-eljártam a templomba, de nem valami nagy meggyőződésből. Aztán a szakiskolában összeakadtam egy nálamnál idősebb fiúval, ő magyarázott el sok mindent. Azt, hogy bűnös vagyok, de azt is, hogy emiatt nem kell félnem, hiszen meghalt értem a Jézus Krisztus, és a halálával megváltott engem. Csak az utat kell hozzá megtalálnom. Ez fogott meg, akkor nagyon magamba mélyedtem, sokat olvastam, imádkoztam. A házasság előtt nem is volt nemi kapcsolat, magamba húzódtam, tán jobban a kelletemél. Azóta is járok templomba, tartom a hitemet becsülettel. De futnak az évek, és annyi minden viszi-rabolja az ember idejét. A házat négy évig építettük, főleg szombat-vasárnap, meg a szabadság alatt. Képzeheti! A haveroknak meg a mesternek mégse mondhattam vasárnap reggel, hogy: emberek, ti csak betonoztatok, én elballagok a szagos misére. Most meg itt az asszonynak ez a bedolgozás, szép időben meg a lányok nyúznak, hogy menjünk kirándulni. Persze ha templomnál járunk, mindig betérünk, együtt imádkozunk egy Miatyánkot. És a nagy ünnepeken is. Jolika fél, hogy meglátnak minket a gyárból, de engem nem érdekel. Vallásszabadság van, nem igaz?”

A szemközti falon modern feszület; szelíden néz ránk a Fiú. Cs. Géza kérdi, nyisson-e még egy üveg sört. A hab kopott cejgnadrágjára fröccsen.

c) Egyszerre kívül kerülni és belül maradni: az értelmiségi lét régi alapkérdése ez. Mint őrizheti meg az ember szellemi függetlenségét úgy, hogy közben kivegye részét a közdolgokból is? Hogy lehet szuverén alkotó és a hatalom kegyeltje, vagy legalább elfogadottja? Mint lehet kritikus tudós, művész, orvos, közíró — és egy zárt világnézet elkötelezettje egyben?

Z. József tanár kicsit ebbe a dilemmába rokkant bele. Az egyházi iskolák államosításáig egy neves protestáns gimnáziumban tanított, majd — számára is váratlanul — egy kifejezetten vonalas tanintézetbe helyezték. Megfelelő átképzés — ideológiai „agymosás” — után. A szakértelmét elismerték és ez legyezgette a hiúságát, hitét azonban konzervatívnak, reakciónak bélyegezte a dogmatikus iskolairányítás. Az ötvenes években — az ő szavaival élve — lapítania kellett.

„Bevallom magának, nagyon megtörtem. Az állást elfogadtam, hisz ez a hivatásom, nem értek máshoz, és bölintottam akkor is, amikor beiskoláztak a gyors-talpaló marxista tanfolyamra. A pártba nem kényszerítettek, de óráimon — történelem — magyar szakos vagyok — tőlem különösképp megkövetelték a Marx-, Lenin-, Sztálin-idézeteket. A szakfelügyelő valósággal élvezkedett... Megcsináltam, és majd' felfordult a gyomrom. Nem azért, mintha nem találtam volna rengeteg alapigazságot a marxizmus történelemszemléletében, hanem mert ennyire hagytam magam...

A családról kérdezett, ugye? Összefügg ez az egész, nagyon is össze. Gyerekeim, három fiú, akkortájt kamaszodtak. Rettegtem a leleplezéstől, így templomba nem jártunk, hanem a lelkész barátom lakására, aki néhány vezető beosztású ember — tanácsi hivatalnok, főorvos, tanár — részére odahaza tartott istentiszteletet, biblia-órát. Még úrvacsorát is vettünk. A feleségem nem tartott velünk, ő korábban is csak a kedvemért, a pozícióm miatt gyakorolta a vallást. Én én még naivul abban bíztam, hogy a fiam azért valahogy vallásosak lesznek. Nem lett az egyikük sem. Kettő mérnök, a legkisebb kutató biológus, de még az esküvőt is az én rimánkodásomra tartották templomban a hatvanas években, akkor már lehetett... Engem 75-ben nyugdíjaztak, azóta ismét aktív egyháztag vagyok, nagyon megbántam minden gyöngeségemet. Nemrég presbiternek is megválasztottak, vénségemre.

Az egyetlen örömöm: az unokáim. Különösen a biológus fiam csemétéi. Sokat vannak nálam, mert a fiam gyakran utazik vidékre, külföldre. Közel laknak hozzánk és én tanítgatom őket. A hit dolgaira is. Élvezik a bibliai történeteket, az ókereszténységet, a reformációt, vasárnap velem jönnek templomba is. Lopva járnak, mint a tolvajok, nem is a fiam, inkább a menyem miatt. Lassan konfirmáltatni kellene a srácokat, nógat a tiszteletes... hát nem is tudom. Mert ahhoz kell a szülők beleegyezése. Mondja, mit szólna, ha együtt győznék meg őket?”

A következő szombaton ellátogattunk Z. Károlyékhoz. A biológus roppant szívesen fogadott, s mikor megtudta, mi járatban jöttünk, elnevette magát. Hisz a gyerekek már rég kikotyogták, hogy a nagyapával istentiszteletre járnak, csak ő nem akart szólni. Természetesen semmi kifogása a konfirmáció ellen, ha a gyerekek is úgy akarják. Aztán, pár év múlva, úgyis maguk döntenek... Az öregúr pirulva, boldogan ült az öblös kagylófotelben.

Ez a három történet csak képviseli a három családmodellt. A hit centrumba állításának, perifériára vagy azon kívül kerülésének még számtalan változata elképzelhető. De nem kevésbé jellemző az a felosztás, amelyben a hívő (a magát hívőnek valló) család *szervezete* szerint teszünk megkülönböztetést.

Ezen az alapon ismerünk:

- a) hagyományos nagycsaládot, amelyben meghatározó a hit szerepe;
- b) átmeneti, szekularizálódó családot, amelyben a házastársak közül csak az egyik vallásos, a gyermekek pedig bizonytalanok, hajlanak ide-oda;
- c) vallásos félcsaládot, amelyben a gyermeket vagy a gyermekeket csak az egyik szülő neveli;
- d) modern hívő kiscsaládot.

Pillantsunk be egy-egy ilyen familia életébe!

a) Tradicionális közösség, együtt élnek nagyszülők, gyermekek és unokák; de a ház modern, négyszobás kockaépület manzárdal — s hátul nyári konyha, kishálószoba, gazdasági udvar. Százszám sorakoznak a hasonló porták a Duna—Tisza-közi

nagyközségben. B. István ősei az emlékezet eredete óta ezen a tájon laktak, hol tanyán, hol bent a faluban, hol mindkét helyen. Az öreg gazdának, aki az idén nyolcvanegy éves, harminc holdja gyűlt össze 48-ig. Nem kerülhette el a kuláklisztát, hajszal híján úszta meg a kitelepítést. A föld zömét átadta az állami gazdaságnak, magának csak a szőlőt tartotta meg, s a hatvanas években azzal lépett a szakszövetkezetbe. A borból és a disznóhizlalásból épült a ház, no meg a fiú, B. György keresetéből, aki a karosszerialakatos szakmát tanulta ki. A másik fiú, Bélus, kissé ütődött, alig járt iskolát, csak a ház körül meg a szőlőben lehet hasznát venni.

Az öreg gazda párja, Eszter néni, a család csendes, de határozott irányítója. Hetvenhat éves. Komolyabb betegsége nem volt, reggeltől estig talpon van ma is. Pátolgatja férjeurát, aki most kezd fölépülni a tavalyi szélütéséből, vezeti a háztartást, míg a fia és a menyé dolgozik, nevelik az unokákat. Szelíden, ám nem tűrve ellentmondást. B. Györgyéknek három kislánya van, így összesen — Bélussal, a kis sufni lakójával együtt — nyolcan élnek a házban.

A lakás beosztása is hagyományos. A nappalit — bár nem hívják tisztaszobának — alig használják, a tévé kint szól a nagykonyhában. Minden szobában kereszt, az ágyak fölött szentkép, a könyvespolcon Biblia, egy-két imakönyv, a Katolikus Szó kalendáriuma. Eszter néni felügyeli a család vallási életét is. Vasárnaponként a nagymisére mennek, Bélus kivételével valamennyien; az öregek néha hétköznap is. A lányok már voltak elsőáldozók, a legidősebb — nyolcadikos — most fog bérmálkozni. Havonta gyónnak, áldoznak, olykor — ha a hittanos csoportból rájuk kerül a sor — ministrálnak is. Ilyenkor húsz-húsz forintot kapnak a nagymamától. A templomba B. György is eljár, de ő nem járul szentségekhez, csak évente kétszer: húsvétkor, karácsonykor.

Velük töltöttem egy tavaszi vasárnapot. Szombat este érkeztem, a vacsora és a rövid beszélgetés után a nappaliban, óriás filodendron alatt ágyaztak nekem. Reggel kupica pálinkával ébresztett György gazda, s a tisztálkodás után a felső konyhába invitált. Eszter néni már a tűzhelynél sürgött, kávé főzött, kérdezte, hány tojásból kérem a rántottát. A gyerekek? Édesanyjuk a *Fiatalok Bibliájából* olvas nekik — válaszolt a testes lakatos, némi elnézéssel a hangsúlyozásban. Villant az anyja szeme.

Odakint fejszecsattogás: Bélus fát vágott. Mert hiába a villanytűzhely idefönt, a vasárnapi ebédet a nyári konyha sparherdján főzik. Más lesz az íze. Bélussal nem nagyon lehet szót váltani, megért mindent, de nem felel. Eszter néni minden nap elmond egy rózsafüzért a gyógyulásáért — vagy lelki üdvéért legalább. „Boldogok a lelki szegények” — sóhajtja, míg a tojást törli, s aggódva kinéz a párás ablakon.

Az öreg gazda nem kegyeskedik, szikár, kunfajta ember, de a szívében mélyen keresztény. A kulákeveken is a hit segítette át. Bőkezűen adakozott mindig a papnevelésre, szeretetthonokra, búcsújáró helyek renoválására. Amikor a helyi templomot festették, tizenöt éve, ott segédkezett heteken át. Eszter nénivel és Éva asszonnyal néha elmennek Petőfiszállásra, sőt, jó időben Mátraverebélyre is. Éva jól vezet.

Reggelinél a középső lány mondja az áldást, csillog a nagymama tekintete. Utána öltözködés, fésülködés, háromnegyed tízkor indulunk a templomba. Legelől a három leány, utánuk Eszter néni, István bácsi és Éva, hátul György meg én. A férfiak kalapban, a két asszony fejkendőben, a lányok hajadonfótt. Szőke hajuk lebeg a szélben.

A második padsorba ülünk, az unokák a két öreg között. A szentmisén meglepő aktivitással vesznek részt, bár — mint Eszter néni később kiböki — ő jobban szerette a latin liturgiát. Mindnyájan áldoznak, kivéve Györgyöt. Utána beszélgetés a templomtéren, odajön hozzánk a plébános úr, meghív egy pohár italtra. Cserébe Eszter néni ebédre invitálja, a tisztelendő udvariasan elhárítja, délben a szomszéd faluban, a filián mond misét, elhúzódik az. De délután átnéz B.-ékhez.

Az ebéd: húsleves, pörkölt krumplival, rántott csirke rizzsel, sütemény, kávé.

Bélusnak kiküldik az ételt a nyári konyhába. Másfél óráig eszünk, az asszonyok alig győzik hordani a tálakat, szedni a tányért. György elégedetten szemlélődik, néha — családídi rangját fitogtatandó — fölöslegesen is megugráltatja Évát.

Ebéd után feltámad Eszter néni mesélő kedve. Szemelget az ételből, kicsit piszkálja István bácsit, merthogy a föld javát az ő hozománya adta. Épp jókor toppan be a plébános úr — három óra lehet —, hogy békét teremtsen. A gyerekek elvonnak tanulni, mi tovább bölcseledünk. A tisztelendő dicséri a B. család buzgóságát, panaszkodik, hogy a jólét bizony sokakat eltántorított az Úr Jézustól. Hajtának a pénzért, gyűjtenek, kaparnak, és közben tönkremegy az életük. Gyarapszik, mégis züllik a falu — s fölemlíti a több tucat alkoholistát, a kallódó kamaszokat, az utóbbi évek látszatra értelmetlen öngyilkosságait. Éva javasolja, mondjunk értük egy Miatyánkot. Odakint bealkonyul, bent csak suttogva száll a fohász: *mindennapi kenyerünket add meg nekünk!* Ma bizony többet adott...

Este Évára tör rá a beszélhetnék. Apja — ő ötéves sem volt — odaveszett a Donnál, édesanyját pedig a tüdőbaj vitte el a front után. Le volt gyengülve nagyon. Évát 1950-ig apácák nevelték, ott ismerkedett meg a hittel, mert a szülei nem voltak vallásosak. Utána állami gondozásba került, a legnagyobb kín az volt számára, hogy nem hallgathatott misét, szidták neki a papokat és a nővéreket. Már akkor elhatározta, hogy ha gyereke lesz, vallásosan neveli, de meghagyja a szabadságát, felnöve válasszon ő. A nyolc általános után szövőnőnek tanult, meg is szerzte az oklevelet, de soha nem állt a géphez, nem bírta az örökké szálló szöszt a gyárban. Bolti eladó lett Baján, tizennyolc éves kora után munkásszállón lakott, majd szerzett egy albérletet. A városban ismerkedett meg Györggyel, de ő csak akkor kezdte komolyan venni a nála nyolc esztendővel idősebb férfit, amikor megtudta, hogy amaz is hívő katolikus. Eredetileg két gyermeket akartak, ám amikor Éva harmadszor teherbe esett, egy percig sem gondoltak arra, hogy elvetetik a magzatot. Hisz az egy teljes élet — bólogat az asszony, tenyerét a kicsi szöszke fejére téve.

Az öregek korán lefeküsznek, a lányok közül csak a hétéves Borka. Mi nézzük a tévét. Mióta megvették a színes Oriont, a két nagyobb lányt levakarni sem lehet a képernyőről — nevet György mester. Valami vadnyugati filmet adnak, ő belebújik az újságjába. Éva együtt izgul a lányokkal, ha a gonosz Joe vagy egy-egy indián feltűnik, halkán sikonganak. Bejön Bélus, kap egy pohár bort, elszenderedik a karosszékben. Májusi vasárnap este, süvitenek a békés coltgolyók.

b) Erdészház a falu szélén, húsz kilométerre a fővárostól. Feleségével és öt gyermekével itt él K. Győző kerületvezető erdész, az erdőgazdaság dolgozója. Szegeden tanulta ki a szakmát, erdészeti szakközépiskolát végzett, majd Debrecen érintésével került Pest közelébe. Feleségével, aki két évvel idősebb nála, a gazdaságban ismerkedett meg. Az asszony első házasságából magával hozta a most tizenhét éves nagyfiát; négy gyermekük közös.

Lakásuk eleinte nem volt, házrészt béreltek, aztán ahogy sorjzátk a lurkók, a gazdaságtól megkapták az erdészházat szolgálati lakásként. Felújították, s pár éve alig százhuszezer forintért meg is vásárolták. A sok gyerekre tekintettel most nyolcvanezer forint kamatmentes kölcsönt vettek föl a helyi tanácstól, hozzátesznek valamennyit, szeretnének a három szobához egy negyediket építeni. Hely van, a telek felnyúlik egész a domboldalra.

K.-ék meglehetősen rendszeres életet élnek; ennyi gyerekkel nem is lehetne másképp. Fél hatkor kelnek, hogy a nagyfiú beérjen fél nyolcra Pestre, a szakmunkásképzőbe, az édesapa pedig hétre az erdészethez. A két iskolást fél hétkor kelti az anyjuk, ők negyedóra alatt elballagnak a helyi általánosba. A háromesztendőes Áronnal nyolckor indul a fiatalasszony az óvodába, a héthónapos Jutka ezalatt alszik, húsz percre nyugodtan magára lehet hagyni. Az anyuka délelőtt mos, főz, takarít, foglalkozik a kicsivel. Egy órakor toppan be a férje, fél óra az ebédidő, s ha a közelben van dolga, mindig otthon eszik. A gyerekek, Misi és Karcsi is ek-

kortájt szállingóznak haza az iskolából, Áronért négykor indulnak. Este szétszóródnak a lakás különböző pontjain, játszanak, tanulnak, olvasnak, tévét néznek. Csak az anyuka marad a konyhában, szinte lefekvésig, de a könyv neki is ott a keze ügyében.

A legszívesebben vallási irodalmat olvas. A nyolcvanas évek elején tért meg, azóta hívő. Evangélikusnak keresztelték, de nem konfirmált, sem az első férjével, sem Győzővel nem kötött egyházi házasságot. Van is lelkipurdalása miatt. Egy barátnője, a községi könyvtáros hívta, látogasson el vele a külvárosi imaházba, ahol szombat délutánonként jön össze a gyülekezet. Elment, beszélgetett a prédikátorral, egyszerű hívőkkel, kapott könyveket, s egyre inkább kezdte otthon érezni magát. Eleinte nem is az ima, hanem a közösség vonzotta — ma már mind a kettő. Tulajdonképpen sosem volt istentagadó, régebben is szívesen olvasta a Szentírást, az egyháztörténetet, de most már tisztán látja, hogy neki is Krisztus követői között a helye.

Egyetlen bánata: Győző. A férje meggyőződéses ateista, párttag, alapszervezeti titkár, vele beszélni sem lehet a hitről. A világ legszelídebb embere — magyarán Rózsa asszony —, imádjá a gyerekeket, a munkáját, az otthonát, nem iszik, nem kódorog a haverjaival. De Istenről beszélni sem akar. Ha valahogy mégis szóba kerül, mi volt a gyülekezetben, csak mosolyog bele a szakállába. Nem tiltja neki, hogy eljárjon, de a gyerekeket nem engedi. Misit és Karcsit mégis elvitte magával egyszer, amikor a férje túlórázott, de a fiúk szemmel láthatóan unatkoztak.

Megkérdem a két legényt, s amikor hazajön, András, a legidősebbet is, mi a véleményük a vallásról. Vajon kinek van igaza, apjuknak vagy édesanyjuknak? Vonogatják a vállukat, egymásra néznek, lökdösődnek. Végül András kiböki: szerinte marhaság az egész, a papok hazudnak, meglopják a népet, lépre csalják a lányokat, asszonyokat. Tanulta történelemből. Misi és Karcsi bizonytalanabb, ők néha beleolvasnak a *Képes Bibliába*, amit karácsonyra kaptak, s van, ami tetszik nekik. Ádám és Éva, Noé, Lót, Sámson: ahogy megjön a hangjuk, kiderül, egészen jól ismerik őket. Tisztelettel szólnak Jézusról is, de amikor édesanyjuk megjegyzi, hogy ő az Isten fia, aki emberré lett, megintcsak elvihogják maguk. Istenről egyszerűen nincs absztrakt fogalmuk. Nem arról van szó, hogy nem hisznek benne — elképzelni sem tudják. András faképnél is hagy bennünket, megy a műhelybe polcot barkácsolni.

Győzővel négyzemközt beszélgetünk, bent a szobában. Sokat dolgozik, néha éjjel is mennie kell ki a terepre, ha meg otthon van, már rendezgeti a hátsó udvart az átépítéshez. Hétezer forintot keres, de prémiummal és családi pótlékkal együtt több mint tízezret hoz haza. Tiszteli Rózsa meggyőződését, a Biblia bölcsességeit is elismeri, de a szent könyveket — néha ő is bele-beleolvas valamelyikbe — badarságnak tartja. Csodák? Feltámadás? Közelgő világvége? Nem, ez sok neki azért. Szerinte amilyen hamar jött Rózsára ez a hóbort, ugyanolyan gyorsan elmúlik majd. Akár a szénanátha. A gyerekeket azért nem engedi, mert fél, hogy fanatizálják őket. De azt nem bánja, hogy az édesanyjuk idehaza felolvassanak nekik. „Én például nem értettem sok Ady-verset, vállvonogatva álltam a vallási tárgyú képek és szobrok előtt — ismeri el. — Nagy hiba, hogy az iskolában nem foglalkoznak ezzel. De hogy az ember megtudja, hogy menekült ki Egyiptomból Mózes, mit csinált a cethal gyomrában Jónás, merre barangolt Pál apostol, ahhoz nem kell okvetlenül hívőnek lenni.”

A család — amennyire két röpke délután alapján megállapíthatom — kiegyensúlyozottan él. A szülők szeretik egymást, a gyerekek, beleértve András is, kinek az erdész csak nevelőapja, tisztelik őket. Nincs sok ruhájuk, nincs színes tévéjük, elegáns bútorok; automata mosógépet is csak néhány hónapja vettek, részletre. Mindenesetre békében élnek. Hogy a gyermekek, felnőve, hívők lesznek-e vagy sem, ma még lehetetlenség megmondani. András bizonyosan nem keríti hatalmába a vallás, Misi és Karcsi csak a mesét keresi a Szentírástban, Áron és Jutka még nagyon kicsi. Elvilágiasodnak? Valószínűleg. De a család — és ez is bizton látható

— együtt marad. Felépül a negyedik szoba, előbb-utóbb kocsit is szeretnének: könnyebb lesz az életük. Rózsa asszonynak már van jogosítványa, autón robozhat majd a gyülekezetbe.

c) A lakótelep házai: megannyi szögletes tojás. Félórás keresgélés után jutok el a megadott címre, az A utca B épületének C lépcsőházába.

— Mit parancsol?

Vékony fiatalasszony nyit ajtót.

— V.-éket keresem. V. Tibort és a feleségét.

— Én vagyok V.-né. A férjem nincs itthon.

— Riportot készíték a telepi családokról.

— A férjem nincs itthon — ismétli és már csukná az ajtót.

— Nem beszélgethetnék mégis pár percig?

— Beszélgetni? — S végigmér tetőtől talpig. — Azt lehet. De nekem ne riportkeredjen.

Kétszobás lakás, olcsó modern bútorok.

— Iszik valamit? — Már hozza a konyakosüveget. — Én szoktam egy keveset, de csak ha jön valaki.

— Sokat van egyedül?

— Egészségére!

A heverő fölött feszület, a könyvespolcon Tolsztoj-, Hasek-, Moldova-kötetek, művészeti könyvek, útleírások.

— Olvasni nagyon szeretek. Tanárnak készültem, de nem vettek föl a főiskolára, akkor kerültem a gyógyszergyárba. Öt éve ott dolgozom.

— A férjével is ott ismerkedett meg?

— Igen, egy klubdelutánon. Megszerettük egymást. Fél évig jártunk együtt, akkor azt mondta, elvesz, nem bírja tovább. Mert én nem adtam oda neki magam, azt nem. Ő se eröltette, tudta, hogy vallásos vagyok, jött velem a templomba. Utána mindig sétáltunk, este moziba mentünk. Boldog voltam.

Újra tölt, enyhén remeg a keze.

— Megesküdtünk, a belvárosi templomban volt a menyegzőnk. Nászútra Prágába mentünk. A Paradicsomban jártam, elhiheti. Húszévesen abban a gyönyörű városban. Sétáltunk a Moldva-parton, kirándultunk, söröskocsmákban vacsoráztunk... Itthon albérletbe költöztünk, szépen éltünk egy évig, két évig. Vállaltunk két gyereket, az uge hatvanezer forint volt még akkor, a gyár segítségével megkaptuk ezt a szövetkezeti lakást. Vártuk, hogy... szóval, hogy megjöjjön a kicsi. Háromévi házasság után végre teherbe estem. Nagy volt az öröm. De a negyedik hónaptól állandóan szédültem, émelyegtem, iszonyú fájdalmaim voltak. Feküdnöm kellett, kiírtak betegállományba. Hiába, nem tudtam megtartani. Az ötödik hónap végén....

Szavai a műszálás szőnyegre hullnak.

— Azt mondta a doktor úr, többé ne próbálkozzunk, mert rámehetek. Van valami belső rendellenességem.

A rojtozat sima, mintha az imént fésülték volna.

— A férjem eleinte nem szólt, vigasztalt. Aztán csak sóhajtozott, hogy jó volna egy gyerek. Azt javasoltam, fogadjunk örökbe egy csecsemőt, de erről hallani sem akart. Nem fogja más fattyát fölnevelni. Kezdt elhidegülni tőlem, míg aztán nemrég... sejtheti. Most már válni akar. De én nem. Szeretem, csak vele akarok élni. Azt mondja, a meddő asszonyt az egyház is elválasztja. Ő nem tud olyan alakit szeretni, aki nem ajándékozta meg legalább egy gyerekkel.

— Már nem lakik itt?

— Hetenként csak kétszer jön haza, szerdán és szombaton. Ma milyen nap is van?

— Péntek.

— Igen.

Elnézést kér, de még be kell vásárolnia, utána főz, mosogat — szalad az idő. Elbúcsúzom.

Az üveg az asztalon marad.

d) Az evangélikus orvos és felesége roppant szíves. Budán laknak, három szoba hallos tanácsi lakásban. Dr. A. Pál belgyógyász kórházi osztályon dolgozik, előtte körzeti orvos volt a kerületben, ahol lakik. Mindenki ismeri és mindenkit ismer, hisz a környékről házasodott, itt kezdte a szakmát és itt él azóta is. Felesége tanárképző főiskolát végzett, de hat éve, amikor harmadik gyermekük megszületett, nem dolgozik, csupán — csupán? — odahaza. Mindketten úgy vélik, hogy a gyermeknevelés főfoglalkozás, hivatás, nem szabad kitérni előle. És szerencsére A. Pál keres annyit, hogy ne szoruljanak az asszony fizetésére.

Ez nem jelenti azt, hogy fényűző életet élnek. Lakásuk nyolcvanöt négyzetméter, bizományiból vett antik és stíl bútorokkal, ízlésesen és mértéktartóan berendezve. Az otthon meletét — lakóin kívül — az ötezer könyv és a szabad falakon függő négy eredeti keleti szőnyeg árasztja; a perzsákat az orvos közel-keleti kiküldetéséből hozta. Kocsijuk Skoda, nyaralójuk nincs, csak egy telkük szerszámossal kamrával fenn a Börzsönyben. Ha összegyűlik a pénz, ott szeretnének építkezni.

A. Pál szlovák családból származik. Édesapja bányász volt, hamar megrokkant, a fiatalember a legnagyobb nehézségek árán végezte el az egyetemet. S nemcsak a szakmát tanulta meg, hanem az átlagostól jóval magasabb ismeretekre tett szert az irodalomban, a képzőművészetben, a néprajzban és a szociológiában. Fiatalon maga is írogatott, alig leplezett büszkeséggel mutatja novelláit, tanulmányait hetilapokban, rangos folyóiratokban. Hitében mindig biztos volt, a vallás alapvető szerepet játszik a család mindennapjaiban. Nyilván nem véletlen, hogy az édesapja öccse is lelkes lett az északi egyházkerületben.

A. Pál sokat dolgozik, már reggel hétkor bent van a kórházban, s ha nem inspekciós, este hat után érkezik haza. A.-né panaszkodik, hogy sokszor még éjjel sem hagyják békén a férjét, csöng a telefon, hívják ide meg oda. Nem az ügyeletre szólnak be, hanem a férjét kérik. Ilyenkor elfogad pénzt? „Látom, kitől szabad elfogadni és kitől nem — feleli A. Pál. — Kis nyugdíjasoktól, fiatal házaspártól sokgyermekesektől soha! Inkább leülök, beszélék velük néhány szót, iszom egy kávét. Többet ér a becsülések, mint a pénz.”

Ő jobbára csak a hét végén jut hozzá, hogy a gyerekekkel foglalkozzék. De akkor — mindent bele! A legidősebb, Juli, másodikos gimnazista, Pali hatodikos, Péter most megy elsőbe. Szombatonként mindhárman összegyűjtik barátaikat, s az orvos vezetésével túrázni mennek. Van, hogy tizenöten is összegyűlnek, valóságos kis cserkészcsapat — mondja A. Pál, aki ugyan nem volt cserkész, de sokat halott a mozgalomról és sajnálja megszűnését. Az úttörőszervezetből is lehetne hasonló közösség — fejtegeti —, csak az a baj, hogy míg a cserkészlet alulról szerveződött, az őrök és rajok munkája, sportolása, táborozása volt az alap, addig az úttörőknél — ahogy ő látja — felülről szabják meg a szempontokat és a követelményeket, így valahogy túl hivatalos, mégis — vagy éppen ezért — túl laza az egész...

A család vallási élete nem látványos, inkább a humánus tartalomra, a kapcsolatokra ügyelő, úgynevezett *belső* vallásosság. Az édesanya fontosnak tartja, hogy ha Juli vagy Pali történelmet tanul, a kor, a térség vallási viszonyait is elmagyarázza nekik, az alkotó hitét is megvilágítsa — amit a tankönyv és a tanár többnyire elmulaszt. Templomba együtt járnak, de nem minden vasárnap; tudjuk, a protestánsoknál az istentisztelet nem előírt kötelezettség, mint a katolikusoknál, vagy egyes kisegyházakban. „Egyik vasárnap elmentünk Esztergomba, a sok pápista templom mellett be akartunk térni egy református vagy evangélikus imaházba, de egyiket sem találtuk — meséli A.-né. — Helyette megnéztük a Keresztény Múzeumot. Az a gyűjtemény szerintem többet ér tíz prédikációnál...”

Az orvos úgy véli, ha már beleszülettek az evangélikusságba, azt kell tartaniuk. Mindez korántsem jelenti azt, hogy ez az egyetlen igaz vallás, nézete szerint

bárki üdvözülhet, aki emberhez méltó életet él. Tehát a hitetlen is! De a kereszténység mint kultúra és mint életeszmény megkerülhetetlen itt, Európában. Őt érdeklí a keleti vallásosság is, főleg a brahmanizmus és a buddhizmus, csak az zavarja, hogy ezek a vallások az élet középpontjába az önmagából kiüresedő embert helyezik. Isten voltaképp nem fontos számukra, ha nem is zárják ki létezését.

Kérdezem, ha egy beteget meghal, eszébe jut-e, hogy az illető most a melyországra vagy a pokolba érkezik. Csóválja a fejét. Neki az a dolga, hogy megmentse a beteg életét ennek a világnak. Egy infarktusosról vagy egy rákosról nem filozofálni kell, hanem enyhíteni a szenvedését, s ha lehet, meggyógyítani. És ha nem lehet? Akkor biztosítani kell neki az utolsó emberi jogot, a békés, nyugalmas halált. Hív papot, ha a beteg kéri? Igen, már többször előfordult. Kezdő orvosként ismert egy professzort, aki egyenesen megtiltotta beosztottjainak, hogy a haldoklóhoz papot hívjanak, de ma már aligha akad ilyen kolléga. A vallásszabadságnak a kórházban is érvényesülnie kell!

A gyerekek felszabadultak, az idegennel is elfogulatlanul társalognak. Juli — apja nyomdokain — orvosnak készül, Palit a műszaki újdonságok érdeklik, első-sorban a híradástechnika. A kislány mélyen hisz, az idén konfirmálni fog, a fiúk kevésbé érzékenyek a földöntúli dolgokra, a környező világ jobban leköti őket. Az ötödikes Palkónál nemrég szexfotókat talált az édesanyja, hú, akkor nagyon kikapott a legény. „Kicsit korai volna még — nevet zavartan A.-né —, ha gimnazista lesz, nem bánom, de most még ki sem látszik a földből.”

Mi a közös ezekben a családokban? Csak az, hogy valamennyiük életében meghatározó szerepet kap a vallás. Ez az a jegy, amelynek alapján párhuzam vonható közöttük. Különbözik? Más a származásuk, az osztályhovatartozásuk, az érdeklődésük, és — a hit ellenére — evilági életcéljuk is. De kitűzött céljaikat elérik-e vajon? Látván kitartásukat, csak azt mondhatom: valószínűleg. Remélhetően. A vallástalan ember szemében az istenhit pótléknak tűnik, lényegünk és céljaink meghosszabbításának — a transzcendenciába. A hívó számára azonban Isten léte és a túlvilág *realitás*, ő úgy véli, élete szegényebb lenne a hite nélkül. Hát igyekszik aszerint élni. S ez nem könnyű. Hiszen a kereszténységnek két évezredes, dogmákra, hagyományokra, de mindenekelőtt a szeretet primátusára épülő etikai normarendszere van, ami jóval gazdagabb és sokrétűbb a tizparancsoltnál. Ez az értékrend nálunk felborulni látszott a régi, feudálkapitalista társadalom letűnésével, illetve akkor derült ki, a robbanásszerű szekularizáció nyomán, hogy a népesség zömének életét csak felszínesen határozta meg a keresztény családi, együttélési és munkamorál. Akik ezt meg tudták őrizni s gyakorolni képesek ma is, azokról elmondható, hogy hitük mélyen megélt, átgondolt, „minőségi” hit. Van, aki a hagyományos kereteket tartja fontosnak, más új, közösségi tartalmakat keres; ez vallásosan neveli a gyermekeit, amaz amolyan *laissez faire* pedagógiai elvet képvisel; Iksz befelé fordul és imádkozik, Ipszilon karitatív hajlamait éli ki egyházában. Csak a hitük közös; életmódjuk, gondolkodásuk, érzelmi világuk, kapcsolatrendszerük — kinek-kinek neveltetése, társadalmi körülményei, hajlamai folytán — különböző. Mint a megismert családoknál is tapasztalhattuk.

A kapcsolatokról szólván ki kell emelnem két kérdést. Az egyik a *közösség*. Beszélgető partnereim — ha eltérő fokon is — hangsúlyozzák a hit közösségteremtő funkcióját. S közösségen nem érdekcsoportot, nem laza, baráti társaságot, nem együttes kompenzációt értenek, hanem értékkezpontú, ún. *humanizáló* közösséget, amely segíti a tagok személyiségfejlődését, partikularitásuk leküzdését a közös vagy annak vélt célok elérése végett. Erre törekszik V.-né, akinek az a szerencsétlen sors jutott osztályrészül, hogy még szeretett férjét sem tarthatta meg; ezt kívánja megvalósítani B. István nagycsaládjá, elsősorban az együtt élő három nemzedék keretein belül; s ezt kovácsolja teljesen tudatosan A. Pál, az orvos. De — ha a bemutatásnál nem is mindenütt emeltem ki — így vagy úgy utaltak erre a többiek is. És igyekeztek a családjukban, szűkebb környezetükben vagy a gyülekezetben kö-

zösséget teremteni. A polgári megnyilvánulási formái alapján joggal individuálisnak kikiáltott keresztény felfogásról tehát kiderül, hogy egy magasabb szinten képes, vagy szándéka szerint legalább szeretne visszatérni az ősegyház közösségmélétéhez és gyakorlatához. A családon kívül más példák is erre mutatnak: a katolikus bázisközösségek szaporodása, a történelmi protestáns felekezetek mélyülő kiscsoportos hitgyakorlata, a szabadegyházak izmosodó, s a belső hit közös átélésében megnyilvánuló közösségei.

A másik: a *szexualitás*. Interjúalanyaim erről korántsem alkottak olyan egyöntetű véleményt, mint a közösségről. Cs. Gézáné és B. István, illetve B. György családjában csak éppen hogy fölvettem a kérdést, azonnal elzárkóztak. Cs.-ék életének a többi vallásos családhoz viszonyított kuszasága arra utal, hogy a házaspár nemi életében is lehetnek zavarok. B.-éknél István gazda beszélt volna arról, hogy régen, amikor közös szobában laktak öregek, fiatalok, mint éltek házaseletet, mi minden esett bálók, búcsúk, lakodalmak után — de felesége és menyje gyorsan leintette. Nyíltan szólt viszont a baptista D. Lajos és az evangélikus A. Pál. Ez a házaspár egy-egy akaratlan mosollyal, szóval, simogatással is elárulta, hogy szexuális életük kiegyensúlyozott.

Az összkép — e beszélgetések és általában a vallásos emberek körében végzett kutakodásaim tükrében — meglehetősen összetett. Elnek még a középkori keresztény felfogásból eredő előítéletek. Egy öregember elmondta, hogy házasságuk ötvenkét éve alatt egyszer sem látta asszonyát meztelenül, mindig sötétben és csak félig vetkőzve „gyaktak”. Hitbuzgó idősebb vagy középkorú asszonyok csak legyintettek, ha a testi szerelemre került a szó: „Az csak a férfinak jó!” A katolikusok egy része — *nem mindenki* — magáévá teszi az egyház álláspontját, mely szerint az aktus kizárólag az utódnemzést szolgálhatja. De egyre többen vannak, főleg fiatalabbak, akik lándzsát törnek a szexus örömszerző jellege mellett, s a nők a hívők körében is mind hangosabban emlegetik egyenlő szerelmi jogaikat. Mert teljes életet akarnak élni. Budapest egyik peremkerületében a katolikus bázisközösség tagjainak többsége nem tartja bűnnek a gyógyszeres fogamzásgátlást (a magzat-elhajtást viszont igen), tervezhetőnek mondja a gyermekáldást, némelyikük még a házasság előtti (és nem a házasságon kívüli) nemi próbálkozást is megengedi, ha a kapcsolatot a kölcsönös szerelem szentesíti. Úgyszólván természetes, hogy a protestánsok e vonatkozásban jóval nyitottabbak, hiszen az egyház előírásai sem olyan szigorúak, mint a római katolikusoknál.

A keresztény családok egységesebbek, a házasságok összetartóbbak mint az átlagos magyar családok, illetve frigyek. Összetartozás-tudatuk mély, felelősségérzetük komoly, szeretetük és szerelmük a kölcsönös bizalomra, tiszteletre és a közös célokra épül. Nem kell másolni, de — a házasság és a család válságának századában bizvást kijelenthetjük — van mit tanulni tőlük! *Enyhítendő a szenvedést* — tágítsuk így az orvos, A. Pál szavait.

VASY GÉZA

„... a nagy: te vagy ...”

NAGY LÁSZLÓ VERSE JÓZSEF ATTILÁRÓL

Az 50 éve halott József Attila,
a 10 éve halott Nagy László emlékének

A József Attilát idéző, emléke előtt tisztelgő versek sora már évekkal ezelőtt vastag kötetet töltött meg. Talán csak Petőfi Sándor kapott költőtársaitól és utódaitól annyi verset, mint József Attila. Mindenki természetesnek tartja ezt aényt, amelynek magyarázatát elsősorban abban lelhetjük meg, hogy József Attila költészeté az elmúlt fél évszázad alatt mit sem veszített érvényességének időszerűségéből. A műalkotások utóéletének törvényszerű hullámvölgyei az ő életművét még csak meg sem környékezték. Ennek magyarázatát abban lelhetjük fel, hogy ez a költő nemcsak saját korának, hanem az utána következő korszakoknak, az egész huszadik századnak az alapkérdéseit tudta költészetének fő mozgatójává tenni. Olyan többszámú lírát alkotott, amelyben az ellentétek és a párhuzamok szemléletes világegészt alkotnak, amelyben a személyiség és a társadalom létezésének minden alapkérdése költői megfogalmazást kap.

A József Attila-életmű a maga igazi hatását voltaképpen a költő halálának pillanatától kezdve kifejti, ha az életsors tanulságaira gondolunk, de a költői mű is egyre szélesebb körben válik ismertté az 1938-as első gyűjteményes Cserépfalvi-féle kiadásnak és a további kiadásoknak köszönhetően. Azok a középiskolás korú fiatalok, akik érdeklődtek az élő irodalom iránt, már az 1938—1944 közötti években megismerkedhettek az életmű nagyobb részével. Közéjük tartozott Nagy László is, aki 1973-ban így emlékezett vissza e „találkozásra”:

„Nem volt áhíthatosabb könyv a karácsonyi kirakatban, mint az a sötétzöld táblás, arany címbetűs József Attila. A Kollégiumból naponta odavonzott magához, s minél többször meglátogattam, annál inkább akartam. Pápán 1941 decembere nekem József Attila jegyében telt. Álmodtam vele, dolgoztam érte. Őt szabadversét ismerem már a Zilahy-féle Hídből. Apostolian gyönyörű munkát végzett az a pesti szobalány, aki elcsente gazdájától a folyóiratot, s hazahozta a faluba. ... mért nem lehet velem valóban is a költő, akinek nem jutott a boldogságból! Tűnődve sikertelen sorsán, csöndben, de keményen megítéltem a kort, vele az irodalmi közvéleményt. Megesküdtem, én soha nem leszek hűtlen a szerencsétlenhöz. Hamarosan beragasztottam a könyvbe két fényképét, a húszéves ifjút és a legutolsót, azt a megtört, napszámosarcút. S körülfestettem mind a kettőt hemzsegő aranykígyókkal.”

E kamaszkori fogadalmat a Nagy László-életmű hitelesíti. Azzal is, hogy a pálya első hét-nyolc évében sem művészi, sem magatartásbeli hatást nem ismerhetünk fel elementárisat. A pályakezdő költő — a történelmi korhangulat által is determináltan — a valóságnak csak bizonyos elemeire nyitott, s ennek egy olyan magatartás felel meg, amely a teljes József Attila-műnek is csak néhány elemét fogadja be és építi tovább. (A fiatal József Attilának is voltak ilyen egyoldalú, „végletes” korszakai.) 1952 után azonban — ahogy fokozatosan felismeri Nagy László a valóság bonyolult rétegzettségét, mind nyitottabb lesz a teljes József Attilára is. Nyugodtan általánosíthatunk is: a feloldhatatlan ellentmondások, a tragédiák kora kü-

lönösen érzékenyvé teszi minden kor ellentmondásaira, s mindazokra a művész-elődökre és pályatársakra fokozottan figyelni kezd, akik különösen bonyolult korban éltek, s közülük is főként azokra, akik személyükben, életsorsukban is meg-szenvedték koruk ellentmondásait.

Sorstársak megidézésére az első alkalmat Nagy Lajos halála kínálja (1954). A *Halálig tiszta* már megfogalmaz néhány olyan költői alapgondolatot, amely a későbbi versekben teljesebbé válik. Nagy Lajos „árva és tiszta” volt, „igaz betűt” írt csak. De nem tudott „élni”, mert nem tudott érvényesülni, az csak a „törtetők”-nek sikerült. Az elrontott élet és az igaz mű az ő sorsa, s ezt az „igát” kell vinniük az utódoknak, a „növendékeknek” is. A versben közvetlenül József Attilára visszave-zethető motívum (*Kései sirató*) a halállal „becsaptál bennünket” gondolata.

Néhány hónap múlva József Attila 50. születésnapja ad először alkalmat arra, hogy Nagy László közvetlenül is megfogalmazhassa viszonyát elődjéhez. Az *örök hiány köszörűjén* elsősorban ünneplő és nem sirató vers. Nem az életrehívó alkalom, a születésnap ténye magyarázza ezt, s nem is a keletkezés kora, 1955 eleje, amely derűre sok okot bizony nem adott. Sokkal inkább az, hogy ezekben az évek-ben (1953—1956 között) építi fel Nagy László a maga öntörvényű világát, tehetsé-ges fiatalból ekkor válik jelentős költővé, s mindez szétválaszthatatlanul egygé fonódik egy olyan poétikai-szemléleti költői forradalommal, amelynek Juhász Fe-renc mellett épp Nagy László a központi alakja. Most válik tehát József Attila méltó örökösévé. Az ekkori költemények lépten-nyomon mutatják, hogy ezekben az években intenzíven tanulmányozta József Attila életművét, s a rész helyett most már az egészre volt fogékony. A József Attila-életmű igazi, alkotó és tovább gon-doló birtokbavétele érteti meg a szinte euforikus hangvételt, amely annak elle-nére meghatározó, hogy a költemény hangsúlyosan mutatja be az egyéni életút tra-gikusságát is, s azt sem hallgatja el, hogy a költői igazság nemcsak szép, hanem „veszedelmes” is. A költemény már a nyitószakaszban hangsúlyozza, hogy az élet-mű és a személyiség egyaránt példaértékű: „Műben az embert megünnepeljük.” A figyelmes olvasás egyértelművé teszi, hogy Nagy László a jelenre is vonatkoz-tatja a példából levonható keserű tanulságokat, a versnek van egy múltból a je-lenhez vezető ívelése, amely ugyan arra is figyelmeztet, hogy az idő csak „cammog”, mégis azt hangsúlyozza, hogy eközben javulnak a lehetőségeink. Azzal mindenkép-pen, hogy a József Attila-költészet varázsa gazdagít bennünket:

*Cammog az idő, de a nemrég
halálba fekvő konok önkéntes
apánk lett s kíván több szerencsét
borzas kölykei önérzetéhez.*

*Azt üzeni, hogy szeretni kell,
s bűvölő szája el sose halkul.
Szíved köré a szeretetért
ő a végtelent köti jutalmul.*

Nagy László ezután még hosszú évekig csak elvéve idézett meg művészeket. Az 1956 és 1965 közötti verstermést összegyűjtő kötet, a *Himnusz minden időben* összesen három idéző verset közöl a *Csonttörő élet* ciklusban: a *Csontváry*, a *Bartók és a ragadozók* és a *József Attila!* címűeket, egymás közvetlen szomszédságá-ban. Később, az életműkiadásban ez a ciklus a teljes és teljesebb értelmű verscímet kapja címmel: *Szerelmem, csonttörő élet*. Csak az ez után következő két kötetben sza-porodnak el az idéző és a szólító versek, ott már külön ciklust — sőt ciklusokat! — alkotva.

Nagy László második József Attila-verse tehát az érett költő első olyan művei közé tartozik, amelyek nagy mestereket idéznek meg. A *Csontváry*-, a *Bartók*- és a *József Attila*-versek keletkezésének időszaka — a hatvanas évek eleje — jellegzete-

sen fontos mindhárom művész befogadástörténetében. Csontvárynak voltaképpen ekkor történik meg a felfedezése, a közvélemény ekkor vesz róla tudomást, ekkor épül be nagy hagyományaink közé. Bartók és József Attila esetében pedig egy el-
lentmondásos, felemás, leegyszerűsítő befogadástörténeti szakaszt vált fel 1955 után, de főként a hatvanas években egy mind árnyaltabb, valószínűbb, mert teljesebb kép. Olyan művészekről van tehát szó, akik ekkor mindennapos beszédtema voltak a kulturális érdeklődésű körökben, akik tehát nem klasszikus (esetleg poros) hagyományként, hanem friss, eleven, közvetlenül a jelenhez szóló művészként léteztek műveiken keresztül. Ugyanakkor mindegyikük esetében „érdekes”, figyelemfelkeltő volt az életrajz is, a mű befogadástörténete is. Mindhármuknak a félreértettséggel, illetve a félig megértettséggel kellett szembenézniük, s egyikük sem érthette meg, hogy művei hazájában „érvényt szerezzenek maguknak”. Bartók kivételével magánéletük egésze is kifejezetten tragikus volt, de jelen van e tragikus szál Bartóknál is, elsősorban kényszerű emigrációjában. Ady Endre és Petőfi Sándor — akik előtt később szintén feledhetetlen versekben tiszteleg Nagy László — elsősorban talán azért nem kerülhettek be ekkor még a vers-szobroknak ebbe a pantheonjába, mert ők életükben megérhették a költői mű sikerét, s Nagy László számára a sikertelenségből mégis kibukkanó siker ekkor rendkívül fontos kérdés lehetett. Ne feledjük el, hogy személy szerint neki is a sikertelenséggel kellett szembenéznie. A *Deres majális* (1957) után 1965-ig nem jelent meg kötete, s a diadalmas költői forradalom ellenére a hivatalos és félhivatalos vélemény eszmeileg és esztétikailag egyaránt tévelygőként tartotta számon. Ebből a szempontból is jelentős az *Életem* (1974) vallomása: „Megérhettek, hogy verseim érvényt szereztek maguknak, bár nem tettem értük semmit, nem szervezkedtem, nem alázkodtam, nem vesztegettem se más, se magamat. Volt idő, a hatvanas évek eleje, amikor verset szavalni tőlem nem volt divat, sőt nem volt veszélytelen.”

A *Himnusz minden időben* verzhármasába művészettörténeti szempontból jobban illett volna Ady Endre, hiszen ő volt a többieknek kor- és nemzedéktársa. Ady költészete ugyan ekkor éppen félárnyékban volt, de Nagy Lászlót ez a tény önmagában aligha befolyásolhatta. Költészete alkatilag különben is rokonabb Adyéval. Sokkal döntőbb lehetett az, hogy a személyes gondokat a legközvetlenebbül és a legazonosulóbban József Attila megidézésével fogalmazhatta meg. A költőnek segítségre, példára volt szüksége, s ezt a legérzékletesebben a költészet klasszikusai között kereshette. Ez már önmagában is kiemeli a József Attila-verset a másik kettő közül. De kiemeli más is. A pálya utolsó évtizedében elszaporodnak Nagy Lászlónál nemcsak a művész-versek, hanem azoknak egy sajátos típusaként a szólító versek. A szólításban a példa felmutatása és a segítségkérés mindig egymásra rétegződik. E szólító típus első, s egyik legjelentősebb darabja éppen a *József Attila!*

A művész-idéző verseknek több típusa alakult ki Nagy Lászlónál is. A legjellegzetesebbek az *emlékező-idéző*, a *példahangsúlyozó*, a *beleélő*, a *sírató* és a *játékos* típusok. A *szólító típus* ezekből több elemet is magába foglal, tehát szintetizáló jellegű. Talán csak a játékos-típus hiányzik egyértelműen belőle. A *József Attila!* is felmutatja ezeket a rétegeket. A legjelentősebb művészetek idéző versek között, s főleg a példahangsúlyozó és a szólító típusnál megfigyelhető egy olyan vonulat is, amelyiknél központi kérdés lesz az ember és az emberiség történelmi útjának értelmezése. Az ilyen művek emberiségversek is egyúttal. S magától értetődik, hogy a művész-lét és az ember-lét végső kérdéseit fürkésző mű egyúttal *ars poética* is. Érvényes ez Nagy László költeményére: a *József Attila! szólító vers, emberiségvers* és *ars poética*.

Ha Nagy László költészetében előzmények nélküli is ez az összetett verstípus, természetesen létezett korábban is költészetünkben. Időben elég közeli példát említve: ilyen mű Ilyés Gyula *Bartókja* is 1955-ből. A műfaji rokonság mellett eléggé nagy az eltérések száma, s elsősorban nem is poétikai, hanem eszmei szempontból jellegzetesek ezek. Mindegyik versben alaptézis, hogy a művész az igazat mondja. Ilyés ennek az igazmondásnak a győzelmét mutatja fel, Nagy László viszont a mű-

vészi győzelem tragikus voltát hangsúlyozza: „ráment életed!” Illyés a fő ellenséget a politikai hatalmak nép- és művészetellenes tevékenységében látja, Nagy László ezt tovább általánosítja, s „a megváltatlan földi lét”-ről beszél. Illyés bizonyosságokat állít, Nagy László szinte megválaszolhatatlan dolgokat kérdez. Így Bartók — pontosabban a zenéje — egyértelműen „megváltó” erejű számunkra. József Attilát inkább kérleli a költő: legyen megváltója. Ezért is lehet tárgyiasabb, nyugodtabb a Bartók-vers szemlélete. Illyés végső következtetése: „Dolgozz, jó orvos”, Nagy Lászlóé inkább kérlelő könyörgés: „add nekem a reményt”, „segíts”. A helyzet és a szemlélet különbsége magyarázza azt is, hogy Illyés egy közösség — végső soron a magyar nép — nevében szól és szólít, Nagy László közvetlenül csak a maga nevében.

Nagy László költeménye nemcsak az eddig említett verscsoportokba sorolható. A szűkebben poétikai szempontú műfaji vizsgálódás is eredményt hoz, s az sem egyneműt. A *himnusz* és az *ima* műfaji sajátosságait fedezhetjük fel, s részben az egyikől sem független ódáét is. Ráadásul az imának a maga fejlődéstörténetében kialakult egy műköltészetbeli és egy népi változata, a műköltészetben pedig mind a himnusznak, mind az imának egy szakrális és egy profán típusa is. Mindezek a változatok a modern lírai művekben nemegyszer keverednek valamilyen módon. Nagy László műve műfaji szempontból a maga eredetét voltaképpen mindegyik változatban fellelheti.

A modern himnusz a vallásos himnusból alakult ki, az viszont eredetét az ősköltészetben lelheti fel. A *József Attila!* modern himnusz, hiszen témája nem vallásos, a művész-előd nagyságát magasztalja (éppen ezért az ódával is rokon). Ezt a művész-elődöt azonban kiemeli a többiek közül („a nagy: te vagy”), a legfőbbnek, a legfontosabbnak tekinti, mintegy a „költők istenének”. A világi tematikájú himnuszt tehát „visszavallásiasítja”. Erősíti ezt a vallásos jelleget, hogy a József Attila-képre rámintázódik a szent, a mártír, a vértanú képe, s még közvetlenebbül és egyedülvalóbban a legfőbb vértanúé: a Megváltóé. A József Attila-himnusznak ez a felépítése eleve olyan, hogy keveri a szakrális és a profán típust. Egy profán „szentet” magasztal „szakrálissá”. De ez a típuskeverés maga is többrétegű. A himnusz, mégha világi jellegű is, tipikusan nem a kérdés, hanem az állítás műfaja. Nagy László költeménye viszont kérdező jellegű. Állítja a nagyságot, de hangsúlyosan rákérdez, hogy érdemes volt-e áldozatos, nagy művet létrehozó életet élni. S ez a kérdés nem retorikai fogás, hanem a mű világképének lényegi szervező jegye. De éppen ez a kérdés segít abban, hogy szakrálisabb jellegűvé válhasson a mű. Azt mondhatom, hogy a költő nincs megelégedve még a nagyságnak ezzel az egyedülvaló mértékével sem. Elvárja ettől a hangsúlyozottan eviláginak láttatott szenttől, hogy töltsse be a szakrális szentek feladatkörét is: támadjon fel, és segítsen a hozzá fohászkodón. Itt válik József Attila evilági megváltóvá, akit az emberárulók (Júdások) kergettek a pusztulásba, s aki éppen ezért — hasonlósági alapon — a leginkább tud segíteni (példájával) azokon, akik ilyen helyzetbe kerülnek.

Már a latin himnuszoknak több válfaja volt, s e válfajok keveredhettek is. Volt például isteneket hívó, könyörgő, rontás távortartását célzó himnusz. Ez a *hívó, könyörgő, rontást elhárító* jelleg sajátossága Nagy László művének is. Himnusz és ima között nincs éles különbség. Az ima is magasztaló jellegű, de hangsúlyos benne a kérés formájában előadott kívánság. A maga fejlődéstörténetében az ima korábban és erőteljesebben profanizálódott (erre személyesebb jellege különösen alkalmassá tette), paradox módon mégis máig sokkal erősebben őrzi vallásos jellegét, mint a himnusz. A profanizálódást elősegítette az is, hogy az imának mindig volt népköltészi változata is. Tudjuk, hogy Nagy László szemléletére és kifejezőmódjára a népköltészet, s különösen annak archaikus rétegei jelentős hatással voltak. Már spontán módon is, mert ilyennel élő környezetben nőtt fel a Bakkony-alján, s később tudatosan is mind műfordítói munkája során, mind a költői forradalom végig gondolásakor. Elég természetesnek tarthatjuk tehát, hogy ezen a művén átsejlenek azok a himnuszok és imák, amelyeket gyermekkorában hallott. A népi imák szerkezete hármastagolást mutat: „megszólítás jellegű fohász — vala-

mely történet elmondása — áldáskérés, illetve ígélet” (*Világirodalmi lexikon*). Nagy László műve követi ezt a szerkezeti tagolást (is). A vers címe maga a megszólítás, a vers zárása az áldás-, azaz segítségkérés, s közben egy történetet ismerünk meg: József Attila szenvedéstörténetét, majd ennek szükségszerű következményeként megváltóvá varázsolódását. Természetesen ezt a népi imaszerű szerkezeti vázlatot számos dolog átformálja, viszonylagos érvényűvé teszi, mindenekelőtt a már említett tények: az imát megfogalmazó lírai én szuverenitásának tükröként a kérdező jelleg, s természetesen az is, hogy műköltői alkotás keletkezik a himnikus magasztalás és az imaszerű könyörgés folyamán.

Imát az fogalmaz, aki hisz és remél. Imádkozni lehet baj megelőzése céljából is és válsághelyzetben is. Nagy László versének imádkozó lírai hőse válsághelyzetben van, meghozzá olyannyira kiélezettben, hogy az imahelyzet legáltalánosabb alapfunkciója válik számára kérdésessé: a hit és a remény. Olyan helyzettel kell szembenéznie, ahol „a hit is kihalt”, ezért kell könyörögnie elődjéhez: „te add nekem a reményt!”. E szavakat a hitében, reményében megingó ember fogalmazza meg. Nem az istenhítről van szó természetesen, hanem a pozitív emberi értékek köréről, de annál tragikusabb a helyzet. Az istenhitében, következőképpen a halál utáni létben is megingó ember számára még adott az e világi lét hite, de aki ebben inog meg, annak a számára mi adott? Semmi más, csak ennek a hitnek a visszaperlése. A reményét veszítő ember csakazértis remélni akar. Ebből a de profundis helyzetből, a „pokoli útnak” ebből a mélypontjából fordul segítségért ahhoz, aki előtte már járt ezen az úton. A segítség csak úgy lehet igazán hatásos, ha az elődöt legalább jelképesen élővé varázsolja. Ezt a célt szolgálja a feltámadásvízió. S így lehet jelen egymásra rétegzetten a *siratás*, az *ünneplés* és a *könyörgés*.

Az imáknak és a hozzájuk hasonlítható műveknek számos formai sajátossága is van. Mindenekelőtt a személyességből következő hangsúlyos én-te viszony, amelyben mindig a te-nek alárendelt az én. Így van ez itt is. Ezt mutatja a következetes tegezõ-megszólító forma (maga a te személyes névmás is kilencszer fordul elő, míg az én csak kétszer), s ezt az igékben, főnevekben, névmásokban feltűnő gyakorisággal megmutatkozó két személy.

Az imáknak s a vallásos himnuszoknak (a könnyebb megjegyezhetőség kedvéért is, az énekelhetőség miatt is) gyakori vonása az ismétlés, a párhuzamosság, a felsorolás, az alliteráció. Bőven találunk ezekből e költeményben is. Az ismétlések például a versnek tartalmi szempontból is alapvető elemeit erősítik: „Mért... hiszen te tudtad” — „Érdemes volt-e”. Olyan felsorolásokkal, gondolati párhuzamokkal találkozunk, amelyek nyomatékosítják az ábrázolt léthelyzetet: „kifúlva—kigyúlva”, „ázni—fázni”, „vicsorog—csikorog”, „te glóriás—te kintől bélyeges” stb. Különösen erős alliteráció van a vers kezdő és záró soraiban, s ráadásul ezek egymással is egybecsengenek — tartalmilag is: *szív és dal a szüntelen télben*, illetve *szív és szép szó az emberárulók szutykának* ellenében.

Könnyen beláthatjuk, hogy ez az imaszerű és himnikus jelleg tökéletesen megfelel a szólító versnek, az ars poéticának és az emberiségkölteménynek is.

Mivel bármely életmű értelmezése többféleképpen fogalmazódhat meg egyazon értelmező részéről is, természetesen kell tartanunk, hogy módosult Nagy László József Attila-képe. Milyent is mutat fel ez a költemény? Legelsőként az ötlük szemünkbe, hogy egyaránt figyelem esik az életre és az életműre is. A felületes olvasás inkább csak a vers legszembeötlőbb rétegét veszi ugyan észre, azt amelyik az életrajzi elemeket állítja a középpontba, észre kell azonban venni azt is, hogy ez az életrajzi rekonstrukció mindvégig műközpontú. A „Műben az embert megünnepel-jék” gondolat úgy épül tovább, egészul ki, hogy nemcsak a műben az embert, hanem az emberben a művet is hangsúlyozza, az ünneplés mellett kiemeli a tragikus-ságot is, vagyis azt, hogy amit ünneplünk, azt egyúttal siratnunk is kell.

A költemény József Attila-képe tehát a teljes József Attilát mutatja fel abban az értelemben is, hogy az életet és a művet mindvégig egymásra vonatkoztatja, s abban is, hogy mind az életnek, mind a műnek a végső alapkérdéseit veti fel, de

ugyanolyan összetett, dialektikus szemléletre törekvő módon, amiként ezt a kései József Attila-versekben megfigyelhetjük.

A József Attila-életrajz közvetlen eseménytörténetéből a végső pont emelkedik ki, az tehát, amely rögtön 1937 decemberében szimbolikus értelmű lett, s a következő években beépült a magyarság történelmi tudatának legfontosabb halál-jelképei közé (a két Zrínyi Miklós, Petőfi Sándor, Széchenyi István mellé). Egy haláleset akkor válhat azonban csak nemzeti jelképpé, ha az addig vezető útról is mond valami lényegeset. Nagy László költeményének első fele (1—30. sor) egyszer sem magát a halálesetet emeli ki, hanem mindvégig az életút és a haláleset összefüggéseiben gondolkozik. A halál mindig értelmetlen az emberi tudat számára, mert az életnek az ellentéte, de ilyenként mégis tudomásul kell vennünk. Itt azonban egy rendkívül korai, nem természetes, így mindenképpen értelmetlen halálról van szó, amely feltételezhetően elkerülhető, elodázható lett volna. (József Attila még e költemény megírásakor se lett volna 60 esztendő!) A kétféle halál tudatosan megkülönböztetve jelenik meg. Egyrészt ott van az elkerülhetetlen emberi sors:

*Hiszen te tudtad:
dögbugyor a vége e pokoli útnak,*

másrészt többféleképpen érzékeltetve ott van a sors kihívása, a halált „siettető” életforma:

*...rombolva magad szüntelen télben
...ráment életed*

Leírja Nagy László ezt az életformát is, de nem konkrét eseményeket idézve, hanem általánosítva. A József Attila-pálya legfőbb jellegzetességét abban látja, hogy következetesen költő volt és következetesen gondolkodó volt. A következetesség kompromisszumképtelenséget is jelent, s ez volt az, amit a kor társadalma nem tudott elfogadni. A költő és a gondolkodó két lényeges ponton is szemléleti-politikai összeütközésbe került korával: jövő- és jelenképe is más volt. Ez az összeütközés magyarázza, hogy

*részt se kaptál, pedig az egészre
futotta érdemed.*

A jövő- és a jelenkép formailag nem kap kifejtést, de főleg a jövőkép kulcsszerpet kap a vers kérdező lírai hősének érvrendszerében. A személyes jövőé is:

*dögbugyor a vége e pokoli útnak,
ott a hit is kihalt
...álmaid orra buktak
...Érdemes volt-e ázni, fázni,
csak a jövő kövén csirázni*

A jövőkép azért kap nagyobb hangsúlyt a verségésben, mert a József-Attila-féle jövőképnek része Nagy László jelenképe, a kettő között közvetlen kapcsolat található. Csak ehhez képest másodlagos József Attila jelenképe, ebből következő konfliktusainak megragadása. (Mert bár belejátszik ezeknek a konfliktusoknak a költői átélésébe Nagy László már említett hatvanas évek eleji költői sorsa, ez csak átsejlés. Erről közvetlenül egyetlen szó nem esik a versben.) A szuverén életnek és szuverén gondolkodásnak „csak” fizikai-biológiai kísérőjelensége az „ázni, fázni” állapota. Lényegesebb a

vérszágú szörnyekkel vitázni

gondolat, amelyben elsősorban politikai-ideológiai harcokra kell gondolnunk. Még több értelmű az

*ésszel mérhető pontokon is túlra
tudatod mért nyilalt?*

sorpár. Többféle, egymásnak nem ellentmondó inkább kiegészítő jellegű értelmezési lehetőséget találhatunk. Benne van ebben az is, hogy olyasmiről is gondolkodott a költő, ami más emberek számára megérthetetlen, felfoghatatlan volt (jelenkonfliktus). Benne van, ezt mintegy konkretizálva az is, hogy a költőnek olyan jövőképe, sejtelve volt, ami végül is nem látható messzeségbe rugaszkodott (a történelem menete csak korlátozottan látható előre). Beleérthetjük a költőnek azt a közismert törekvését, hogy a marxizmust és a freudizmust próbálta összeegyeztetni, leegyszerűsítően fogalmazva: az ész és az ösztönök világának az egységét feldolgozó világnézeti modellt megteremteni.

Ezzel kapcsolatban elképzelhető, hogy ez a sorpár utalás az *Ars poetica* „*En túllépek e mai kocsmán, / az értelemig és tovább!*” gondolatára. Ennek ugyanis a szakirodalomban is eléggé elterjedt egy olyan értelmezése, mely szerint a tovább az ösztönöket, a tudat alattit jelöli. Az újabb szakirodalom azonban (Hermann István) meggyőzően bizonyította, hogy József Attila versében a tovább az észet jelenti, s így a klasszikus német filozófia egyik gondolatának, az értelemnek és az észnek mint a gondolkodás különböző fokozatainak a megkülönböztetéséről van szó. Akármelyik módon használta is Nagy László az ész fogalmát, a „túlra” nem azonosítható, csak rokonítható a „tovább”-bal. S természetesen beleérthető ebbe a sorpárba József Attila betegsége is.

Végül is tehát a József Attila-életrajz elsősorban olyanként válik fontossá, mint egy rendkívül kiemelkedő, önmagát egy ügyért — az emberiség ügyéért, az ezen ügy érdekében felépített életműért — feláldozó személyiség élettörténete. Voltaképpen tehát az első 30 sor mindenképpen előkészíti azt a részt, amelyben a halál közvetlen körülményei is megjelennek. Itt azonban eredeti költői megoldásnak lehetünk részesei. Nagy László nem halálvíziót idéz meg, hanem *feltámadásvíziót*. Nem visszafelé pörgeti a megtörténtet, nem meg nem történtté kívánja varázsolni tehát, hanem éppen a történés tanulságait kívánja kamatoztatni azzal, hogy jelképességét egyetemessé tágítja. Mintha most (a vers megírásának időpontja előtt) történt volna a halál, mintha még most is ott feküdne a szárszói sínek mellett a költő, úgy szólítja fel arra, hogy „szedje rendbe magát”, s két kisírt szemével nézzen az ő szemébe. Ez a „két kisírt szem” is egészen közvetlen életrajzi utalás. Számos emlékezés szól róla: a költő betegségének utolsó szakaszában gyakran vörösré sirta a szemét. Ezekben a kisírt szemekben tükröződhetett egész sorsa.

Élet—halál—feltámadás hármassága, elmúlás és halhatatlanság kapcsolata mindvégig áthatja a verset. József Attila élete mindvégig a halál tudatával volt tele („dögbugyor a vége e pokoli útnak”), s ezt felfokozta a betegség. Szétválaszthatatlanul egybeépül a halál és a betegség képe:

*járhatod a téboly havát,
s árván, idétlen,
emberségre, hű szerelemre étlen
villámló tálból eszed a halált.*

Ez a kép a József Attila életből-betegségből lép át a halálba, az élőhalottság képe tágul ki a végtelenbe, a *kifosztottság* válik egyetemessé.

Ez a kifosztottság, végletekig jutás többféle formai eszközzel hangsúlyozott. Ilyen mindenekelőtt a fosztóképzős alakok jelenléte: *szerencsétlen, szüntelen, idétlen, étlen, megváltatlan*. Növeli ezek hatását a szövegkörnyezet is, azok a kifejezések is, amelyeknek alapjelentése a kifosztottságra utal (*árván, részt se kaptál* stb.).

Ilyen a *ki-* igekötős igék és igenevek nyomatéka (*kifúlva, kigyúlva, kihalt, kicsuk-tad, kifordult, kisírt*). S ilyen a „szidalmazó” szavak jelenléte is (*szerencsétlen, időt-len*). A „szidalom” egy bensőleg átélt életutat illet, s így nem eltávolító, hanem azonosító jelentésű. Nemcsak József Attila, hanem ez a költő-, ez az embertípus áll szemben a társadalommal, s ezért „szerencsétlen”, azaz balsorsú. S mivel József Attila életútja végső soron az *öntörvényű emberi lét kísérlete*, Nagy László költemé-nyében ebben az életútban általában az emberi lét képe értelmeződik.

József Attila életútja és műve ismertnek tétélezhető a költemény olvasói előtt. Ezért nem szükséges, hogy az életrajz egészének végső tanulságai mellett az ese-ménytörténet nagyobb szerepet kapjon. Többé-kevésbé ismertnek tétélezhető az életmű java is. Ismertetni nem kell hát. De a költemény nagyságának egyik alapja éppen az, hogy a mű is hihetetlen gazdagsággal jelenik meg benne. A József Attila-versek világának teljes *belsővé tételéről* van itt szó. Nagy László és József Attila költői anyanyelve azonosulón válik eggyé, s minden erőltetés nélkül, a vers szöve-tének kiszakíthatatlan részeként jelenik meg ennek a versvilágnak számos lényeges eleme. Mindenekelőtt talán a költő szükségyszerű pokolraszállásának gondolata. A *Medvetánc* kötet mottója: „Aki dudás akar lenni, / pokolra kell annak menni.” Nagy László számára is az értelmezés alappillére. Hasonlóképpen a sokkal ritkáb-ban idézett folytatás is: „Ott kell annak megtanulni, / hogyan kell a dudát fújni.” Vagyis a pokolból nemcsak felszárnyalhat az ének, hanem igazán csak annak is-meretében szárnyalhat, másrészt „játszani” a dudán is csak ott lehet megtanulni.

Már ez a pokol-kép is magában rejti József Attila költészetének azt a mód-szertani-filozófiai alapsajátosságát, hogy mindig *dialektikus párokban* gondolkodik, s nemcsak, sőt nem is elsősorban az éles ellentétek kibékíthetlensége, hanem egymásra utaltsága adja szemléletének lényegét. Olyan ellentétek és fogalom-párok, mint a *pokoljárás* és a *dalolás*, a *szív* és az *ész*, a *rész* és az *egész*, a *halál* (*semmi*) és a *Mindenség*, a *jelen* és a *jövő*, az *értelem* és a *téboly*. Olyan összetett, önma-gukban is sokrétű fogalmakat használ ez a költészet, mint a *törvény*, a *tudat*, a *re-mény*, az *emberség*, a *szerелеm*, a *játék*, a *jéзép szó*. Olyan ősi költői képeket állí-tott versek sorában világképe teljesen egyénített kifejezésének szolgálatába, mint a *tél* és az *éjszaka*. Nagy László mindezeket magától értetődő természetességgel építi be költeményébe. Talán az éjszaka-kép jelenléte igényel némi bizonyítást, bár a „romlott a napvilág” sor, a dögbugyor képe is efelé vezet. József Attilánál az éj-szaka elsősorban nem a napszakot jelenti, hanem a világtörténelem kietlen és kö-zömbös, az ember érdekeit figyelembe nem vevő, az emberi létezésnek mégis teret és időt adó közegét. Ebben az értelemben éjszaka-vers Nagy Lászlóé is. Erősíti ezt a „pokoli út”, a halottság, a varázslásszerű, jelképes feltámadásvízió, s „ama sík”-nak a látomása is.

S ez az a pont, ahol külön kell szólani a vers második részében felerősödő *önarcképről*. Felerősödőnek kell nevezni, mert az önarckép az első pillanattól, a cím megszólításától kezdve, formálódik. Ezt az önarcképet eddig az érzéketlen, beleélő-azonosuló megjelenítés formálta, másrészt az attól való kérdező eltávolodás, az „ér-demes volt-e” tragikus feszültsége. De mégiscsak arról van szó, hogy a vers írója értelmezni kívánja az elődöt. S bár számára kétségtelen a kérdezés ellenére is, hogy ennek az életműnek megvan az önértéke kortól elvonatkoztatva is, a meg-nyugtató magyarázatot csak az adhatja meg, ha itt és most, a versalkotás pillanatá-ban bekövetkezik a csoda, és József Attila átsugároztatja a maga hitét és elszánt-ságát, reménytudatát és játszó szívét a félelemmel telt utódra. Nem elég, hogy ez a gondolat szintjén megtörténjen (ahhoz elegendő volna a mű befogadása), József Attilának „fizikai” valójában is meg kell jelennie:

*két kisírt szemmel, tüzes iker-körrel
nézz a szemembe*

A szem „a lélek tükre”, lehet az embert „szemmel verni”, lehet szuggerálni, elva-rázsolni. Ha a költemény megidézett lírai hőse belenéz a megidéző lírai hős sze-

mébe, ha belenézhet, akkor egyrészt megtörténik a halhatatlanság csodája, s ez lehetővé tehet egy másik csodát is. *Ügy*

*nézz a szemembe
hogy rendülne bele
a mohó, emléknélküli tenyészet
az egék mirigy rendszere
s e megváltatlan földi lét.*

Mindaz *rendülne bele* tehát, amivel pöre volt József Attilának, pöre van Nagy Lászlónak, s pöre van mindig a halandó embernek. A nem emberi „hatalmaknak” ez a megrendülése adja a reményt. Miként Jézus úrrá lett a pokol erőin, legyőzte a halált, s győzelmével mindenkit kiemelt az emlék nélküli tenyészetből s megváltotta a földi lét végességéből, úgy kéri József Attilától a költő ugyanezeket. Kéri, mert halálfélelme van, de nem a fizikai pusztulástól fél, hanem egy azt megelőző erkölcsi-tudati pusztulástól. Az fáj neki, hogy eljuthat a „semmi se fáj” állapotáig, a teljes reménytelenségig. Mert gondolatilag, „képezetében” már eljutott odáig, számba vette ezt a lehetőséget is, a *Reménytelenül* állapotát és léthelyzetét. Számba vette s elfogadhatatlannak tartja. S itt lényeges a különbség József Attila megidézett verséhez képest. József Attila azt állította, hogy az ember végül eljut arra a síkra és nem remél, Nagy László pedig tiltakozik e lehetőség ellen. József Attila az emberi személyiség, az egyedi létező reménytelenség állapotáról beszélt, Nagy Lászlónak viszont kötelezően szembe kell néznie azzal a veszéllyel, hogy az egész emberiség, az összes létező juthat el ebbe az állapotba

*... a sarkamtól torkomig
forraszt rám forró hamubundát,
rádióaktív iszonyt —*

József Attila „ésszel mérhető pontokon is túlra” jutott, Nagy László és kora számára az atomhalál víziója is „ésszel mérhető” iszony. Ennek a tudatában még nagyobb a veszély, még több ellenerő szükséges, hogy el ne jussunk „ama síkra”. A *pokoli út* és a *dögbugyor* képe ezzel az iszonyképpel nyeri el még teljesebb jelentését. Bár a költő hangsúlyozottan személyes félelméről szól, és személyesen kéri a reményt, a vers imajelligéből következően ez nemcsak természetes, hanem még egyértelműbbé teszi, hogy mindannyiunk nevében „imádkozik”, bármelyikünk utánamondhatja a segítséget kérő könyörgést.

A megváltóhoz fohászzkodó imák igen gyakran egymás mellé állítják Jézus szenvedéseit és az imádkozó személyét. A testi szenvedés érzékletes képe itt is elementáris hatású:

*... csontom, vérem belerémül
végzetedhez ha én állítok végül
józan zárómérleget.*

Ilyet azonban nem lehet állítani, az „ügyet” még nem lehet lezárni, fel kell támadni:

*cáföld meg halálos logikád,
te glóriás,
te kintől bélyeges!*

Akinek „játszott” a szíve, az megteheti, hogy „édes munkát” bizzon az utódra, s hogy annak szíve „erővel győzze”. S aki „dalra dalt” épített, az segíthet „szép szóval” szólani is.

Többféle módon érintettem már a *József Attila!* szerkezeti felépítését. Szó esett a népi imák hármasságáról, szó a verzhős hangsúlymódosulásáról: a József Attila-kép mellé nagy erővel nyomul be az önarckép is. Ez a költemény nemcsak jelentéskörében polifon, hanem szerkezeti építkezésében is. Ha a himnusz- és imahelyzet felől közeledünk, akkor egy megszólítást (a cím) követ egy szenvedéstörténet és annak víziószerű, analógiás továbbgondolása (1—41. sor), majd az ismételt megszólítás után (42. sor) a saját szenvedéstörténet előadása, s beleépítve a segítségkérés (43—64. sor).

Ha az ars poetica-érvényű szólító vers, emberiségköltemény a kiindulópontunk, akkor is külön egységként kell kezelnünk a verscímet, mint szólítást. Ezt követően a második szerkezeti egység (1—30. sor) a József Attila élet és mű reflektált bemutatása. A reflexió indukálja a felszólító jellegű feltámadásvíziót (31—41.), s ez a szólító személy helyzetének bemutatását, amelyet a segítségkérő könyörgés foglal keretbe. A szerkezeti egységeknek ezt az elkülönítését indokolja a vers időszemlélete is. Az „időn kívüli” megszólítás után a múlt idő a domináló. József Attila sorsa befejezett múlt. A kérdező-reflektáló személy természetesen a vers jelen idejében létezik, s ebbe a jelen időbe lép át a halottság régiójában a megidézett személy is („villámló tálból eszed a halált”). Ennek a halottságnak az állapotát követeli megváltoztatni a felszólító jelen idejű harmadik rész, amely a felszólító mód természetéből következően elvégzendő cselekvésre utal. Ebbe a felszólításba egy ponton a feltételesség is belejátszik („hogya rendülne bele”). Ez nemcsak arra utal, hogy a felszólítás egy nagyon várt, de még meg nem történt cselekvéssorra vonatkozik, hanem arra is, hogy amit ennek a cselekvéssornak ki kellene váltania, az szinte a lehetetlenséggel határos (mi mindennek kellene belerendülnie a „feltámadásba”). Végül a negyedik rész — már bekövetkezettnek véve a feltámadásvíziót az ismételt megszólítással is — folytatja a felszólító jelen időt, de ennek sokkal tárgyibb jövőre irányultsága van. A harmadik rész egy körülhatárolt időtartamú cselekvéssorra szólít fel (támadj fel, nézz a szemembe), a negyedik rész viszont egy folyamatos cselekvéssorra (add a reményt, segíts), amelyet időben az tesz határtalanná, hogy bármikor el lehet jutni ama síkra, s a kérlelő soha nem akar oda jutni. S mivel, mint már említettem, József Attila sorsa mindenki számára példázatos megváltótörténet, és segítése is mindenkihez eljuthat, ez a *soha* az időben végtelelné tagítja József Attila hatását. A megszólított és a megszólító személyiség élet-történetének idejéből így jutunk el az emberi létezés idejébe. Amiként József Attila elviselte a történelmi-emberi létezés feloldhatatlan ellentéteit, el lehet ezeket ma is és a lehetséges jövőben is viselni. A remény nem egy történelmi korszakhoz, hanem az emberi létezéshez kötött. Nagy László még azt sem mondhatja bizonyossággként (ebben a versében), hogy „fínomul a kín”, mégis azt válaszolja az önmaga által feltett kérdésre, hogy érdemesnek kell lennie a tudatos létnek.

Érdemesnek annak ellenére, hogy a költő veszélyérzete kiélezetten fogalmaz, bár maga sem tényként, hanem lehetőségként említi az „iszony” korát („képzetele” „szorgoskodik”). A vers létszemléletében József Attila sorsa az ember sorsaként jelenik meg, s ez a sors: *szüntelen télben pokoli úton* haladva, *vérszagú szörnyekkel vitázva* eljutni a *dögbugyorba*. A *pokoli út* a *dögbugyorba* vezet, a *megváltatlan földi lét* az *emléknélküli tenyészetbe*, a *radióaktív iszony* *ama síkra*. És mégis, *A szüntelen télben is játszik az ember, építve dalra dalt, a jövő kövén csirázik, vérszagú szörnyekkel vitázik*. Képes lehet arra, hogy

*erővel győzze a szív,
szép szóval a száj!*

Az indulattal átélt, megszenvedett igenekből és nemekből fakad a mégis, amely nem oltja ki a nemeket, nem teszi kizárólagossá az igeneket, hanem felmutatja mindegyiket, de kijelöli köztük az elviselésnél magasabb rendű reagálást: a remélő életet.

Ezt a fel nem oldott és mégis feloldott helyzetet csak *polifon* építkezésű költemény tudja igazán megragadni. Jó néhány ilyen versí sajátosságról esett már szó. A műfaji és a szerkezetbeli sokarcúság, az igeidők és módok egymásba játszása, a megszólított és a megszólító sorsának rokonsága és különbözősége mind ilyen. S polifon sajátosság az is, hogy nemcsak a vers egésze, hanem számos részlete is többjelentésű. Egy fontos sorpárral kapcsolatban már szó volt erről is. Legalább néhányat még szükséges azonban sorra venni.

„Törd fel a törvényt, ne latold!” — ez jelenti azt is, hogy vedd birtokba a törvényt (sajátítsd el belső tartalmait), s a fogalom József Attila-i értelmének ez felel meg leginkább. De jelenti azt is, hogy a halál törvényét törd fel, azaz lépd át, és támadj fel. S ez a jelentésárnyalat elvezet a Bibliához mint törvénykönyvhöz is. A *Jelenések könyve*, a pecsétek feltörése szintén kapcsolatban van a feltámadással — nem Jézuséval, hanem — az emberével. Az utolsó ítélet tehetné lehetővé József Attila „feltámadását”, de ezt nem így hangsúlyozza Nagy László, mert nem az emberiség, hanem csak egy példaember sorsáról van szó. József Attila ember is és megváltó is ebben a költeményben, így a képeken átsejlik a feltámadás és az utolsó ítélet jelképe is.

„emberségre, hű szerelemre étlen / villámlo tálból eszed a halált” — ez jelenti a betegség, a „téboly” állapotát is, de jelenti azt az időben életrajzilag ezzel egybeeső szakaszt is, amelyet halál előttinek nevezhetünk, s amelyet József Attila utolsó művei alapján úgy írhatunk le, hogy rádöbben: számára már minden szerep hamis, elhibázta egész életét, s már csak egyet vállalhat, a halált. De benne van ebben a képből a halottság költőileg elképzelt állapota is. E képszerű, mitikus felfogás szerint a halott „van” (a túlvilágon, halottként, eszi „a halált”), s ez a halottként levés szükségszerű előfeltétele annak, hogy ezen a képi síkon megtörténhessen a felszólítás a feltámadásra, amelynek virtuális voltát még ezen a képi síkon is jelzi a vers („bár a fogad vicсорog, / bár a nyakad csikorog”).

A legnehezebben talán „az egek mirigy-rendszere” kép értelmezhető. Úgy gondolom, elsősorban a bezártságképzetet hangsúlyozó szerepe van: a dögbugyor (halottan a földben) és a dögbugyorra is utaló mirigy szó (amely tájszóként pusztító járványt, illetve a mirigyek megbetegedését is jelenti, s ne feledjük, hogy Vörösmarty boszorkánya is a Mirigy nevet kapta), mintegy körülfogja földi létében az embert. Másrészt az ég (a menny) a túlvilági, a halál utáni lét jelképes színtere is, s a mirigy-rendszer kép ezt egyetlen mozdulattal eltörlí. A biológiai létezés emlék nélküli tényeztet, nincs túlvilág, a földi lét megváltatlan, mert se túlvilág, se a földön felépíthető menny nincsen.

Fölvetődik az a kérdés is, hogy mi a fő veszély, a fő ellenség az ember számára, mit takar a „szüntelen tél” képe. Az *emberárulók szutykát*, a *vérszagú szörnyeket* vagy inkább a halált, az *emlék nélküli tényeztetet*? Mindegyik benne van, de Nagy László mint materialista költő, nem abban bíz, hogy az ember halála után feltámadhat, hanem abban, hogy életében lehet az ember nevezetre méltó. A halált azzal lehet legyőzni, hogy a vérszagú szörnyekkel vitázunk, hogy az emberárulókkal szembeszállunk. Ezért érdemes élnie az embernek, s ha az embernek érdemes élnie, akkor az emberiségnek is.

Végül egy érdekes átértelmezést figyelhetünk meg az „amá sík” képből. József Attila egyértelműen megkülönböztette a személyes sors és az emberiségsors reményfogalmát. Az egyedi létező jutott el arra a síkra, ahol már nem remélhetett, mert tudomásul kellett vennie, hogy halandó („Ezüstös fejszesuhanás / játszik a nyárfá levelén.”). Nagy László versében a lírai én tudatában van a személyes lét végességének, de nem ezt hangsúlyozza, hanem az emberiségsors reménytelenné válásának veszélyét. Az a sík elsősorban ezt jelenti számára.

A *József Attila!* utáni években Nagy László művészidéző verseinek sorában ki-tüntetett hely illeti meg azt a kettőt, amelynek hőse Ady Endre, illetve Petőfi Sándor. Ezek nem szólító versek, példahangsúlyozónak nevezhetjük leginkább őket, de mindegyikben megjelenik, a befejezésben közvetlenül, cselekvően a versíró én is.

Figyelemre érdemes, hogy mindegyik vers már a címébe kiemeli a föltámadás motívumát: *A föltámadás szomorúsága*, *Föltámadt piros csizma*. Mindegyik versben megjelennek az „emberárulók”, mindegyik kietlen társadalmi képet rajzol, a Petőfi-vers az „egyetemes tél” képzetét fogalmazza meg. S ebben a világban „tébolyog” Ady is, Petőfi is. Mindegyik vers hangsúlyozza, hogy lényegében a jelenben is az a költő feladata, mint elődeié volt. S természetesen mindegyik egyéníti is a vershősök világát. Ady „szomorúságát” átélve Ady „ostorát” ragadja meg az emlékező, Petőfi „lélekzendítő” lendülete viszont az „újjászületést” ígéri az egész nemzet számára.

A három költemény tehát eltérő vonásaival együtt is szorosan összetartozik. Mindegyik ars poetica-érvényű emberiségköltemény, mindegyik az ember és a nemzet lehetséges útját veti egybe a valósággal, s a költő feladatát a valóság és a lehetőség közti szakadék áthidalásában találja meg. A szép szó varázsos erejében.

Böll-összeállításunk elé

Heinrich Böll 1987. december 21-én lett volna 70 éves. Az emlékező rendezvények sorát a szegedi Böll-szimpozium nyitotta meg 1987. augusztusában. Ehhez csatlakozott a Kölni Városi Könyvtár és a József Attila Tudományegyetem Központi Könyvtárának közös kiállítása a szegedi Somogyi-könyvtárban és a budapesti Kosuth Klubban. Mint a kiállítás is dokumentálta: Szeged — s ezzel a „Tiszatáj” — azért válhatott a világszerte megrendezett megemlékezések kiindulópontjává, mert a József Attila Tudományegyetem Német Tanszéke a Böll-kutatás nemzetközi kisugárzású magyar központja. A kiállítás arra is fény derített, hogy Böll maga is járt ezen a tájon: Szenteshez kötődik életének egy rendkívül fontos szakasza. Itt, a hadikórházban vette Böll tizedes 1944 nyarán kezébe a sorsát, itt szakadt el önhatalmúlag csapatától, amelyhez 1939 nyarán vezényelték; itt lépett hamis papírok segítségével a szabadsághoz vezető útra, amely egyben az íróvá válás útja is volt. 1987. augusztus 26-a óta emléktábla utal erre Szentesen, s ez az első emléktábla a világon, amelyen a kölni író neve áll.

A Böll-szimpozium gazdag anyagából három előadást közlünk. Az elsőnek szerzője, Herbert Hoven, Böll szülővárosából érkezett hozzánk. Írása abba az anyagba enged betekintést, amely csak az író 1985. július 16-án bekövetkezett halála után vált hozzáférhetővé a kölni Böll-archívumban. Levelekről van szó, amelyből kitűnik, hogy Böll milyen korán felvette a nyílt politikai harcot a hazai restauráció szellemi erőivel. 1948-ban ez még rejtve maradt, mert előbb írói hírnévre kellett szert tennie, hogy másképp gondolkodása nyilvánosságot kaphasson. A második előadást Robert C. Conard írta, aki az Egyesült Államokban a daytoni egyetemen tanít. Böll utolsó regényét elemzi, amely közvetlenül a szerző halála után jelent meg, s Bor Ambrus fordításában *Asszonyok rajnai tájban* címmel már magyarul is olvasható. Az életmű utolsó, meglehetősen talányos darabja a szimpozium egyik kiemelt témája volt. A regénnyel foglalkozó kilenc előadás közül azért választottuk Conardét, mert elgondolkoztatónak tartjuk, hogy Böll „polgári demokrácia”-bírálatára épp egy amerikai germanista figyel fel ilyen érzékenyen. Egy olyan állam polgára, amelyről Böll azt nyilatkozta egyszer, hogy igazi respublica, „a” szövetségi köztársaság. Olvasás közben — olvassuk akár a regényt, akár Conard elemzését — azért ne feledkezzünk meg egy nagy példányszámban terjesztett használati utasítás figyelmeztetéséről: „Ez azonban nem szabad, hogy könnyelműsége csábítson”... A harmadik előadás szerzője az ankarai egyetem német tanszékének professzor asszonya, Gürsel Aytaç. Ő volt az egyetlen, aki előadásában az egész életműről kívánt képet adni. Szolgáljon bevezetésül mindazoknak, akik most kezdik felfedezni az egykoron a Tiszatájról a Rajna felé igyekvő írot. „Élete végéig kötődött rajnai szülőföldjéhez” — írta róla Richard von Weizsäcker, a Német Szövetségi Köztársaság elnöke részvénytílvánító levelében —, mégis egész „Németország szellemi reprezentánsává vált, olyan világirodalmi alkotóvá, akit Nyugaton és Keleten, Északon és Délen egyaránt tisztelnek. Nobel-díja egész világra kiterjedő hatásának legszembetűnőbb jele. Heinrich Böll a gyengék szószólója és az önelégültek ellensége volt. Mindig kiállt a szellem szabadsága mellett, bárhol is forgott az veszélyben. Megalkuvás nélküli és vitára kész ember volt, aki megbotránkozást és tiszteletet egyaránt kiváltott. Bátor, elkötelezett, éberén intő hangja hiányozni fog nekünk. Életműve megmarad.”

„Ha a háború szóból nyomdafesték lesz”

HEINRICH BÖLL ÉS OTTO B. ROEGELE LEVÉLVÁLTÁSÁHOZ

„Nagyon hálás lennék Önnek” — írja Heinrich Böll 1948. december 28-án kelt levelében —, „ha leglényegesebb kérdéseimet nyilvánosan válaszolná meg. A mi generációnk számára, mely joggal jelentheti ki, hogy a modern háborút teljes valóságában megismerte, minden bizonnyal jelentős segítség lenne tudni, hogy Önnek, a keresztény-polgári világ számára oly nagyon irányadó újság, a „Rheinischer Merkur” képviselőjének ezekről mi mondanivalója lehet.”

A kérdés, amelyet Heinrich Böll nyilvánosan kíván tisztázni és megvitatni, az, hogy egy újságíró három évvel a második világháború után keresztény hitére hivatkozva a legnagyobb komolysággal meggondolás tárgyává teheti-e a német nép „remilitarizálását”.

Kérdését Otto B. Roegeléhez intézi, a keresztény-katolikus újság, a „Rheinischer Merkur” kultúrpolitikai rovatának szerkesztőjéhez, aki 1948. december 18-án a címodalra a „Felismerés nő” címmel ilyen jellegű gondolatokat fogalmazott meg.

E köztük levő véleménykülönbség kapcsán Heinrich Böll és Otto B. Roegele néhány levelet váltott. Levélváltás erkölcsről és politikáról, kereszténységről és felelősségről, történelemről és mindarról, ami a történelemből a társadalom jövője szempontjából levonható. Korán, még első könyvének megjelenése előtt tisztázza Heinrich Böll a maga erkölcsi és politikai hitvallását, s világossá válik, mit ért kortárságán, amelyre elbeszélőként és regényíróként újból és újból igényt formált, s amely számára írás közben lényeges indíték volt.

Másfelől Otto B. Roegele személye és a „Rheinischer Merkur” jól példázza Németország keresztény-konzervatív (reakciós) álláspontját, amely ellen Heinrich Böll egész életén át harcolt. „Reális politikai lehetőségnek tartja” — kérdezi Heinrich Böll egyik Otto B. Roegelenek írt levelében —, „hogy Németországban végbemenjen a remilitarizálás, amely nem [kiemelés H. B.] a militarizmus visszatérését jelentené? A demokratikus érzelmű német katonatisztet — egy eddig teljességgel irreális jelenséget — megvalósítható lehetőségnek tartja?”

Továbbá tudni akarja: „Mi a honvédő háború? Nem lehet-e honvédő háborúkat is provokálni? 1939-ben nem Anglia és Franciaország üzent-e nekünk hadat, s nem álltunk-e mi az egész vonalon védelmi pozícióban?”

Heinrich Böll ezt azon nézetek ismeretében kérdezi, amelyeket Otto B. Roegele a „Rheinischer Merkur”-ban fejtett ki: „Különbség van a katona, mint fegyveres polgár — aki készen áll arra, hogy a szorongattatás órájában házát, hazáját és a rábízott érdekeket védje —, és a »militarista« [kiemelés O. B. R.] között, akinek életcélja az értelmetlen drill, a kaszárnya és a gyilkolás.”

A katonák, ahogy Otto B. Roegele képzei, egyedül azért léteznek, és azért vannak felfegyverezve, hogy a hazájukat védjék. Ugyanis most már, írja, „Európa és Ázsia között a határ Frankfurttól száz kilométerre” (kiemelés H. H.) húzódik, s a Szovjetunió politikája 1945 óta nem más, mint „előretörés nyugat felé”. E fölött a „realitás” fölött a keresztény sem hunyhat szemet: „Fiatalemberek, akik frontharcoként a háború minden borzalmát átélték, keresztény voltakra hivatkozva felháborodottan utasították el a gondolatot, hogy valaha újból fegyvert viseljenek. Vajon ez a felháborodás, melynek lelki hátterét megértjük, valóban keresztényi-e?” És Alfredo Ottavianit, a Szent Szék tagját idézi, aki egy alapvető munkájában („Institutiones iuris publici ecclesiastici”) XI. Pius pápa kifejezett jóváhagyásával azt írta, hogy bár „hadat üzeni” nem megengedett, azonban teljes joggal „még ma is megengedettnak lehet tekinteni az erőszakos támadással szembeni ellenállást”. Más ka-

tolikus keresztényekhez hasonlóan Roegele a Monsignore szavai által egyértelműen igazoltnak látja saját „elveit”. „Ha valaki azt hiszi, hogy az önvédelem és a parancsra gyilkolás dilemmáját olyan értelemben fel tudja oldani, hogy a maga számára lemond minden védelemről, s így elzárkózik minden szociális kötelék és felelősség elől, az alaposan téved, kivált akkor, ha keresztény. Önmagunk feladása nem keresztény felelet a közösséget fenyegető veszélyre.”

„A közösséget fenyegető veszély” Roegele értelmezésében a Nyugat lehetségesnek tartott pusztulását jelenti. Ezért elsősorban a Szovjetuniót teszi felelőssé. Heinrich Böll pontosan erre céloz első levelében, amikor azt írja, hogy „egy esetleges kelet és nyugat közti háború esetében a Nyugat szempontjából magától értetődően a Nyugat védelméről lenne szó”. Így következtet, s ezzel provokálja levélpartnerét: „Miért nem vonja le az egyetlen következtetést, mégpedig hogy a hajdani német Wehrmacht Oroszországban három és fél éven át a Nyugatot oltalmazta...”

E kettőt, az ő Nyugatát és a fenyegető pusztulást Otto B. Roegele két munkájában pontosan leírta. Már 1946-ban megjelenik az „Örökség és felelősség”, 1947-ben pedig az „Európai előfeltételek” című esszéje. Ez a két írás egy olyan keresztény-konzervatív (reakciós) magatartást tükröz, amelyben a katolikus egyház, valamint a katolikus teológusok és világiak társadalmi pozíciója és feladata rögzítődik, s amelyből azok a politikusok, kiknek pártja „C”-vel kezdődik, az 50–60-as évekig (részben azon túl is) politikai cselekvésük legitimitációját származtatták. Európa igénye a jövőre, valamint az a törekvése, hogy nem kíván sem „Amerika tudományos-realista kultúrájának, sem a szovjetek szenvedélyes-technicista életformájának” kiszolgáltatva lenni, éppen a kereszténységen múlik. Mivel „a kereszténység nélkül” — írja az „Európai előfeltételek”-ben — „sohasem lett volna Nyugat a germánság és az antikvitás elemeiből.” Az antikvitás és a germánság, metafizikusan tekintve, a kereszténység által szentelődött meg, emeltetett a kegyelem rendjébe, miközben a megváltott világ sakramentális jellege Európa megvalósulásában nyilvánul meg csodálatos szimbólum erővel. Történetfilozófikusan szemlélve ez azt jelenti: amennyiben a gall—germán népek voltak az anyag, és a római—görög antikvitás szelleme a formai összetevő, úgy a történés hatóoka a kereszténység volt.” A keresztény, illetve katolikus hit, valamint az úgynevezett régi világ és a benne élő emberek által képviselt értékek ilyen mérvű eltűlése egyenesen egy olyan politikai perspektívához vezet, amelyben az ezen a hagyománykörön kívül álló fenyegetésként jelenik meg, és amellyel szemben védekezniünk kell. A Nyugat védelmét, ebben Heinrich Böllnek igaza van, a keresztény vallás ezen védelmezői, a kereszties hadjáratok szellemében szó szerint értelmezik. Őket, hogy Otto B. Roegelét idézzük, a nyugati territórium megvédelmezése foglalkoztatja „a kollektivista szellem, a kollektivista érzelmek és a kollektivista társadalmi formák előnyomuló áradatával szemben”. Ugyanis: „A Nyugat népei, hordozván és továbbfejlesztvén a kultúrát, magukra vállalták azt a feladatot, hogy Európa legyenek, s nagyságukat, gazdagságukat ennek köszönhetik. (...) Találnunk kell egy utat, egy saját utat, amely elvezet az *ázsiai sztyeppék tompa síksága* (kiemelés H. H.) és az amerikai felhőkarcolók hideg tárgyilagossága között.”

Az „ázsiai sztyeppék tompa síksága”, ezek azok a gondolatok és kifejezésmódok, amelyek 1945. május 8-ával nem győzettek le. Sokan a fiatalok közül sem tudják a Harmadik Birodalom nyelvét minden további nélkül lerázni magukról. (Roegele éppen 26 éves, mikor ezt írja.) A keresztény „szociális kötődésről” és a „felelősségről” — főleg akkor, ha az illető szépíró vagy újságíró — Heinrich Böllnek és Otto B. Roegelének alapvetően eltérő az elképzelése. Nem előre felépíteni egy ellenséget, hanem pontosan leírni és kritizálni, hogyan mutatkoznak meg a politikai viszonyok, s hogy milyen tradíciókból származtatják magukat.

„Talán sportszerűbb lett volna” — véli Heinrich Böll — „ha csatolt volna néhány idézetet a nagy keresztény író, Georges Bernanos dokumentumaiból, aki tudott egyet s mást mesélni arról, milyen módon védelmezték Spanyolországban a Nyugatot a vörös veszedelemmel szemben.”

Heinrich Böll Bernanosnak az úgynevezett Mallorca-könyvére utal, amely 1949-ben Németországban „A nagy temetők a Hold alatt” címmel jelent meg, s amelyből Alfred Kantorowicz „Kelet és Nyugat” című folyóiratának első számában 1947 júliusában részleteket is hozott. A keresztény-konzervatív, egy ideig a falangistákkal szimpatizáló író a katolikus egyházat érintő tapasztalatait dokumentálja. Bemutatja azt az egyházat, melynek az 1936-os Mallorcában tudomása volt a Franco-fasisztáknak Mallorca népe ellen elkövetett szörnyeteiről, s ezek ellen semmit nem tett. Ellenkezőleg, részben még együtt is működött a Franco-fasisztákkal. Bernanos számára ezzel elérkezett az a pont, „ahol már nem volt képes tovább hallgatni”. (Alfred Kantorowicz.) „A gyilkosbandák hónapokig — kifejezetten erre a célra rekvirált teherautókon szállították őket faluról falura — teljes nyilvánossággal mérszároltak le ezeket mint „gyanus egyéneket”, akikkel szemben még a katonai törvényszék sem tudott legcsekélyebb törvényes ürügyet sem felhozni. A nagytiszteletű palmai püspök ezt épp oly jól tudta, mint az egész világ. Ez azonban egyáltalán nem akadályozta meg abban, hogy amikor csak tehetette, ezeknek a hóhéroknak az oldalán mutatkozott, akiknek kezéhez bizonyíthatóan százak vére tapadt. Holnap talán ez lesz az egyház általános viselkedése?” A „Nagy temetők” kapcsán rendezett egyik 1960-as vitán Heinrich Böll a „kurázsit” hangsúlyozza, „mely a coer-ből, a szív'-ből vezethető le”, s melyre 1938-ban szükség volt ahhoz, hogy egy ilyen könyvet publikáljanak. Politikai rizikó volt. S a szerzőnek ki kellett bújni a saját keresztény-katolikus és konzervatív bőréből, dühtől vezérelve, amit talán nevezhetünk jogosnak, mert az emberi jogok megsértése miatti felháborodás diktálta. (A háború alatt Franciaországban Heinrich Böll újból és újból Léon Bloy és Georges Bernanos művei után kutatott. 1940. szeptember 6-án egy amiens-i kórházból azt írja: „... mindig is az volt a szándékom, hogy Franciaország romjai közül legalább néhány könyvet vigyek haza Léon Bloytól és Georges Bernanostól.” A Mallorca-könyv is köztük volt.) De térjünk vissza Otto B. Roegeléhez, a háború utáni idők egyik felelős keresztényének álláspontjához. „A felismerés nő” című cikkében kifejezetten az 1948 novemberében megtartott Föderalisták Európai Uniójának második nemzetközi kongresszusára hivatkozik, amelyen „megvitatták Németországnak az európai védelem keretein belüli szerepét, és ki is mondtak bizonyos elveket ennek érdekében”. Konzervatív politikusok és újságírók magukévá teszik a kongresszus megfontolásait és továbbfejlesztik azokat. Közéjük tartozik Heinrich Baur, akit Roegele egyetértően idéz is, s aki a „Badische Neueste Nachrichten”ben így ír: „A Marshalltervnek Nyugat-Németországra való kiterjesztése csak az első lépés volt, amelyből szükségszerűen következtek politikai és katonai intézkedések.”

Dr. Rudolf Vogel, a „Schwäbische Post” munkatársa még világosabban fejezi ki magát. Roegele az ő megfontolásait különösen fontosnak tartja. „Vogel szerint” — írja — „egy nyugat-európai hadsereg jelentheti Európa biztonságát. Németország ebben az esetben megszabadulna a megszállással járó költségektől, s helyett erejének megfelelően be lehetne vonni egy közös európai honvédelmi rendszerbe. (...) Aki ezt nem fogja föl, az megérdemli, hogy megérje azt a napot, amikor (a megszálló csapatok esetleges elvonulása után) a nyugati zóna 43 millió németjét egy keleti zónabeli rendőrszázad egy népi demokratikus ország állampolgárává változtatja.”

Roegele ezek után Vogel következő szavait idézi: „A realizmushoz való bátorság minden felelős politika fontos előfeltétele.”

1948. november 20-án a „Rheinischer Merkur” kiadója, dr. F. A. Kramer büszkén beszél újságjáról, mert az idáig már kétszer szállt síkra „a nyugat-európai hadsereg keretén belül kiállítandó önkéntes német honvédelmi szövetségek” mellett. Bizonyos kajánságot veszek ki a szavaiból, amennyiben hangsúlyozza, hogy nézetével egy olyan „mértékadó újság”-gal, mint a Le Monde, szegül szembe, s mely nyomatékosan óv attól, hogy a németeknek még egyszer fegyvert adjanak a kezükbe. A „fegyver és uniformis” elutasítása, mely Kramer szerint Németországban min-

denütt jellemzi a fiatalokat, nem más, mint önmagunknak s végső soron az államnak a feladása.

1948-ban ez a keresztény-konzervatív sajtó túlnyomó részének az álláspontja. Ez ad háttérrel Otto B. Roegelének, midőn azt mondja: „... mivel a békét akarjuk, el-tökéltük, hogy védekezünk.”

Ehhez kapcsolódik Heinrich Böll kérdése: „Jogosnak találja-e, hogy egy kelet és nyugat közti háborút jövőbeli helyzetként képzeljünk el?” És: „Jóllehet, létezik egy olyan törvény, miszerint a katonailag üres területek provokálják a megszállást, de éppen így nem létezik-e egy olyan törvény is, miszerint ott, ahol állandóan a háborúról folyik a szó, egy napon az ki is robban? És nem találja úgy, hogy a nyugatnémet sajtó nagy részének egyértelmű színezetű cikkei nyugtalanító módon hasonlítanak ahhoz a sajtóhadjáratához, amely néhány hónappal az 1939-es lengyelországi hadjárat előtt indult?”

A keleti ellenséggel szembeni sajtóhadjáratra, melyről Heinrich Böll beszél, a „Rheinischer Merkur”-ban is találunk ijesztő és elrettentő példát. Ugyancsak 1948. december 18-án számol be Wilhelm Gries az olvasóknak az „oroszok mentalitásáról”. Számára „éppen Oroszország az új, az igazgató, a nyugtalanító”. Az oroszokról, elsősorban az orosz katonákról, akik 1948-ban megszállóként tartózkodtak Németországban, „bizonyos kisebbségi érzést” [kiemelés W. G.] feltételez, tekintve a „német munkás életszínvonalát a lakás, lakásfelszerelés, öltözködés és vásárlóerő tekintetében”. Ugyanis, így világosítja fel a német olvasót, azzal az elképzeléssel és a „marxista-leninista doktrínával” terhelt, miszerint Oroszország haladó ország, ahol a dolgozókat nem zsákmányolják ki, az orosz katona azt látja, milyen elégedetten rendezték be életüket a dolgozók a kapitalizmusban, s milyen jó soruk van újból egy éppenhogy túlélte háború ellenére, mindenesetre sokkal jobb, mint amilyen az orosz dolgozóknak valaha is volt. „Az ezzel a magasabb német életszínvonallal szembeni elmaradottság érzését azzal az erősebbel kompenzálja, hogy ebben az országban (Németországban; H. H.) övé a hatalom.”

Hogy ez a „hatalomérzet” a hétköznapokban hogyan nyilvánul meg, arról is be tud számolni Gries, amikor „egy fegyelmetlenül tomboló szoldateszkának a lakosság ellen irányuló csaknem pokolian alvilági támadásáról” beszél. Egyébként pedig a háború befejezése után az oroszok által „felkínált barátsággal” szemben bizalmatlannak kell lenni, ugyanis az „tulajdonképpen nem a német népek szól, hanem a német kommunizmusnak vagy egy kommunista Németországnak. [...] Az igazi Németországot, amely aktívan ellenáll a népi demokratikus átalakításnak és a népi demokratikus uralomnak, elutasítják. Ez pedig nem mentes a gyűlölet megnyilvánulásaitól, amely pedig a szláv gyűlölködésből [kiemelés H. H.] és az osztályharcra alkotott elképzelésekből is táplálkozik.”

Végeredmény: Ennek az „ázsiai térből” jövő hataloméhes hordának, mely tele van gyűlölettel, s az a küldetése, hogy beszivárognon a német nép közé, elvből nem szabad hinni. Ellenkezőleg. Aktívan kell védekezni ellene. Gries cikke is azon a nyelven íródott, mely 1945. május 8-ával nem győzetett le. Erre gondol Heinrich Böll, midőn a nyugatnémet sajtó ezen hadjáratáról beszél. A sajtóhadjáratot és lehetséges következményeit Heinrich Böll újból és újból témájául választja, így a „Katharina Blum elveszett tisztességé”-ben 1974-ben is. Neki magának is kijutott ennek a sajtóhadjáratnak a kellemetlenségeiből. Leginkább az 1972 januárjában megjelent Spiegel-cikke után („Kegyelmet vagy szabad elvonulást kíván-e Ulrike Meinhof”), amikor is ráfogták, hogy ő a terrorizmus egyik (szellemi) úttörője. Ez az állapot a hetvenes évek végéig tartott. A rádió- és televízióhálózat néhány adója által is támogatott sajtóhadjárat következményeihez tartozott családja egy részének a meghurcolása is. Két fiánál házkutatást tartottak, egyik unokaöccsét pedig azzal gyanúsították, hogy pincéjében Andreas Baader fegyverét rejtgette. Heinrich Böll, aki átélte, hogy a sajtóhadjárat alkalmas egy háború előkészítésére; s aki a politikai következményekre nem csak a Roegeléhez írt levelekben figyelmeztetett, saját esetében alábecsülte a lehetséges hatásokat.

Tékitve a 40-es évek végén a nyugatnémet sajtóban, és éppen a magukat „kereszténynek” nevező lapokban, elterjedt reakciós irányzatokat, az első levél befejezése kicsit tanácstalanul és kétségbeesetten hangzik, még ha világossá is válik benne a harag, mely azokat jellemzi, akik az ember érdekében emelnek szót: „Generációnk feladatának tekintem, hogy a háborút az emberek szemében megvetetté tegye.”

Otto B. Roegele 1949. január 18-i levelében válaszol Böllnek, mintegy önmagát igazolva. Teljesen lehetségesnek tartja, hogy Németországban vannak katonák, akik nem militaristák. A továbbiakban védekezik a vád ellen, miszerint cikkében a kelet és nyugat közti háborút szükségszerűségnek állítaná be. Mindenesetre elgondolkodtatónak tartja, hogy fiatal keresztények arra hivatkozva, hogy a háború elítélendő dolog, kibújnak a felelősség alól, és kiszolgáltatják a rájuk bízott értékeket. Hogy ezek a rájuk bízott értékek mik, fentebb már bemutattam. Egyébként Bernanosra visszatérve, akire pedig Böll hivatkozott, ő a spanyol ügyben épp olyan pártos volt, mint Hemingway vagy más írók. Németországban hagyománya van annak, hogy a szerző valamely párt mellett való állásfoglalása könyvének vagy tanulmányának szavahihetőségét befolyásolja.

Bernanosnál a Franco-fasiszták, Adolf Hitler és Mussolini elleni állásfoglalásában, valamint az 1936. február 16-i spanyolországi általános választásokon győzedelmeskedő néprfront melletti kiállásában Böll, amint azt második, 1949. január 27-i levelében írja, „felelőtlen séget a legcsekélyebb mértékben” sem lát. Mégha keresztény is az illető. A spanyol katolikus egyház Franco-fasisztákkal való együttműködésének dokumentálásában teljesen közömbös, hogy milyen politikai magatartás — keresztény, szocialista vagy kommunista — motiválja az egyes írókat, egyedül az összefüggések feltárása a fontos.

Alfred Kantorowicz rendkívül differenciáltan írja le Bernanos pozícióját, amikor arra utal, hogy az olyan politikai kifejezések, mint „jobb” és „bal”, nem sokat számítanak, ha az igazságról van szó. Az, amit Bernanos javára ír, meglehetősen illik Heinrich Böll erkölcsi és politikai magatartására is.

Azt írja: „Ha még létezne a valóságban a ‚Bal’ és a ‚Jobb’ közti tiszta különbség, mindazzal, amit egykor ez az osztályozás magában foglalt, most azt kellene mondanunk, hogy egy szellemileg balra orientált, vagyis egy haladó csoportosulás nem egyeztethető össze Bernanosnak a hagyományokra és történelemre visszapillantó konzervatív eszméivel. De korunkban gyakran előfordul, hogy a holnap igazságának harcosai találkoznak a hagyományos értékek kiemelkedő képviselőivel az elfajzottak elleni közös harcban, akik nemcsak a jobb jövőbe vezető utat szeretnék lezárni, hanem a múlt valódi értékeit is meggyalázni.”

Heinrich Böll ebben a második, 1949. január 27-én kelt levelében megvilágítja a saját pozícióját és egyértelműségében messze túlszárnyalja az elsőt. „Az a célnak — a fiatal generáció nagy részének —, hogy meggyőződésünket elterjesszük, miszerint a háború, mint kulturális és vallási célok elérésének eszköze, teljesen abszurd dolog, s hogy minket — barátaim és ismerőseim nagy részét — tényleg mélyen megijesztett az a tagadhatatlan tény, hogy a Rheinischer Merkur különös hidegvérrel és — nem találok jobb szót — arroganciával változtatja a háború szót nyomdafestékké.”

E mögött a rémület mögött az a bizonyosság áll, hogy a nyelv nemcsak a kommunikáció eszköze, hanem használatával a tudatunk formálódik és ennek következményeképp társadalmi cselekvésünket is befolyásolja. Az „írásztal” mögött kitalált háború gyakran volt a valódi előkészítése. „Bűnnek tartom, hogy a háborúból, mint reális lehetőségből vagy helyzetből vezércikket írnak, olyan bűnnek, amely semmivel sem kisebb, mint egy háborút elkezdni.” A vallásra terve pedig: „Nem hiszek a jelszóban, hogy a vallásnak semmi köze a politikához; épp ellenkezőleg, azt hiszem, hogy minden politikai cselekvést a vallásnak kellene meghatároznia, de semmiesetre sem hiszek a mondat megfordításában, mégpedig, hogy léteznek politikai indítékok, melyek önmagukban elegendőek lennének ahhoz, hogy a vallás átvegye őket.”

És nagyon egyértelműen a CDU-ra célozva: „Nem hiszem, hogy egy olyan párt politikai cselekedetei és tettei, amely önmagát ruházta fel a keresztény igazság birtoklásával, egy keresztény számára kötelezők lennének. [...] Alapvetően azt kellene mondani, hogy mindaz, amit a hittételeink nem fogalmaznak meg nyomatékosan, kizárólag az egyén lelkiismeretére tartozik. És ezzel szeretném visszautasítani azt az állítást, hogy én vonakodom a felelősségtől. [...] A magam kedvéért egy pillanatig sem kellett volna az írógép nagyon gyűlölt billentyűit mozgásba hoznom. De kötelességemnek tartom, hogy szót emeljek ezek ellen a (megint nem találok más kifejezést) látszólagos realitásokkal bíró lágy manírok ellen, amelyek félig történeti, félig polgári és szentimentális tévedésekből származnak, hogy a felnövekvő ifjúságot megtanítsák valamiféle lelki önvédelmi gyakorlatra. Ha már nyomdafestékké válik a háború szó, akkor szerintem mindenki, aki használja, köteles egyúttal a háború borzalmait is felsorolni.”

A levelet nem küldi el azonnal. Betegség miatt még két hétig vár a feladással, majd 1949. február 13-án röviden kiegészíti: „...közben megállapítottam, hogy Ön, igen tisztelt Roegele úr, 1920-as születésű; nos, én 1917-ben születtem, és meg kell vallanom Magának, hogy csodálkozom cikke atyai hangvételén [...], ami miatt azt hittem, hogy apáink generációjához tartozik. Annál inkább csodálkozom és meg vagyok döbbenve, hogy a háború *élménye* (kiemelés H. B.) nem vette el Öntől azt a polgári szenttelenséget, amellyel a jövőre nézve a háború szót mondja és írja.”

Végül pedig még egyszer a kérdés, hogy nyilvánosságra hozzák-e a levélváltást, mert számára elég fontos, hogy „*bizonyítéka* [kiemelés H. B.] legyen arról, hogy nem hallgatott”.

1949. március 17-i válaszában Roegele sajnálattal állapítja meg, hogy a nézeteltérés köztük alapvető, s aligha lenne rá mód, hogy nyilvános, illetve nyilvánosságra hozott levélváltással ezek tisztázhatók legyenek. Ehelyett azt javasolja, hogy mindezt — egy kölni látogatása alkalmával — szóban beszéljék meg. (Hogy a találkozó létrejött-e, és hogy a két úr miről tárgyalt, jelenleg nem deríthető ki.)

Még ugyanebben a hónapban (pontos dátum nélküli levél; H. H.) válaszol Böll: „Ha azonban találkozásunkra július után kerülne sor, úgy bátorkodom Önnek elküldeni eddigi első publikációm, mely kissé részletesebben szól a háborúról mint témáról.”

„A vonat pontos volt” című elbeszélésére gondol, mely 1949 végén jelent meg a Middelhaue Kiadónál. Otto B. Roegele neve ott áll a Böll által összeállított tiszteletpéldánylistán.

„Hogy felsorolja a háború borzalmait”, ez az ő célja első regényeiben és elbeszéléseiben. A háború Böll számára szennyet, piszkot, félelmet, vért és hányadékot jelentett, ahol, ahogy egyszer mondta, „a hazának nyoma sincs”. Csak így válhat jogosan a háború szó nyomdafestékké.

Ez volt a katolikus keresztények politikai és erkölcsi álláspontja is 1949-ben. De hogy mégis milyen keveset tudott ez a kortársi generáció a nemzeti fenyegetettséget és a honvédelmet propagáló sajtóhadjárattal szemben elérni, azt a Szövetségi Köztársaság eddigi története mutatja.

Fordította: KATONA TÜNDE

Heinrich Böll: Asszonyok rajnai tájban

A POLGÁRI DEMOKRÁCIA BÍRÁLATA

Mottó: „...számomra a marxista kritika a legérdekesebb.” (Interjú H. L. Arnolddal)
(WI 1:152)

1753-ban a dijoni akadémia pályázatot írt ki a következő kérdés megválaszolására: „Honnan ered az emberek közötti egyenlőtlenség, és az vajon természeti törvényen alapul-e?” Rousseau pályaművében az emberek közötti egyenlőtlenség eredetét híressé vált módon magyarázta: „Az első ember, aki bekerítvén egy földdarabot, jónak látta azt mondani: *ez az enyém*, és az embereket eléggé együgyűeknek találta ahhoz, hogy ezt el is higgyék neki, ez az ember alapította meg a polgári társadalmat.” Rögtön ezután így intette olvasóit: „önök elvesztek, ha elfelejtik, hogy a föld gyümölcse mindenkié, a föld pedig senkié”.¹ Már 1767-ben így írt Simon Nicolas Henri Linquet *A polgári törvények vagy a társadalmi alapelvek elmélete* című művében: „A törvények szelleme a tulajdon.”²

1971-ben Böll Heinz Ludwig Arnolddal folytatott interjúja során arról is nyilatkozott, hogy milyen társadalmi berendezkedést részesít előnyben, és a szocializmus mellett tett hitet. Amikor Arnold a „Csoportkép hölgygel” című regénnyel kapcsolatban megkérdezte: „Milyennek képzeled el azt a társadalmat, amelynek képviselői Leninhez vagy Lewhez hasonló emberek?”, Böll így válaszolt: „Nyereség- és osztály nélküli társadalom lenne.” Mire Arnold: „Vagyis szocialista társadalom?” Böll: „Igen, természetesen.” (WI 1:172)

Az *Asszonyok rajnai tájban* című regényében Böll minden eddiginél behatóbban foglalkozik azzal a problémával, hogy hogyan hat a magántulajdon, a nyereség és az osztálytársadalom a demokráciára. Mivel a demokrácia arra tesz kísérletet, hogy az egyenlőség elvét érvényesítse a politika és a gazdaság birodalmában, Böll felismerte (mint előtte Marx is), hogy metafizikai illúzió a demokráciát gazdasági, politikai és jogi összefüggéseiből kiragadva vizsgálni. A regényből kitűnik, hogy Böll demokráciabírálatának alapja az a meggyőződés, hogy a magántulajdon a vele rendelkezők döntési és rendelkezési hatalmát jelenti a kevesebb tulajdonnal bírók, illetve a nincstelének fölött.

Böll regényében az a gondolat rejlik, hogy a tulajdonjog megváltoztatása nélkül — mely jog egyben nyereségre való jog is, és egyenlőtlenséget jelent — csak osztály-igazságszolgáltatás és áldemokrácia létezhet. Ebből a szempontból nézve a regény igazat ad az olyan kritikuskoknak, mint Fritz Raddatz, Marcel Reich-Ranicki, Wolfram Schütte, Dieter Lattman vagy Horst Schüller, akik szerint a könyv alaphangulatát a melankólia és a gyász határozza meg. Böll regényében Marx véleményének megerősítése rejlik, miszerint bármilyen bonyolult is legyen egy burzsoá demokrácia felépítése, bármily sokféle érdekcsoport és lobby létezzen is, bármennyire el legyen választva egymástól a végrehajtás, a törvényhozás és a bírászkodás, amíg a magántulajdon-viszonyoknak (szinte) semmi sem szab határt, addig az a társadalmi osztály határozza meg a politikai felépítményt, amelyik a leginkább befolyásolja a társadalom gazdasági bázisát.

Az *Asszonyok rajnai tájban* című regényében, mely *par excellence* a polgári demokrácia állapotáról szól, Böll különbséget tesz kormányzás és uralkodás közt. Az uralmon levők azok, akik gazdasági hatalmuk folytán a háttérből irányítják a közhatalmat. A „kormánykodók” nyilvánosan gyakorolják a hatalmat az uralmon le-

vők nevében és a saját nevükben is. Az uralmon levők a bankárok, a nagybirtokosok, a kapitalisták, Böll szavával élve a „pénzarisztokrácia”. (68) A kormányzásban a politikusok vesznek részt, a politikai akciók menedzserei, a demokratikus tevékenységek ügyvivői, azok az emberek, akik addig vannak posztjaikon, amíg politikailag ügyes kereskedőknek bizonyulnak. Böll társadalomképében az uralkodók és a kormányzók mellett természetesen jelen van az uraltak és kormányozottak osztálya is. Mint várható, regényében Böll ennek az osztálynak a képviselőjét „proletár”-nak nevezi. (77) Az elnyomott osztály a társadalmi életben csak kevés vagy semennyi hatalommal sem bír, és azok az emberek alkotják, akik saját életüket és környezetüket nem vagy csak alig határozhatják meg. Böll társadalomképében ezt a legalacsonyabb osztályt nemcsak uralják és kormányozzák, de kizsákmányolják, manipulálják és ellenőrzik is.

Böll utolsó regényén dolgozva írta meg 1985-ben *Mit mondanék a német parlamentben?* című írását, amelyben ugyanez a társadalomkép jelenik meg. Ebben az esszéjében Böll a nyugatnémet demokráciával kapcsolatos problémákról beszél. Bírálataát a következő, az alkotmányból idézett címszavak szerint rendszerezte: „Az emberi méltóság sérthetetlen” — „A törvény előtt minden ember egyenlő” — „A tulajdon kötelez” — „A politikailag üldözöttek menedéjogot élveznek”. Ez az esszé a regény bevezetőjeként is szolgálhatna. Böll itt is megemlíti az uralkodás és a kormányzás közti különbséget. A Flick-féle adományozási botrányral kapcsolatban írja egy ismert személyiségről: „Hogy az illető úr, uralkodó, azt bebizonyította; s hogy a hozzá hasonló urak nem foglalkoznak kormányzással, az is nyilvánvaló — valószínűleg hangosan nevetne, ha egyszer felajánlanának neki egy miniszteri posztot.” (*Átérezni* 45—46.) A társadalom illetéknéppeni felosztása alapján Böll megállapítja: „A törvény előtt minden ember egyenlő. Nyilvánvalóan nem az.” (*Átérezni* 46.) Böll úgy gondolja, hogy a demokrácia működési zavarainak oka a tulajdonjogban van. A tulajdon ugyanis elkerülhetetlenül hatalommal jár, s akinek hatalma van, az vissza is élhet vele. A tulajdonból fakadó hatalommal kapcsolatban Böll az alkotmány 14. pontját idézi: „A tulajdon kötelez. Használata a köz javát is kell, hogy szolgálja.” Majd meglehetősen cinikusan így folytatja: „Kérem, hölgyeim és uraim, próbáljanak nem nevetni. Nem lehet az alkotmányból viccet csinálni, ha belegondolnak, mi mindent művelnek a tulajdonnal. Úgy tűnik, a tulajdon valójában csak egyetlen dologra kötelez: mégpedig arra, hogy egyre csak gyarapítsák.” (*Átérezni* 47—48.) Ezek a problémák szolgáltak a regény anyagául.

A szereplők közül Grobsch, „a szociológusképű proli” (105) mondja ki a legvilágosabban a regény fő gondolatát. Amikor Plukanski korrupció miatt távozni kényszerül miniszteri székéből, Grobsch ezt mondja: „Plukanski is úgyszólván lehetetlen volt, és Blaukrämer is bukni fog, ejteni fogják. Csak azok az urak, akik nem kormánykodnak, hanem uralognak rajtuk, azok nem fognak soha bukni, semmibe hullani. Még Heulbuck is bukni fog egyszer — Florian, Kapspeter, Bransen, Krenkel és Blöhscher soha, ők tudniillik nem kormánykodnak, ők csak uralkodnak, és egy se, egy se fog soha belülről látni börtönt. Ők állnak, amíg a világ, így teszi ezt az istenadta dicső pénz. (...) Nem, ezek soha nem kormánykodnak, és soha meg nem fognak bukni, ezek örökre tiszták maradnak, mint aki Isten kegyelméből uralkodik.” (105—106.)

Nemcsak Grobsch fejezi ki ezt a gondolatot. Az itt bemutatott társadalomkép a regény más helyein is megjelenik. Amikor Karl von Kreyl az uralkodó osztály szuverenitását a következő szavakkal határozza meg: „Az állam Chundt és Chundt az állam” (65), az olvasó fülében XIV. Lajos kijelentése visszhangzik: „Az állam én vagyok.” Karl azzal az állítással, hogy Chundt „törvény fölött áll” (78), elítéli az igazságszolgáltatást. És amikor azt mondja: „(...) nem tisztázódik mindenestül honi tájainkon semmi botrány. Nyakig bennük a bálvány, az isten, akinek áldozni kell — áldoztak is neki” (78), nemcsak a büntetőjog rendszerét ítéli el, hanem a demokratikus, szabad sajtót is, amelynek egyik feladata, hogy az igazságot napvi-

lára hozza. „A bálvány, az isten” Böll számára a pénz, a hatalom és a politika szentháromságát jelenti.

Máshol Grobsch kifejti a politika valódi funkcióját. A politikusok nem a demokráciát, hanem egyedül az uralkodókat szolgálják. „(...) mi politikusok”, mondja Grobsch, „együtt keverjük a szart, aztán együtt takarítjuk el, hogy mások össze ne koszolják magukat, kiszállhassanak a buliból. (...) közben nem tűnődnek azon, hogy mi vérből, veritékből, szarból lett a pénzük.” (102) Plukanski Grobsch szerint az olyan politikus mintapéldája, „akit azért löktek a politikába, hogy szart zabáljon”. (123)⁵

Blaukrämer példáján, aki Plukanski utódja a miniszteri székben, világossá válik, hogy hogyan összpontosul a hatalom a demokratikus rendszeren belül. Nemcsak miniszter, de egyben „tartományi képviselő, járási tanácstag, kerületi tanácsnok, a tervtanács választmányi tagja, ott ül a tartományi közrendészeti szaktanácsban, a Vizeróművek Szövetségében, a Járási Takarékpénztár felügyelőbizottságában, a Betegségi Biztosító és több kórház felügyelőbizottságában”. (194) Vagyis Blaukrämer az uralkodók helyett kormányzóként mindenütt ott van, ahol pénz és hatalom találkoznak.

Az uralkodók között a háttérbe húzódó Szivacs a császár. Tőle még a leghatalmassabb politikusok is rettegnek. Wubler is ismeri Szivacs teljhatalmát: „Hogy mit művelhet, azt tudom: visszacsinálhatja a Bolker—Huhm—Brisatzke-megrendelést, ami pontosan egymilliárdos forgalmat jelent. (...) Parádésan elintézhet minket Szivacs, hogy úgy mondjam. Volt, ahol felkelést sikerült szítania.” (196) Chundt belátja, hogy a Szivacsnál nem csak a pénz számít. „(...) fontosabb, hogy mindenki engedelmeskedjen neki. Nem tűri az engedetlenséget.” (196) A politikusoktól „elvárja a Szivacs, hogy lojális”-ak legyenek. (196)

Böll társadalomképében öt fontos szociális vélekedés rejlik.

Először is: mindegy, melyik párt van éppen hatalmon, az SPD vagy a CDU; a társadalom három osztályra osztozása megmarad. A kormányzásban részt vevő pártok közül egyik sem ellenzi az osztálytársadalmat. Egyikük sem törekszik a megszüntetésére. Ez a tény magyarázza azt, hogy miért csak egy párt szerepel a regénybeni politikai életben. A nyugatnémet politikai életnek Böll utolsó regényében rajzolt képe megerősíti korábbi álláspontját a nagy nyugatnémet pártokról. 1987-ben mondta Marcel Reich-Ranickinek adott interjújában: „1965-ben még lehetett reménykedni az SPD szerepét illetően. Ezt ma már a legjobb akarattal sem lehet. Egy olyan országban, ahol nincs többé baloldal, csak három, leginkább nemzeti-liberális párti balszárny, értelmetlen időpocsékolás hitet tenni bármelyik párt mellett is.” (WI 1:60) Böll későbbi, az SPD-t támogató tevékenysége csak Willy Brandt keleti politikájára vonatkozott; a nyolcvanas években pedig a békepolitikájuk és a környezetvédelmi programjuk miatt állt ki a Zöldek mellett. Ezek a politikai akciói nem módosítják a lényegét illetően az 1967-ben kinyilvánított véleményét a politikáról.

A pártokról a regényben alkotott képet természetesen torznak kell tartanunk. Valójában lényeges különbségek vannak az SPD, a CDU, az FDP és a Zöldek között. Böll nagyon jól ismerte ezeket a különbségeket. Politikai torzítása az igazságkeresés irodalmi módszereként fogható fel.

Másodszor: az uralkodók közül „egy se fog soha belülről látni börtönt”, mert soha nem kell törvényszegőkké válniuk. Társadalmi működésük a tulajdonjogon alapul, vagyis teljesen törvényes. Erre jó példa a regényben Krenkel magyarázata a családi bank átadásáról: „Olyan bankot, mint a mienk, mendemondák tönkretesznek: fizetésektelenek vagyunk, dűnnyögték be itt-ott, és ahogy erre egyre több ügyfél kivonta a tőkéjét, hamarosan elébe is néztünk a fizetésektelenségnek. (...) Kapszeternek sikerült, megadtam magam, átveszi a bankot. Átvett ő már sok bankot. (...) Tíz százalékát szokta megadni az üzleti tőkének. Törvényesen.” (216—217) Az idős Krenkel belátja, hogy ez az „európaisítás” és „amerikásítás”, ahogy ő nevezi az átadást, sokban hasonlít egy régebbi korszakra, amikor egyes

üzleteket „árjásítottak”. Felismeri, hogy akkoriban is minden törvényesen történt. (218) És ma azt látja, hogy Plietsch, a régi náci, aki most Ploniusnak nevezi magát újra színen van, ezúttal demokrataként. „(...) demokrata lett, a magatartása törvényes, a konvertálása feddhetetlen” — mondja Krenkel. (218)

Harmadszor: a jogrend osztály-igazságszolgáltatáson alapszik. Ha a „pénzarisztokrácia” és kiszolgálói nyereség- vagy hatalomvágyból átlépnék a törvényesség határait, mint a regénybeli példák mutatják, egyáltalán nem, vagy csak rövid időre zárják őket börtönbe, mert elég pénzük és befolyásuk van ahhoz, hogy bizonyos jogi előnyöket élvezzenek. A legjobb példa erre a Bingerle-ügy. A korrupt politikai rövid börtönbüntetés után Blaukrämer államtitkára lesz. Erről a társadalmi jelenségről így vélekedik Lore Schmitz, a pincérnő: „Olvasok én újságot, gróf úr, nézem a tévét, rádiót hallgatok. És ha véletlenül elcsípnek egy olyat, akinek tulajdonképpen nem volt miért megpróbálnia egy sötét bulit — mert, mondjuk, száz-ezreket keres, vagy milliói vannak —, és csak olvasom, hogy egyik nap súlyos szív-bajban szenved, másnap meg napbarnított és sugárzó arccal jelenik meg a bíróságon, sugárzik róla az ártatlanság, és ha látom őket a bíróság elé állni, látom a sugárzó, a kegyes arcukat, nevetni látom őket, nevetni — akkor éppen én tiszteljem a törvényt, és bízzak a rendben? Életemben se követtem el cicis dolgot, még egy csokit se fújtam meg soha, mert féltém, hogy fülön csipnek. És mi aztán nem állhatunk sugárzó, győztes pofával bíróság elé, mi már akkor el vagyunk ítélve, amikor még meg sem hozták az ítéletet.” (206)

Az osztály-igazságszolgáltatás másik példája az a mód, ahogy Blaukrämer elintézi, hogy Elisabeth nyugdíjat és jóvátételt kapjon. Erről mondja Elisabeth: „Nevetni kellett ezen, igazi parasztbohózatok voltak ezek.” (147)

Negyedszer: Az uralmon levők osztályként örökké a hatalmon maradnak, mert a társadalom hajtóerejét és ellenőrző szerveit, különösen pedig a híreszközőket és a pénzintézeteket, a kezükben tartják. Nemcsak azt határozzák meg, hogy kik működtessék a demokráciát, hanem azt is, hogy hogyan működtessék. Grobsch így fejezi ezt ki: „(...) egy intendánsi posztot kérek magamnak, mert a bankokon kívül csak az intendánsoknak van igazi hatalmuk.” (124) A tömegkommukációnak mint a befolyásolás eszközeinek fontosságát bizonyítja Wublersnek a háború után meghirdetett jelszava is: Elkapni „minden csoportot és híreszkőzt!” (49), valamint Chundt eljárása, ahogy az „újságok, követségek, hírügynökségek és főszerkesztők” segítségével elintézi a Bingerle-ügyet. Wubler is így erősíti meg Chundt hatalmát: „Gondolj a lapokra meg a médiákra: Chundt egyetlen füttyére már táncolnak.” (179) A befolyásolás alapelve: A híreszközők révén a feketéből fehérre, a fehérből feketét csinálhatsz. Chundt módszerének hatékonyságát a következőkkel bizonyítja: „El ne felejtse: amit Elisabeth világgá kiabált, mindig igaz volt.”⁴ (158)

Böll társadalomképének további sajátossága, hogy a hírközlő eszközök hatalmukat a „sajtószabadságnak” és „objektivitásuknak” köszönhetik. Ha a tömegtájékoztatási eszközök nem lennének „szabadok” és „objektívek”, nem hinnének nekik. Elvesztenék befolyásolási képességüket. Látszólagos semlegességük és függetlenségük hatalmuk szükséges előfeltétele. Chundt így dicséri Wubler előrelátását: „Ki a fene gondolt már akkor arra, hogy egyszer még fontosak lehetnek azok a nyavalyás vidéki meg angolszászilag engedélyezett lapocskák, ki gondolt elsőnek arra, hogy egyszer még nagyon fontos lehet az a bárgyú filmeket hunyorgó esti képernyő?” (192)

Ötödször: a polgári demokrácia megengedi a sokszínűséget a politikában, a különbségeket a vallásban, s megenged mindent, ami csak előfordulhat a kultúra területén, de csak addig, ameddig ez a politikai, vallási és művelődési tolerancia nem veszélyezteteti a társadalmat meghatározó tulajdonviszonyokat.

Böll regényében cserélődnek a politikusok és cserélődik a politika, de az uralmon levők maradnak. Böll kritikája halk szavú felszólítás arra, hogy ezt az alapjában véve látszatdemokratikus társadalmat meg kell változtatni ahhoz, hogy valóban demokratikus legyen.

A társadalom hármass osztálytagozódásának e leegyszerűsített megfogalmazása és a tagozódás folyamányai képezik a regény központi politikai eszméjét. A könyv esztétikai elve: a túlzás elvezet az igazsághoz, vagy — ahogy Böll ezt máshol megfogalmazta: „Túl messzire kell menni.” (WESR 2:554) A regény központi eszméjéből következik, hogy amíg elfogadott, hogy az olyanok, mint Szivacs, jogosultak a nyereséget és a hatalmat kisajátítani, vagy, a regény megfogalmazásával élve: jogosultak, hogy pénzt szívjanak fel és magukba (10), addig fennmarad a társadalom hármass osztálytagozódása, és ezzel fennmarad a demokrácia tökéletlensége is.

Az a néhány nap alatt, amíg a regény ábrázolta események megtörténnek, az Erika és Hermann Wubler körül csoportosulók közül számosan felismerik ezt. A jó emberek e kis csoportjának megvilágosodását epiphániának nevezhetjük. De a csoport nem minden tagja csatlakozik az új felismerés hatására a rendszeren belüli aktív ellenállókhöz. Néhányuk számára a felismerés rezignációval jár együtt. Erika Wubler egy „most már elég — most aztán elég”-gel vonul vissza (194). Hermann Wubler — anélkül, hogy életvitelét lényegében megváltoztatná, belátja: „ahány szelet kenyeret megeszem, mind eleszem valaki elől, akit nem ismerek. Tejet iszom, de a tej olyan takarmányból lesz, ami valahol másutt kenyer, kása vagy lepény volna. Még a bor se illet meg minket, amelyet megiszunk — amivel a termőtalaját dúsítják, az másutt kenyérgabonát nevelhetne (...), hogy mit teszek, azt tudom, de hogy mit művelek, azt nem tudom.” (195) Gróf Heinrich Kreyl *visszatartja* a felajánlott államelnöki tisztséget és visszavonul északi otthonába.

Ernst Grobsch, a proletariátus soraiból jövő politikus, akinek neve nem véletlenül utal a német „komoly” és „durva” szavakra, s akit a szerző szócsövének tekinthetünk, arra kéri a jó öreg gróft, fogadja el az államelnöki tiszteletet. Az ellenállásra felszólító érvelése így hangzik: „Ez az egyetlen államunk, másik nincs, jobb sincs. Ez tett azzá, akik vagyunk, mi tettük azzá, ami. (...) önnek el kell bírnia a szennyet, valamennyit el kell takarítania belőle. (...) olyan állapot szeretnék megteremteni, amelyikben az a Lore lány beláthatná, hogy szép, igenis szép dolog törvényeket tisztelni, még akkor is, ha más pimaszul és büntetlenül megszegi őket. Tisztáznám, hogy a *mi* törvényünk a törvény, nem az övék. (...) önnek, gróf úr, el kell viselnie a bűzt.” (208—209) Karl von Kreyl is osztja Grobsch nézetét, miszerint az államot belülről kell megváltoztatni. Ezen a napon kilép passzivitásából, elhatárolja magát a szimbolikus tiltakozó akciótól és Grobsch jogi tanácsadója lesz. Grobsch mellett akar dolgozni, „avval a bizakodással (...), hogy (...) ezek az urak nem lesznek örökké urak mirajtunk.” (209)

Csak egy valaki gondolja, hogy a demokrácia korrupciójára meneküléssel kell válaszolnia. Hilde Krenkel, a jószívű Krenkel bankár lánya, kivándorol. „Inkább halok meg Nicaraguában, mint élek itt” (166), vallja, és a regény végén Közép-Amerikába repül annak reményében, hogy mező- és közgazdasági ismeretei ott hasznosak lehetnek. Katharina Richter, aki szintén a kivándorlás gondolatával foglalkozott, végül is lemond erről: „itt van az ő Kubája, a Nicaraguája is” (220), magyarázza Karl. Azt gondolja, hogy a hazai bankrendszerrel és a profitmaximálás harmadikvilágbeli módszereiről szerzett ismereteivel segíthetne a honi gazdasági reform kidolgozásánál. Eva Plint is marad, de csalódottan, mint Erika Wubler, aki azt mondja: „Ez nem a hazám, de itthon vagyok itt (...) nem tudnék másutt élni, mégis elkívánkozom innen.” (26)

A regény olvasójának kell döntenie arról, hogy az ábrázolt politikai álláspontok közül melyiket tartsa helyesnek. Vagy más szavakkal: milyen társadalmi akciót javasol a könyv. Vagy csak kritikáról van szó megoldási javaslatok nélkül? Heinrich Böll élete és *életműve* egyaránt bizonyítják, hogy Böll álláspontját Grobsch képviseli. E szerint a polgár kötelessége, hogy felismerje a demokrácia működési zavarait, s lelkiismeretes és békés munkával, a rendszeren belül maradva, tegyen meg mindent kijavításukra. Politikai szempontból nézve a könyv gyengéje, hogy nem tesz világos utalást arra vonatkozólag, hogy a jóakarátú emberek, mint Grobsch, Karl és a jóságos asszonyok sokasága, hogyan változtathat-

ják meg a bírált rendszert belülről. A legérzékenyebbek a Rajnának mennek (von Kreylné), felakasztják magukat (Elisabeth Blaukrämer) vagy a korrupció láttán, bár fizikailag és szellemileg egészségesek, egyszerűen meghalnak (Krenkelné). Más pozitív szereplők félrevonulnak. A regény nyitva hagyja, hogy a szükséges változtatás hogyan érhető el belülről, hogy milyen taktika, milyen stratégia követendő ehhez. Ahhoz azonban nem fér kétség, hogy a regényben ábrázolt demokrácia-probléma megoldása a szocializmusban rejlik. Böll számos példát hoz fel arra, hogy a demokrácia zavarainak a regényben ábrázolt esetei a hatalommal való visszaélés következményei, s hogy a visszaélésre a gazdaság ad lehetőséget, s hogy a gazdaságnak a tulajdon a forrása. A könyv világosan megmutatja, hogy mely politikai elven alapszik a valóságos polgári demokrácia. Ez az elv pedig a következő: Az beszél, aki a köztársaságot birtokolja.

Ennek fényében kell nézni a regény két tiltakozó akcióját is. Ugyanis mindkettő a tulajdonnal van kapcsolatban. Egy tizenöt éves zsidófiú, akinek neve is — Jeremias Arglos [Gyanútlan] — sokat sejtető, s aki valóban a naiv és ártatlan proféta szerepét játssza, nem akarja a Rajna partján fekvő telkét eladni. Ötmilliót kínálnak neki, de tízet is megkaphatna érte, mégis amellett marad, hogy az elvadult telek a rajta levő romos villával őseinek emlékműve maradjon. Jeremias számára — és Grobsch számára is, aki mint Arglos ügyvédje sokat kereshetne az adásvételen — a tulajdon nem a több tulajdonhoz való jutás eszköze. Őket humánumra kötelezi a tulajdon. Böll regényének egyik rejtett idézete: „A tulajdon kötelez.” Apjával folytatott beszélgetésében Karl elárulja, hogy miért darabolta fel saját kezűleg értékes versenyzongoráját: „Az én tulajdonom volt a zongora. A tulajdon kötelez. Hét évvel ezelőtt arra kötelezett, hogy fölaprítsam.” (56) Karl cselekedete nemcsak tiltakozásként, hanem barátjáért, Konrad Fluhért mondott rekvizitumként is tekinthető, akit terroristákat üldözve tévedésből lelőttek. Karl számára a zongorafelaprítás „amolyan magánjellegű istentisztelet volt (...), csendes mise (...), amolyan áhitatos szertartás, áldozati szertartás.” (57) Az istentiszteleten valami szentet kell feláldozni. Karl környezetében a legszentebb, amit fel lehet áldozni, az a tulajdon. Karl szimbolikus tette a regény centruma. Áldozati cselekvése saját szavai szerint „antimaterialista jel” (167), tiltakozás a tulajdon oly mérvű halmozása ellen, amelynek már semi köze az emberi szükségletek kielégítéséhez. Krenkel, a bankár, akinek lánya Nicaraguába vagy Kubába megy, megérti Karl indítékát. Tudja, hogy az „ valamiféle mennyei tiltakozás (...) a fényűzés, az éhség, a szomjúság ellen, a háború és mindennemű nyomor és mindennemű materializmus ellen”. (165) Karl zongorájának felaprításához, illetve a zongorák későbbi szétszedéséhez metafizikus dimenziót rendel. Azt szeretné kifejezésre juttatni, hogy zene és pénz összefüggenek, vagyis hogy a kultúra és tulajdon reménytelenül összefonódott, hogy magát a kultúrát is kisajátították a hatalmonlevők. A versenyzongorák szimbolikus értelmű földarabolásának arra is rá kell világítania, hogy honnét ered minden gazdagság, vissza kell változtatnia a pénzt azzá, „amiből készül: könnyé, munkává, verejttékké, vérré”. (168) A tulajdon elleni szimbolikus tiltakozások vezérmotívumként szövik át a regényt, és Böll drámai elbeszélésében az események keretét adják. A könyv első dialógusában Erika Wubler és Katharina Richter között éppúgy Karl tiltakozó akciója a téma, mint az utolsó beszélgetésben, amelynek résztvevője Heinrich von Kreyl, Karl von Kreyl és Krenkel.

Ezekben a Wubler-kör számára oly fontos döntéseket kívánó napokban mondja Heinrich von Kreyl fiáról: „Ez a Karl pedig nem rendez több szimbolikus mókát.” Karl ezen a napon határozza el, hogy Grobschsal fog együttműködni, hogy, miként az alkotmányban áll, a tulajdon használata „a közösség javát” szolgálja. Grobsch a vele való nevében szól, amikor hitet tesz egy másik Németország mellett: „Nem megyek én innen. Belőlem ez az állam csinált valakit, és mindaddig benne akarok lenni a játékban, amíg azok, akik nem kormánykodnak, uralkodni se fognak többé, (...) dolgom van itt, dolgozni akarok.” (108) És Karl azt mondja apjának: „Én kedvelem Grobschot. (...) Tisztességes, éles, cinikus, de nem kor-

rupt. Újféle arisztokrata, édesapa: proletár — mint Katharina. Az új arisztokraták neve Richter, Schmitz, Schneider — vagy Grobsch —, és némelyik jelenleg börtönben ül. (91) Később Karl azt mondja Krenkel bankárnak, miután megtudja tőle, hogy lánya elhagyta Németországot: „a mi Nicaraguánk amúgy is Lore és az ő egész klánja: nekik egyfolytában ügyvédre van szükségük” (221), vagyis Karl ugyanazt akarja, amit a szandinisták, csak békés eszközökkel: saját hazájában az igazságért harcolni.

Az *Asszonyok a rajnai tájban* *elismert* kritikájában írta Dieter Lattmann, az író és SPD-parlamenti képviselő: „Az irodalmi kritika, szembeállítva azzal a politikai mechanizmussal, amelyet Böll felfed, másodlagos jelentőségű számomra.” Amiért bírálja a regényt, az a valóságtól való elrugaszkodása: „Nagyon kevés a könyvben a hitelesíthető mozzanat. Böll nem foglalkozik a valóságosan létező demokrácia felépítésével.” Nincs ugyanis pártok közötti harc a regényben, mert csak egyetlen egy párt van, nincs szó népképviselőről, választásokról, parlamentről, szakszervezetekről. Természetesen ugyanígy megemlíthette volna Lattmann, hogy Böll könyvében több szó is eshetett volna a nyugati demokráciáknak arról a demokráciaellenes hajlamáról, hogy — tekintettel a tulajdonjogra — a politikai szférát elválassa a gazdaságitól. Gazdasági kérdésekben ugyanis a népnek nincs szava, nincs választói joga, pedig a gazdasági szféra a politikai élet hajtóereje.

Lattmann számára arra kérdez rá a regény, hogy „mi a valóság?”. Joachim Kaiser a *Süddeutsche Zeitung*ban a maga részéről megválaszolja ezt a kérdést, amikor Böll művét „az abszurd irodalom merész teljesítményének” nevezi. Az „abszurd irodalom” ebben az összefüggésben nem azonos a francia „abszurd színházzal”, nem „szürrealizmus”, sem pedig latin-amerikai „fantasztikus realizmus”. Inkább az, amit Böll elméleti esszéje, a *Kortárs és a valóság* (*Der Zeitgenosse und die Wirklichkeit*) alapján *plus loin que réalisme*nek nevezhetnénk. Böll elmélete szerint ugyanis „a valóságot nem kapjuk meg soha ajándékként, az aktív, nem pedig a passzív figyelmünket igényli. (...) A valóságos mindig egy kicsit távolabb van mint az aktuális.” (*WESR* 1:73) Az aktuális, amit Lattmann „a hitelesíthető mozzanatok” nevez, az csak a közvetlen-közeli. A valóság soha nem azonos a fennállóval. Hogy eljussunk a valósághoz, „mindig egy kicsit tovább kell mennünk”, és a képzelőerő segítségével az aktuálisan hitelesíthetőt meg kell haladnunk! Az *Asszonyok rajnai tájban* című regényében Böll fantáziájának erejével áttört a hitelesíthető határait, és eljut az igazság birodalmába.

Böll azonban nemcsak korábbi műveiben, itt, ez utolsó regényében sem ideológusként lép fel. Wladimir Bukowski *A szabadság szűrő fájdalom* (*Dieser stechende Schmerz der Freiheit*) című könyvéről írt kritikájában, amelyben bírálja a jobboldalon álló keleti másképp gondolkodókat, akik a nyugati világot olyan rosszul értik, egyetértőleg idézi Bukowski megállapítását: „Alapjában véve senki sem tudja pontosan, hogy mi a szocializmus. Pontosan annyiféle szocializmus van, ahányféle szocialista, és dühít, ha a világon oly sokan hiszik, hogy a társadalmi szerkezet egyszerű átalakításával minden probléma megoldódna.” (*EZ* 223) Böll szocializmusa közvetlenül vallásfelfogásból származik. Számára az ember Isten képére teremtett lény, és ezért joga van ebben a világban valódi igazságosságra, szabadságra és demokráciára, amelyről Böll mélyen hitté, hogy csak egy nyereség- és osztály nélküli társadalomban érhető el.

Fordította: BERNÁTH GYÖNGYVÉR

JEGYZETEK:

Böll regényét — *Asszonyok rajnai tájban* (*Frauen vor Flußlandschaft*) — Bor Ambrus fordításában idézzük: Budapest: Magvető Kiadó, 1987. 221. l.

1. Saját fordítás franciából.

2. Idézi Karl Marx: *Dass Kapital*, p. 565, 74. lábjegyzet.

3. Böll társadalomelméletét alátámasztja az az interjú, amelyet Dagobert Lindau, az

ARD korábbi vezető riportere, mostani bécsi tudósítója adott a *Zeit* című hetilapban. Lindau szerint „20 000 funkcionárius klickje uralja az NSZK-ban a bankfőnököket, a televízió igazgatóit, a főorvosokat, azaz A-tól Z-ig mindenkit. Egy afrikai országról szólva klickrendszerrel beszélnek. (...) Mert a pártokat nem a szabad sajtó, hanem egy olyan sajtó érdekli, amely bevethető a politikai harcokban.” *Die Zeit* (észak-amerikai kiadás), 1987. júl. 31. p. 7.

4. Lásd Christiane Grefe—Joachim Riedel: *Kapcsoljuk a... párttelevíziót: Így tartják pórázon a televízió politikai magazin műsorait*. Ebben a cikkben kijelentik a szerzők: „A CDU tökéletesen uralja az ARD-t, a kilenc televízióigazgató közül nyolc a kormánypárt embere, s az övé az ARD műsorigazgató és (...) az ARD-híradó és esti krónika szerkesztőségének vezetője is. (...) Nem eshet így a CDU agit.-prop. osztályának nehezebbé, hogy korlátozza a televízió túlpolitizáltságát.” *Die Zeit* (észak-amerikai kiadás), 1987. júl. 31. p. 7.

A TANULMÁNYBAN HASZNÁLT RÖVIDÍTÉSEK:

EZ — *Ein — und Zusprüche* (Tiltások és támogatások).

Átérezni — *Fähigkeit zu trauerern* (Átérezni a gyászt).

WESR — *Werke. Essayistische Schriften und Reden* (Összegyűjtött művek. Esszék és beszédek).

WI — *Werke. Interviews* (Összegyűjtött művek. Interjúk).

GÜRSEL AYTAÇ

Heinrich Böll regényművészete és utolsó regénye, az „Asszonyok rajnai tájban”

Heinrich Böllről azt mondják, hogy azon írók közé tartozik, akiket egy művük elolvasásával meg lehet ismerni. A regényíró szempontjából ez alighanem negatív véleménynek tűnne, mert egyfajta rossz ismétlődést, legyen az a témaköröké vagy az elbeszélőtechnikáé, vehetnek ilyenformán szemére.

A 70-es évek elején Böll műveinek tanulmányozása céljából Humboldt-ösztöndíjként Kölnben tartózkodtam. Akkoriban *A vonat pontos volt* (1949), az *És száját nem nyitotta szóra* (1953), a *Korai évek kenyere* (1955), a *Magukra maradtak* (1954), a *Biliárd fél tízkor* (1959), a *Csoportkép hölgyel* (1971) című regényeit, valamint a *Tanulmányok—kritikák—beszédek* (1969—1971) két kötetét és az ezekről a művekről megjelent tanulmányokat elemeztem. Amikor a *Katharina Blum elveszett tisztessége* című hosszabb elbeszélése megjelent, a könyvem már nyomdában volt. Később erről a novelláról szemináriumokat vezettem az egyetemen és a Böll-könyvem tervbe vett 2. kiadásában számos olyan változtatásra készültem, amelyekre ez az elbeszélés is okot adott. A második kiadás nem jött létre, mert a törökországi kiadók joggal érdeklődnek inkább a Böll-fordítások, semmint a Böll-tanulmányok iránt, az egyetem és a Humboldt-alapítvány pedig nem rendelkezik az ilyen könyvek második kiadásához szükséges pénzeszközökkel. Most itt van Böll még egy regénye, az utolsó, amelyet a könyvemben tárgyalni szeretnék, habár a jelenlegi körülmények között semmi esély sincs az újabb kiadásra. A szegedi szimpózium jó alkalom volt számomra, hogy ezt a regényt beillessem az én Böll-felfogásomba. Időtakarékossági okokból itt csak röviden összefoglalva szeretném megismételni Böll regényeivel kapcsolatban elért eddigi eredményeimet:

Heinrich Böll magát egy olyan generáció képviselőjének tekinti, amelynek nehéz sors jutott; nem kerülhették el, hogy életükbe beleszóljon a háború. Elkötelezettje ennek a kortárságnak, e generáció nyugtalanságának, szegénységének és kétségbeesésének. Az irodalomnak is elkötelezettnek kell lennie szerinte, de csak a humanista morálnak, nem egy párthoz kötött ideológiának. Abból indul ki, hogy a regények és az élet szereplői egyaránt nagykorúak, azaz szabadok. Szembe helyezkedik mindenféle célzatosan erkölcsnemesítő irodalommal, és a művészet formaelvét hangsúlyozza. A tartalmat ajándéknak tekinti, amelyet az író az élettől kapott, de a mű sem lehet meg tartalom nélkül, ahogy a gyermektelen házasság is üres.

Heinrich Böll művészképe meglehetősen patetikus. A művész olyan osztályhoz tartozik, amely még keletkezőben van: az emberiség osztályához. Ezért nem érhető még olyan könnyen. A művésznek érke van a valósághoz, az anyaghoz, mert az élet teremtő ábrázolásakor az anyagot használja: ebben az értelemben materialistább, mint a marxisták, akik tulajdonképpen idealisták. Böll hisz a szó hatásában, a szépen használt szóban. Éppen e hatás miatt tekinti a költői hivatást morálisnak: a tudat, hogy a szó hat, kötelezi a költőt.

Böll mint író mindig ezzel a tudattal alkotott. A nemzetiszocialista korszak, a háború és a háború utáni Németország képezi műveinek állandóan visszatérő hátterét, amelyeknek súlypontjai az ilyen viszonyok közötti emberi sorsot tükrözik. Az ember viszonya a valósághoz, tehetetlensége, harca, szeretete, gyűlölete, felelőssége és hite, — ezek Böll művészetének fő témái. Az író a társadalom lelkiismerete, a művészetnek szociális kötelezettsége van. Charles Dickens írói módszere és sikere, vagyis a társadalom viszonyainak művészi ábrázolása révén elért hatás, a javítás Heinrich Böll példaképe. Nem forradalmárként, de mint a korszak kritikus, mint agresszív kívülálló lép fel; hatni, javítani és nevelni akar. Eléggé polgár, eléggé jámbor és eléggé kötődik a hagyományokhoz, ahhoz, hogy ne legyen forradalmár.

Böll korához kötődik, tudatosan alkot elkötelezetten; de nemcsak ezért aktuális. Azaz Böllt nemcsak azért olvassák, mert a fegyverek és az eszmék harca oly közelről érinti. Alkotásainak művészi értéke, ábrázolásának szimbólumjellege és műveinek humanista magja elég erős ahhoz, hogy áttörje a tér és idő korlátait. Helye a német irodalomtörténetben kétségkívül azok között van, akik nemzeti érzésűek, de semmi esetre sem nacionalisták, mint ahogy Goethe és Thomas Mann sem az.

Heinrich Böll regényeinek fő témái — mint említettük — a náci korszak, a második világháború és a háború utáni Németország. Tehát hazájának közeli múltját és jelenét választja témául. Ahogyan Böll Tolsztoj Háború és békéjéről írt tanulmányában megfogalmazta, nem hisz az irodalom és a tudományok közötti konkurenciában. A történelem mint tudomány szerinte elveszti varázsát a közönségnél, helyébe az irodalom lép. Érdekesebb, mert a történelmi anyagot nem történelmi figurák révén ábrázolja és szép formában fejezi ki. Ebből a meggyőződésből kiindulva akarja annak a generációnak felejtethetlenné tenni közéleti múltját, amely elidegenedett a történelemtől.

Böll egyes művei a háború felfogásában különbséget mutatnak: míg *A vonat pontos volt*ban a háború mint az emberek megváltoztathatatlan sorsa jelenik meg, addig a *Biliárd fél tizkóban* eltűnik ez a végzettszerű jelleg. Itt mindegyik regényhős megpróbál tudása szerint ellenállni.

A háború utáni időszak Böll regényeiben a tulajdonképpeni cselekmény ideje: a cselekmény a háború utáni években játszódik, a háború és a náci korszak mint második idősík jelenik meg, már csak a regényhősök emlékeiben van meg.

A háború a maga romboló, pusztító, gyilkos, embertelen voltában jelenítődik meg. Ezekben a regényekben nincsenek önkéntesek, háborús hősök, senki sem akarja magát feláldozni, olyan fogalmak mint nemzet, haza és hősi halál csak ironikus-szatirikus hangnemben használatosak. Böll katonái sohasem szívesen kato-

nák, egy magasabb hatalomnak engedelmeskednek és harcolnak, míg tulajdonképpen egy teljesen más életre készültek. Így például Andreast vagy Olinát *A vonat pontos voltban*, de Heinrich Gruyent is a *Csoportkép hölgyelben* egészen másra képezték ki, mint a háborúra.

Egy olyan generációtól, amely megélte Auschwitzot, nem várhat az ember semmi szépséget. Valószínűleg egyáltalán az élet esik nehezükre, de amikor az élet közepében találják magukat, akkor írniuk is tudni kell. Azonban hiányzik nekik az „otthonos nyelv egy otthonos országban”, ezt kellene először megkeresniük. A háború utáni korszak legfeltűnőbb valóságának Böll az „otthontalanságot” tartja. A háború utáni irodalomban hiányolja az otthon, a ház, a szomszédság ábrázolását. Ez a szerinte tipikus háború utáni jelenség az ő regényeiben is kifejezésre jut. Ő is nyugtalan figurákat teremtett, akiknek nincs rendes otthonuk, sokukat a családalapítástól való félelem jellemzi. Schrella is ilyen típus.

A ház-téma mint a család foglalata képezi az *És száját nem nyitotta szóra* című regény gyűjtőpontját. A háború utáni időszakban lakásproblémáját itt humanitárius és szociálkritikai dimenzióiban ábrázolja.

Böll első, a háború utáni időszakot ábrázoló regényeiben további fontos téma a szegénység. A Bogner-család élete számunkra a háború utáni első korszak viszonyainak részletes képét közvetíti.

Mint egy másik, háború utáni tipikus jelenség ötlik szemünkbe Böll regényalakjainak álmodozásra való hajlama. Ezek az álmok azonban nem a jövőre vonatkoznak, hanem visszanyúlnak a múltba, de nem emlékek, mert ezeknek az álmoknak a tartalma a meg nem élt élet.

Mialatt Böll ezeket a háború utáni jelenségeket nagy szimpátiával ábrázolja, az alkalmazkodó egykori náci ábrázolásánál egyértelműen satirikus. Nem tudja elviselni, hogy az ilyen opportunisták életfilozófiájú emberek elérik, hogy a demokráciában is vezető pozíciót foglaljanak el. Így például Gaseler a *Magukra maradtakban*, Nettleger a *Biliárd fél tízkorban*, dr. Kalick az *Egy bohóc nézeteiben* vagy Pelzer a *Csoportkép hölgyelben* alkalmazkodtak az újabb viszonyokhoz, mindannyian elfelejtették a háborút, drága villákban luxus életet élnek és boldogok. Ezen figurák és életvitelük satirikus ábrázolásával Böll az úgynevezett jóléti társadalom éles kritikáját adja. Moralizmusa is kifejezésre jut: nem a múlt feldolgozását, hanem a múlt fel nem dolgozását, a felejtést nem tudását tartja a szó jó értelmében „emberinek”.

A tematikához hasonlóan Böll regényei a figurák tekintetében is homogén képet mutatnak. Böll alakjainak személyiségét és jellemét katalizátorként a nemzeti-socializmus és a háború világítja meg. A gyerekeknek mint a háború ártatlan áldozatainak különös helyük van Böll műveiben. Heinz Ludwig Arnolddal beszélgetve Böll elmagyarázza, hogy az asszonyok érdeklik és regényeinek összes női alakja rokon egymással, és hogy ezek egy és ugyanarra a nőtípusra vezethetők vissza, amelyet állandóan megteremteni próbált. Az az érzés, hogy ezt a típust nem úgy alkotta meg, ahogyan kívánta, lehet az oka, amiért újra és újra megpróbálja. Az *És száját nem nyitotta szóra* című regény női alakja, Käte Bogner madonnaszerű nő. Nehéz az élete: az a kísérlet, amelyet férje saját nyugalma érdekében tett, számára utánozhatatlan, alig tudja elképzelni, hogy saját maga megmentése érdekében elhagyja gyermekeit. Szegénységben és nyomorban kell az egész élet terhét vállain hordania, gondjait nem tudja megosztani senkivel, azontúl férjéről mint egy gyerekről kell gondoskodnia, annak lelki egyensúlyával is törődnie kell, lelkipásztorhoz hasonlóan hol megértéssel, hol figyelmeztetéssel felelősségére is emlékeztetni. Gyermekeivel szemben is ugyanilyen körültekintéssel jár el: igyekszik apjuk távollétét a legkevésbé tragikusan megindokolni. Kätenek sikerül legendás jellemével férjének legendaszerű változását elérnie: férje hazatér. Az egyetlen közös vonás bennük talán az, hogy mindannyian a háború áldozatai, hogy a háború következményeivel nekik kell a legkeményebben megküzdeniük.

Ami Böll fiatal férfialakjait illeti, az ő életüket is a háború vagy sokkal inkább

a háború dolgában történő állásfoglalásuk határozza meg. Robert Fählmel meggyőződésében konzekvens, sőt, konok. Az idő nem tudja őt megbékíteni, nem ismeri a felejtést. Nincs kibékülve azokkal az erőkkal, amelyek felesége halálát okozták, de amelyek Sanct Severint megkímélték, nincs megbékülve a „megbékülés szellemével”. Ez a tartás utal arra, hogy az író azonosítja magát ezzel a regényalakokkal. Heinrich Böll Robert Fählmel alakjában teljes jellemképet alkotott; s ezzel szemben állunk számos interpretációval (mint pl. These Poserével), amelyek a „Biliárd fél tízkor”-t formaregénynek minősítik azzal az indokkal, hogy a szerző a regényalakokat csak vezérmotívumszerű klisékkel vázolta.

Böll törekvése, hogy regényalakjait saját gondolataival és érzéseivel ruházza fel, talán a nagymama alakjában a legkivehetőbb. A sokat idézett mondatot — „Mit ér a gyász nélküli ember?” —, amely oly jellemző Böll életfilozófiájára, nem véletlenül adja épp ennek az alaknak a szájába. A nagymama intézetbeli életét sok német intellektuel belső emigrációjának szimbolikus képeként magyarázhatjuk. A nagymama különböző személyekről és történeésekről alkotott véleményében olyan feltűnő ráérző képességet árul el (ahogy Enderstein erre rámutat), amely a modern irodalom más „bolond”-jaival rokonítja.

Heinrich Böll nem olyan nagyvonalú a nagypapa, Heinrich Fählmel alakjának ábrázolásán, mint a nagymamáénál. Heinrich Fählmel sohasem olyan bátór és elszánt, mint a felesége. Kibékíthetetlen marad ő is, mint fia, Robert, azokkal az erőkkal szemben, amelyek a háborút okozták, amelyeknek értékesebb egy műalkotás, mint egy ember élete. Ő sincs megbékülve a megbékülés szellemével. Ezért üdvözli a születésnapján történt eseményt, hogy felesége rálőtt egy miniszterre.

A regényalakokkal kapcsolatban a következő következtetéseket tudnám levonni: Heinrich Böll olyan sikeresen teremt meg regényalakjait, hogy nekünk olvasóként az az érzésünk, ezek az emberek ismeretségi körünkbe tartoznak. Martint, Heinrichet, Nellát, Wilmát, Albertet, Kätet, Hanst, Fählmeléket, Lenit és a többieket nemcsak életük eseményeivel, hanem hétköznapi emberi szokásaikkal, a nem feltűnő, de annál személyesebb tulajdonságaikkal együtt ismerjük. Ide tartozik pl. ahogyan Nella a kávéját issza, ahogyan Albert a gyerekekkel bánik, ahogyan Käte nézegeti magát a tükörben, ahogyan Johanna Fählmel a papírhajócskákkal játszik — és így tovább. Böll eléri, hogy az olvasó minden érzékével részt vegyen figuráinak jelenében. Az ember nemcsak együtt lát, hanem együtt hall, szagol, tapint és ízlel ezekkel a figurákkal. Éppúgy ismeri az olvasó Leen vasalatlan ruháját, mint Leo bácsi különleges illatát, Johanna kézmozdulatát, ahogyan azt mondja, „olyan kevés a tiszta szív ezen a földön”, az ember ismeri Nettleger szivarjának aromáját, pontosan úgy, ahogyan az ember Käte arcát ismeri a tükörben vagy pedig Hans Schnier érzéseit át tudja érezni. Böll valóságos életet ad személyeinek, s miközben az olvasó számára minden érzékszervével felfoghatóvá teszi őket, három dimenziót teremt. Az író ezen képességét kritikusai közül sokan elismerték. Siegfried Lenz azzal indokolja ezt a sikert, hogy Böll figuráinak ábrázolásakor sohasem hanyagolja el belső történetüket, hogy az olvasó minden seb történetét megtudja.

„Ez a paletta állt a rendelkezésemre, életem, származásom, neveltetésem alapján” (Személyi jegyzőkönyv). — Hasonlóan érdekes Böll elutasító magatartása a vallási szempont mindenféle egyoldalú túlhajtása ellen: a vallásosra redukált irodalomértelmezést éppúgy nem találja elfogadhatónak, mint az egyoldalúan esztétikai alapú irodalomkritikát, amely a vallásos vonatkozásokat valóságalap nélkülinek és a kereseténységet magát az irodalom számára feldolgozhatatlannak nyilvánítja (Rummelnek adott interjúja). Ezért a „keresztény regényíró” fogalma Böll számára naiv és nevetséges.

Heinrich Böll a vallás, ill. a katolicizmus problémájával legintenzívebben az *Egy bohóc nézetei* című regényében foglalkozott. Annak ellenére van ez így, hogy Hans Schnier az egyetlen nem katolikus alak Böll regényalakjai között. Nem katolikus, nem hívő, még csak nem is ateista.

A keresztény erényeket, mint a könyörület és a megbékélésre való hajlandóság, Fährmelék nem képviselhetik, nem akarnak megbékülni a papokkal és az egyházzal; e magatartás okára a regényben azt a magyarázatot kapjuk, hogy az egyház csalódást keltett. Johanna Fährmel bosszúvágya sem egyeztethető össze a kereszténység szellemével. Böll egy másik nagymama-alakja is bosszút akar állni, mégpedig Nella anyja. Johanna Fährmel ismeri Isten ígését: „Enyém a bosszú”, viselkedését azonban nem ezen elv semmibe vevéseként, ellenkezőleg, annak igazolásaként magyarázza, miközben Isten erre a célra kiszemelt eszközének tekinti magát.

A *Biliárd fél tizkor* című regényben azonban vannak olyan alakok is, akik a keresztény életfilozófiát a Johanna-féle sajátos értelmezés nélkül képviselik. Edith, a család menyé tipikus példa erre. Az egész család emlékezetében úgy él, mint egy anyagi, jámbor jelenség. Ezeknek a jámbor nőalakoknak élettrajzi háttérét talán Böll édesanyja adja, akiről mint „az egyetlen valódi és igazi baloldali katolikus”-ról beszél (*Interview mit selbst*).

Az a fajta vallásosság, amely kimerül a vallási előírások betartásában, Martin nagyanyjának alakjában ölt testet. Martin, a *Magukra maradtak* egyik gyermekalakja azonban többre vágyik; nem elégti ki az a formális válasz, amit a katekizmus kérdésére kapott, hogy „Miért vagyunk a Földön?”. Ezzel a szellemi fejlődéssel azonban nem ajándékozza meg minden regényalakját: legtöbbjük katolicizmusa szinte velük született tulajdonság, természetes módon katolikusok.

Összefoglalva a következőket mondhatom Böll vallástematikájáról: A humánus esztétikájának keretein belül Böll műveinek része a vallási dimenzió, mert ez az emberi élet egy részét is képezi. Regényalakjai általában istenfélő típusok, akik idealizmusukban az egyház valódi mibenléte miatt csalódtak és Istenhez tartozásuk kifejezését az imára korlátozták. Amit hiába kerestek, az lenne tulajdonképpen az egyház kötelessége: mégpedig az emberekről való megértő gondoskodás és egy pártokon felülálló Egyház. Böll az egyházat és a vallást nem egységként szemléli; kritikája az egyházra vonatkozik, de nem a vallásra (Arnoldnak adott interjúja). A kereszténységnek mint szellemi életformának megvannak a nyomai regényeiben. Az „isten kegyelmeiben” való hiki nyilvánul meg a türelmesen szenvedő, madonna-szerű Käte Bogner alakjában, aki Isten kegyelmét élete szerencsés változásán keresztül tapasztalja meg.

A *Csoportkép hölgygel* című regényében Böll a vallás témáját is bevonja kísérletezéseibe. Leni az egyetlen női alak Böll regényeiben, aki a vallás kérdésében sajátosan közömbös. Érzékisége vallásosságának természetes akadályaként jelenik meg. Nem tud az absztrakt dolgokkal mit kezdeni; a keresztény fogalmak, amelyeket az iskolában tanult, nála érdekes módon konkrét képekbe változtak át. Az imádkozásra való képességet Leni azonban megosztja Heinrich Böll más alakjaival. Leni házassági terveivel kapcsolatban, hogy férjhez megy a török vendégmunkás Sahinhoz, Böll arról a lehetőségről is beszél, hogy Leni áttér az iszlámra. Ez ismét bizonyíték arra, hogy Böll meglehetősen távolra került korábbi szempontjaitól. Leninél a katolicizmus már nem vele született, állandó, természetes tulajdonság. Az utolsó évtizedek Kölnjének kozmopolita képe ösztönözhetette a szerzőt, hogy a vallásos felfogásokban a rugalmasság lehetőségét mint irodalmi témát kezelje. Mert egy ilyen lehetőséghez Böll irodalomelmélete elegendő anyagot kínál.

Frankfurti előadásában Böll irodalomelméletét fejti ki, amelynek a „humánus esztétikája” címet adja. Ez az elmélet azon az alapelven nyugszik, hogy a mindennapi, emberi dolgokat a művészetbe kell emelni. Az evés, az ivás, a dohányzás, a szerelem, a pénz és sok más sem került át a hétköznapokból a kortársi német irodalomba; Böll ezt nagy hiánynak, az esztétika kudarcának érzi. A fogyasztói társadalom egyetlen árucikke sem maradhat felfogása szerint „esztétikailag meg nem-nevezhető”, ha az a modern hétköznapokban szükséges, sőt, nélkülözhetetlen. Az író „humán kameráját” a továbbiakban a titokzatos hétköznapokra kell irányítani; ez épp olyan titokzatos, mint a vallás, a szerelem, az alvás, a család, a hiva-

tás és a barátság. Ennek az elméletnek az alkalmazását Böll regényeiben számos példán nyomon követhetjük. Műveiben sokat olvasnak, sokat dohányoznak, sok kávét isznak. Ezeknek a hétköznapi jeleneteknek mesterien sikerült leírásai teszik lehetővé Böll számára, hogy alakjai a realitás benyomását keltsék az olvasóban. Ezek az apróságok segítik hangsúlyozni a regényalakok kontúrjait, személyiségét és életkörülményeit. A pénznek, a pénzzel való bánásmódnak, a pénz jelentőségének, a mindennapi életre tett hatásának is megvan a helye Böll regényeiben. A szerelmi jeleneteket sem egyoldalúan érzékien, sem túlságosan lelkileg fennköltén ábrázolja. Bognerék házasságának hétköznapijaiból vett szerelmi jelenetek vagy Schnier Mariehoz fűződő szerelmi viszonyának emlékei érzéki és lelki dimenziókat egyaránt tartalmaznak.

Hogy Böll sok más modern íróval szemben a szexből nem csinál „hóst” (R. Hagelstande), hanem a szerelmet „mint az ember önmagából történő megújulását” újra felfedezi (H. Plard), a kritikusok az író erkölcsi érdemeként hangsúlyozzák. Véleményem szerint Böll regényei képek egész sorát kínálják, ahol a szerelmet mindkét oldalról, az érzékiról és a lelkiről szemléli és ábrázolja.

A realitásnak megfelelő helye van Böll regényeiben a mozinak, a telefonnak és a reklámoknak. Sok regényalak, mint maga az író is, a mozi szerelmese; a mindennapok elviselhetetlen valóságával szemben oltalmat nyújt; így járt pl. Wilma Brielach gyermekkorában szívesen moziba, mert ott védve érezte magát az apai ház szigorával szemben, ha van rá pénze, felnőttként is gyakran menekül oda, mert ott kellemes, sötét meleget érez, amelyben el tudja felejteni küzdelmes életét. Ugyanezeket a késztetéseket találjuk a gyerekeknél, Martinnál és Heinrichnél, akik szintén gyakran mennek moziba. Hans Schnier ugyancsak a mozi szerelmese; filmekről mondott kritikái érdekesek, teli vannak humoros vonatkozásokkal és tükrözik társadalomkritikai művészfilozófiáját is. Az indító okok, amelyek Lenit a *Csoportkép hölgyelben* a moziba csalogatják, összefüggésben állnak hangulatával és életfelfogásával. Egy olyan korban, amikor mások hősi halált haltak, ő moziba ment. De ott a legnagyobb nyugalomban sírhat.

Míg Böll regényeiben a mozi menedékhelyet jelent a háborút megélt, kétségbeesett emberek számára, addig a reklám a verseny és a fogyasztás hétköznapióságára mutat rá a háború utáni Németország jóléti társadalmában.

Böll a reklámszövegeket szociálkritikai céljai érdekében feltűnően ironikus hangnemben használja. Az *És száját nem nyitotta szóra* a reklámok mesterien költői alkalmazásának egész sorát kínálja. Mint az ember hétköznapijaiból sok mást, Böll a reklámszövegeket is mindig regényfigurái lelki hangulatával vagy jellemükkel összefüggésben használja. Így szolgál számára a „Dolorin-reklám” az *És száját nem nyitotta szóra*-ban a Bogner-házaspár kétségbeesésének, veszekedésük tárgyának — Fred iszákosságának — hangsúlyozására. Borcherttól eltérően Böll a reklámszövegeket nem groteszk hatásukban használja és Döblin dokumentáló technikáját sem alkalmazza: „Kritikája nem szavakban, hanem művészi formákban jut kifejezésre. (K. L. Schneider).

Heinrich Böll több tanulmányában hangsúlyozta, hogy szemben áll a reklám és a vásárlás valóságával, s ezt mint a „materializmus legtisztább inkarnációját” „szemtelennek, szemérmetlennek, obszcénnek és mindenhatónak” nevezi és rámutat pedagógiai veszélyeire — így pl. az *Ifjúságvédelem* című esszéjében.

Heinrich Böll erkölcsi elkötelezettsége nem marad meg regényei tematikájának keretein belül, hanem stílusában is uralkodó. Az „időhöz kötöttség” és a „kortárság” költői alapelvei, valamint az élményköltészet realitása magyarázzák Böll stílusát. A háború és a háború utáni időszak realitáit, a kortársiság problematikáját nem tudja távolról szemlélni. Háborús élményei és jellemének tulajdonságai, a „lépést tartani nem tudás” megerősítették morális elkötelezettségéhez való ragaszkodását. Ez a tény természetesen feltételez egyfajta pártosságot: Böll mindig kedvező figuráinak oldalán áll, és ezek „bárányok” vagy „pásztorok”, a rossz tehetetlen áldozatait vagy oltalmazó atyai figurák. Ezért a szembeállított alakok egyensúlya.

sohasem valósul meg. Maga a „Biliárd fél tízkor”, a szerző stilisztikailag és formailag legigényesebb műve igen messze áll a figurák és a nézetek egyensúlyától. A negatív megítélésüket ellenfeleik közvetítik az olvasóknak. Jellemző Böll „elbeszélő”, de tulajdonképpen „nem epikus” alkatára, hogy figuráinak ábrázolásakor sem használja az úgynevezett többszörös optikát, Otto Fühmelt az anyja, az apja, a testvére, ugyanannak az embernek látja, ugyanazokkal a tulajdonságokkal. A különböző regényfigurák véleményei egy bizonyos alakról mindig azonosak maradnak, párhuzamosan futnak és ugyanabban az irányban egészítik ki egymást. Böll minden kritikusa megállapította a szerző ezen stílussajátosságát, de különbözőképpen értékeli. Rasch egy „elbeszélő”, de „tulajdonképpen nem epikus”, alkatú Böllről beszél, Beckel arra mutat rá, hogy sohasem mint „az események elkülönült szemlélője és tudósítója” jelenik meg, hanem „mindig jelen van cselekvő alakjaiban”, Reich-Ranicki kiegészíti Rasch véleményét, amikor azt mondja, hogy „A megszéztágazó szövetű regény, amely a totalitás képzetét kelti, nem az ő műfaja”, és Plard dicséri Heinrich Böll módszerét, mert lehetővé teszi, hogy az olvasók részt vegyenek a regényalakok gondjaiban és azonosuljanak velük. Vannak olyan kritikusok is, akik legalább a *Biliárd fél tízkor*-ban egyfajta ironia nyomait vélik felfedezni, és ezt a memoárregény azon tulajdonságával indokolják, hogy az „elbeszélő én” és az „átélő én” között differencia támad. Ezt a nézetet — képviselő Poser, Vogt és Martini — nem látom igazoltnak, mert Böll regényalakjainál elbeszélőként és emlékezőként semmiféle változásról nem lehet beszélni; sem világnézetüket, sem életérzésüket nem változtatták meg, az elbeszélő és az átélő személyiség között ebben az esetben szerintem nem beszélhetünk semmiféle eltávolodásról.

Hans Schnier módszere, „pillanatokot gyűjtök” — mondja művészetéről az „Egy bohóc nézetei” hőse, tulajdonképpen Heinrich Böll alkotói módszere is. Összes műve olyan pillanatok gyűjteménye, amelyeket gyűjtésre érdemesnek talált. Annak érdekében, hogy ezeket a pillanatokot közvetíthesse az olvasónak, a realista stílus minden eszközét felhasználja. Az *Egy bohóc nézetei*-ben művészetének csúcsát éri el ebben a tekintetben.

A „Csoportkép hölgygel” című regényében meg lehet figyelni, hogyan kísérli meg Böll, hogy stílusának új irányt adjon. Régi tematikájában marad még, amelynek megformálását kötelességének érzi, de az a tény, hogy az idő távolságot teremti, beigazolódnak Böll stílusának változásában. Az anyaggal szembeni szuverénebb magatartás első feltételét a szerző figurájának bevezetése teremti meg. A távolságtartás csak erősödik az anyaggyűjtőforma felhasználásával (a szerző dokumentumokat gyűjt Leni életéről). Ehhez jön még, hogy ebben a regényében Böll először építi be a negatív embertípus képviselőjét (opportunistát, egykori nácit, alkalmazkodó újjgazdagot, demokratát stb.) a regény cselekményébe oly módon, hogy megadja neki a lehetőséget a szólásra, a védekezésre. De a téma ellentétes alkotórészei közötti egyensúly értelmében vett objektivitás még nem létezik. A Thomas Mann-i ironiát Böll „túlságosan polgári”-nak találja (Arnoldnak adott interjúja).

A *Csoportkép hölgygel* című regényben azonban van néhány olyan rész, ahol romantikus ironia érzékelhető. Az olvasó néha bepillantást nyer a költő műhelyébe (e módszer első mesterének a német irodalomban Chr. M. Wieland számít), a költészet varázsa meg — megtörik és az olvasó számos magyarázatot kap, sőt, véleményét is kikérik — mindez új Böll stílusában. A romantikus ironia sok árnyalatban jelenik meg. Olyan részeket is találhatunk, amelyek az embert Ludwig Tieck híres példájára emlékeztetik: Böll regényének egy bizonyos oldalára emlékezteti az olvasót, állítólag azért, hogy elkerülje egy leírás megismétlését. A regény ironikus stílusára további példa lenne a sírás, a könnyek stb. tudományos fogalommagyarázata, amelyek betoldásként szerepelnek a szövegben, és az illúzió megtörését és általán a témától való eltávolodást idézik elő. Böll stilisztikailag is kísérletezik a *Csoportkép hölgygel*-ben. Egy, az olvasó számára már korábbi regényeiből jól ismert módszert, amelyben a szereplők meg nem élt életéről álmodott álmait használja fel, köti össze Böll a romantikus ironia eszközeivel, és Leni életének lehetséges változásairól alkot különböző képeket. További érdekes stíluskísérlet

egy filológiai fejezet betoldása az irodalmi szövegbe. Böll látszólag megszakítja művészi alkotását, és regényét egy filológiai kutató szemével szemléli, majd ezek után megállapítja, hogy milyen tipikus fordulatokat használt eddig hősnője. E kísérlet a romantikus ironia megjelenési formájának is nevezhető, mert az író a művészi illúzió megszakítását célozza meg. A figyelmes olvasónak rögtön feltűnik, hogy Böll ennél a kísérletnél a kigyűjtött beszédfordulatok mesteri sorrendjével hősnője eddigi életének összefoglalását is adja, mert ezen fordulatok mindegyike életének egy-egy fejezetét jellemzi.

Frankfurti előadásában mondja Böll, hogy az iróniát „be lehet gyakorolni”. Ezzel szemben a nehézség a humorban az, hogy az ember nem szerezheti meg, „csak birtokolhatja”. A *Csoportkép hölgygel*-ben Böll iróniagyakorlatait követhetjük nyomon, kérdés azonban, hogy van-e egyáltalán humora? Ő maga a humort így definiálja: „Hitvallás vagy bepillantás, azt mondanám, a relativitásba” (Im Gespräch mit Arnold). Ha ezt a megfogalmazást mérceként használjuk, akkor Böll regényei, legalábbis a *Csoportkép hölgygel*-ig, humorban szegények. Ugyanis azokban a művekben olyan íróval van dolgunk, akinek kevés az érzéke az úgynevezett relativitáshoz. Azok ellen lázad, akik nem úgy gondolkoznak, mint ő: a náci ellen, a múlton túllépők ellen, az úrgazdagok ellen, semmiféle hajlandóságot sem mutat, hogy megértse őket. E negatív alakok és életfilozófiájuk ábrázolásában a humor helyett a tiszta szatíra uralkodik. Haragját nem enyhíti, mint ahogyan azt I. Fettscher véli, a humor, Böll regényfigurái között is nagyon ritkák a humoros alakok. Hans Schnier ugyan számos nézete kifejtésekor megértő mosolyával azt a hatást ébreszti, mintha volna humora, de ez a benyomás nem tartós. Hans Schnier maradó kétségbeesése bizonyítja, hogy képtelen házasságának válságát relativálni, azaz felesége indokait megérteni. Lenit Böll leghumorosabb alakjának tekinthetjük, ő talán egy fokozott „Hans Schnier”. Böll regényeinek humorisztikus részletei azonban számot tartanak „a hallgató antennájára”, ahogyan azt Beckel az íróval folytatott beszélgetésében egy szép példával megvilágítja: Böll humora „éles, szarkasztikus, kritikus”.

Böll stílusát legáltalában a „szatirikus” jelzővel lehetne jellemezni. Nyilvánvaló ez a vonása, amikor opportunistákat ábrázol, akik mindig az uralmon levő politikához alkalmazkodnak és ezzel jól megélhetést biztosítanak maguknak. Ilyen pl. Gaseler, Nettleinger vagy Pelzer. Szatirikussá válik Böll hangja a militarizmus, a heroizmus és a náci korszak kultúrpolitikájának ábrázolásakor is, valamint a méltatlan lelkész, a politika után igazodó egyház leírásakor, a hamis műveltség- és kultúrfanatizmus megjelenítésénél (ilyen pl. a római gyermeksírok megtekintése a *Biliárd fél tízkor* című regényben). De szatirikusan ábrázolja Böll a háború utáni Németország jóléti társadalmát is. Heinrich Böll szatírája nemcsak intellektuális; nem az ironia eszközével éri el célját, de sokszor használja a túlzást és így a groteszkhez közeledik. Ez a módszer teszi lehetővé erkölcsi elkötelezettségének realizálását.

A vezérmotívumszerű ismétlések további stilisztikai jelenségek Böll alkotásaiban. A drogisták ülése, reklámszövegeinek ismétlése az *És száját...*-ban az író későbbi regényeiben stíluselemmé fejlődik. A *Magukra maradtak*-ban a vezérmotívumszerű ismétléseknek jellemző, sőt, szimbolikus funkciója van, és feltűnően sok van belőlük. A nagymama katekizmuskérdései, Martinhoz intézett kérdése, hogy „Ki ölte meg apádat?” vagy számos más formális fordulat, amely a gyerekek morális tudatának fejlődését vagy a szociális világ más benyomásait jellemzi, ismétlődik a regény során. Különleges funkciójuk, hogy a szöveg fókuszát képezik, és szatirikus hatást érjenek el. A *Biliárd fél tízkor* kínálja a vezérmotívumszerű ismétlések legnagyobb választékát Böll alkotásai között. A személyek, a helyek és a cselekmények jellemzők ezek a fordulatok a vezérmotívum hasonló funkciójával bírnak, mint Thomas Mann Buddenbrook házában. „Korrekt” és „hibátlan” Robert Fährmelre, a drága szivarok aromája Nettleingerre, az „Ármány és szerelem” a polgári családok hagyományos humanista nevelésére, „a labda, amelyet Robert ütött” Robert fiatalkorára utalnak vagy az általános kultúrkinccs (Ármány és szerelem) vagy a

regényben már egyszer említett előzmény (a labda, amelyet Robert ütött) segítségével számos asszociációt idéznek fel az olvasóban. A Modestgasse mindennapjainak jellemzése érdekében egy formális leírás ismétlődik, amely a történet jelentős fordulatakor egyszerre csak megváltozik. A nyomdagépek működését (épületes dolgok fehér papíron), az irodai munka (Heuss-bélyegek a borítékokon), és a mindennapok monotoniját (a hentesüzlet véres húsai) a vezérmotívumszerű ismétlések eszközével szimbolikusan sejteti.

Számos vezérmotívumszerű fordulat elér egy bizonyos koncentrátsági fokot a regényben, és így gondolkodásmódokat vagy korszakokat szimbolizál. Ilyen funkciója van pl. ennek a versornak: „Kell egy fegyver”, a náci korszak militarista-heroiisztikus szemléletét szimbolizálja. A motívumok ismétlése azonban mindig ki-provokálja az alakok bizonyos állásfoglalását, amely a nagymama lövésével végződik. Jeziorkowski szerint a *Biliárd fél tízkor*-ban a vezérmotívumok két csoportba oszthatók: az egyik a bárányhoz, a másik a tulokhoz tartozik.

Heinrich Böll nyelvéről nem lehet olyan ítéletet mondani, amely minden művére érvényes lenne. A *Korai évek kenyere* című regény egyszerű, rövid mondatokból álló nyelvezete és az *Egy szolgálati út vége* című elbeszélés nyelvezete között óriási a különbség. Böll első regényei szimbólumokban szegények, míg későbbi regényei, különösen a *Biliárd fél tízkor* komplikált szimbólumszöveget tartalmaznak. Első műveiben Böll nyelvi példaképe Hemingway egyszerű írói stílusa, a *Biliárd fél tízkor*-ban stílusa Faulkneréhez közeledik, az *Egy bohóc nézetei*-ben Salinger módszeréhez, az *Egy szolgálati út vége*-ben pedig úgy tűnik, hogy nyelvi példaképe Heinrich von Kleist (Durzak).

Más szempontból nézve az *Egy szolgálati út vége* című elbeszélésben a krónikás stílus ismerhető fel, míg a *Csoportkép hölgygel*-ben a tipikus életrajzi stílus kerül előtérbe. Eltekintve ezektől a sajátosságoktól, Heinrich Böll nyelvezete a mindennapi beszélt nyelv felé hajlik; az a szokása, hogy a már leírt dolgokat hangosan felolvassa és így javítja ki (*Műhelybeszélgetések*), szintén bizonyíték arra, hogy számára a hangzás a meghatározó. Böll nyelvi sokrétűségének okát világítja meg a következő, tőle származó kijelentés: „Sok olyan dolog van, amit megírok vagy megírtam, egyszerűen csak azért, mert örömet okoz, mert szívesen foglalkozom a nyelvvel és alkalmanként szívesen játszom vele” (*Személyi jegyzőkönyv*).

A beszélt német Böll nyelvezetének alapja. Gyakran használ kölni nyelvjárási szavakat, amelyek nyelvezetét élővé teszik, anélkül, hogy szemérmetlennek és obszcénnek hatnának. Carl Zuckmayer véleménye Böll nyelvezetéről igen érdekes: „Ő építőmester, építész, kertművész, talán (miért ne?) finommechanikus, de nem konfekciószerző, ahhoz túl sok fantáziája van: és ez szükséges minden jó kézműves-séghez. Leveszem a kalapom a jó kézműves Böll előtt.”

Heinrich Böll központozása is általános művészetfelfogásával, erkölcsi elkötelezettségével magyarázható. Szívesen használja a vesszőt és a pontosvesszőt, valamint a kettőspontot; a ponttal bánik a legtakarékosabban. Minden kis mondat kapcsolatban áll egymással, és csak a szakasz végén jön a pont. Sok kritikus ezt szociális elkötelezettségének következményeként magyarázza (Pl. W. Rasch).

Heinrich Böll irodalmi pályafutását rövid elbeszélésekkel, short story-kkal kezdte. Ez a forma nevelte őt az elbeszélés fegyelmére és fejlesztette ki benne a formáló erő lelkiismeretét. Így ismeri fel az irodalom igazságát a formaelvben: „Az irodalom igazsága a formában mutatkozik meg, amely nem csupán technika, hanem szellem (*A megszabadítottak mesélnek*). A tartózkodóan poentírozott mesét, a nyelv takarékoságát és intenzitását mint a „Kurzgeschichte” követelményét Böll hosszú ideig gyakorolta. Később is állást foglalt e forma varázsa és jelentősége mellett, miközben „modernnek” nevezte a szó tulajdonképpeni értelmében: „Nem tűri a legkisebb hanyagságot sem, és számomra a legvonzóbb prózai forma marad, mert a legkevésbé sem lehet sablonossá tenni” (*Műhelybeszélgetések*).

A „Kurzgeschichte”-vel kapcsolja össze az idő mint alapelv iránti érdeklődését is: „És egy »Kurzgeschichte« az idő minden elemét tartalmazza: az örökkévalóságot, a pillanatot, az évszázadot”.

Innét ered regényeinek koncentrált formája és a cselekmény rövid ideje is. Egy beszélgetésben így vélekedik: „A regény cselekményének — mondhatni: ideális esetben — egy percig kellene tartania. Ezt csak így eltúlozva fejezhetem ki, hogy sejtessen, hová akarok kilyukadni az időtényező tárgyalásánál”. (*Műhelybeszélgetések*).

Már az író első regényeiben is csak néhány nap a cselekmény időtartama; a *Korai évek kenyeré*-ben ez az idő egy napra redukálódik. A *Biliárd fél tizkor*-a 24 órás regény formáját valósítja meg, az *Egy bohóc nézetei*-ben pedig már eléri az elbeszélés ideje és az elbeszélő idő közötti párhuzamot. Mindent, amit e regény hőse három és fél óra alatt átél, szakadatlanul közvetít az olvasó számára: az olvasó vele érez, megosztja vele gondjait. Ezt a hatást Böll azzal éri el, hogy nem az „eset” felől közelíti meg a témáját, hanem „az emberek, életük valóságának szférája felől” (Martini). Éppen ez az elbeszélőtechnika tágitja az író látókörét és teszi lehetővé számára, hogy elbeszélését figuráinak asszociációi segítségével kiszélesítse. Böll koncentrált elbeszélőtechnikájánál döntő jelentőségű annak a pillanatnak a kiválasztása, amikor a regényfigurák leginkább átélik a történéseket. Például Hans Schnier élete fókuszává az a három és fél óra válik, amelyben rádöbben, hogy felesége elhagyja, amelyben mindent megpróbál visszaszerzéséért és amelynek elteltével megadja magát. Ez a helyzet Fendrich és Hedwig esetében is: döntő számukra az a pár óra, ami Hedwig vonatának megérkezésétől telik el közös elhatározásukig, hogy minden ceremónia nélkül összeházasodnak. A döntés időszaka, a Bogner házaspár életének fordulópontja az *És száját nem nyitotta szóra* című regény témája. A *Biliárd fél tizkor*-ban Heinrich Fährmel, a nagypapa 70. születésnapja, 1958. szeptember 6. a gyújtópontja az ötvenéves átfogó család- és nemzettörténetnek.

A modern regény átvette a klasszikus tragédia fő elemeit (a hármas egységet, különösen az idő egységét) és ez a modernség ismertetőjévé vált. Ismert példa erre Joyce Ulyssese. A két világháború közötti irodalomra általában jellemző, hogy az epika közeledik a dráma felé. H. Jauss ezt a közeledést látja Proustnál, Joyce-nál és Thomas Mann-nál is. Heinrich Böll fiatalon olvasta Hemingwayt és Faulkner-t, jól ismeri az amerikai irodalmat, feleségével együtt fordította is. Ez a tény csak megerősíti azt a sejtést, hogy az amerikai regény a forma területén befolyásolta Böllt.

Böll regényei között kétségkívül legbonyolultabb formájú a *Biliárd fél tizkor*. A regény formaelvét már a cím sejteti: játék az idő fogalmával. A cselekmény nem a szokásos időrendben történik, döntő a regényfigurák hangulata és emlékezésük folyamata. A szimbólumok szöveve teszi e 24 órás regényt oly egyetemessé, hogy benne az emberiség egész történelme felsejlik. Forma és tartalom viszonya tanúsodik ebben a regényben a szerző művészi tudásáról. Az idő nemcsak az elbeszélés menetének uralkodó formaeleme, hanem egyszerre a regény fő témája is. 1958. szeptember 6. a regény időegysége és magában foglalja a fél évszázadot, s mivel ezt nem lehet elfelejteni és nem lehet feldolgozni, ezért tartozik a jelenhez, s nem a múlthoz. „Jelkép és képlet, rejtjel és keltezés a mese konstruktív momentumai” (K. A. Horst).

Böll regényeinek struktúrájára nézve nagyon tanulságos az a kijelentés, amit munkamódszerével kapcsolatban tett: „Elkészítem, mert különben elveszítem az áttekinthetést, a rendelkezésre álló anyag egyfajta kardiogramját. Ez semmi más, mint a különböző síkon megjelenő problémák és figurák feljegyzése. Egy formarendszert, egy jelrendszert vázok fel; ez egyáltalán semmi más, mint az a lehetőség, hogy a munka egy bizonyos stádiumában az egész dolgot egyetlen pillantással átfoghassam” (*Személyi jegyzőkönyv*).

A *Csoportkép* ...-ben a regény romantikus formájához való közeledést látom: egy szöveget, amely sok irodalmi formát magában rejthet. Így Böll regényében mind benne vannak a mesék, az anekdoták, a környezetrajzok, a humoreszkek és a zsánerképek. Már első regényeiben sokat használja Böll a visszavetítés technikáját. Pl. a *Korai évek kenyeré*-ben az olvasó a regényfigurák gyermekkoráról csak ilyen visszavetítésre keresztül értesül. Ez a technika közös a regényben és a filmben, ez a két terület a 20. század folyamán állandó érintkezésben áll és kölcsönösen be-

folyásolják egymást. R. Baumgart frankfurti előadásában az elbeszélőművészet és a film közéleti képbe, egyik helyről a másikra, megfontolt ritmusban, úgyhogy az átmenetek alig fájtak, most a könyvekben előszeretettel vágnak hirtelen, az egyik fő-kusztávolságból, jelenetből, időből át a másikba.”

Heinrich Böll, a mozi szerelmese ezt a filmtechnikát a „Kurzgeschichte”-ben begyakorolt művészetével szerencsés szintézisben olvasztotta össze. Már első példán megfigyelhető, hogy nem maradt meg a film szintjén. Ahogyan azt A. Bekkel is véli, Böllnél nem úgy van, hogy valamilyen végszóra a cselekmény visszakanyarodik és aztán ismét előre fut egészen addig a pontig, ahol kezdődött: ez inkább a film módszere. Böll regényeiben ezzel szemben „a külső cselekmény lefutásában mindig asszociációk, elmélkedések, a saját emlékezet darabkái és töredékei kelnek életre, amelyeknek segítségével az olvasót lassan, lépésről lépésre vezetik be a főfigurák változatos tapasztalataiba”.

Heinrich Böll a visszavetítés technikáját a tudatfolyaméval köti össze, és akkor használja, ha figurái belső világába enged bepillantást, amikor azok visszagondolnak, meditatálnak vagy álmodoznak. Az amerikai irodalom ismerőjeként ezt a technikát forrásában sajátította el.

A *Biliárd fél tízkor* tartalmazza a visszavetítés technikájának legbonyolultabb formáit, amelyeket a regény bonyolult témája határoz meg. Egy nemzet és egy család ötvenéves története ezzel a technikával egy napra koncentráldódik. A regény figurái különböző asszociációkon át emlékeznek múltjukra, visszagondolnak és mi is velük élünk. Az idősíkok keresztződésének érdekes jelensége Heinrich Fählm fiatalkori álmái: ezek az álmok jövőjére vonatkoznak; de Heinrich Fählm öregemberként emlékszik ezekre az álmokra, amelyek már a múlthoz tartoznak. Házassági és hivatásával kapcsolatos terveit az olvasó éppen a visszavetítés bonyolult formáján keresztül tudja meg, ahol a múltbeli jövő mint a jelen emlékezései folyamata egybeforr. „Az idő hármass felosztása múltra, jelenre és jövőre, úgy tűnik, ebben a könyvben közömbös, a nézőpontok felcserélődnek, a dimenziók egymást tükrözik” (Th. Poser).

A múlt a regényfigurák emlékeiben a visszavetítésen keresztül jelenik meg, de ez mindenfajta szigorú időrend nélkül történik; a különböző idősíkokból minden sorrend nélkül lesz téma: ez játék az idősíkokkal. És ez megfelel a modern regényírók időfelfogásának, akik az idő hagyományos kategóriáit már nem fogadják el. W. Jens a „mutatók nélküli órákat” a modern regény ismerveként értelmezi.

Ami Böll utolsó regényét, az *Asszonyok rajnai tájban*-t illeti, tematikailag ismétlésről, formailag pedig Böll regényművészetének fokozásáról beszélhetünk. A második világháború továbbra is a cselekmény mozgatórugója. A bosszú aktusa, amelyet az európai kultúrkinés egyik darabján hajtanak végre, megértést keres és emlékeztet bennünket az *Egy szolgálati út vége* című regényre vagy a *Biliárd fél tízkor*-ra. A jogász Karl von Kreyl azon a napon, amikor Konrad Fluht tévedésből lelőtték, szétverte a zongoráját. Aztán a zongoraszedések megismétlődnek, de a tettes már nem Karl. Karl szerint az ő tette „csak amolyan magánjellegű istentisztelet volt az egész, csendes mise az, amolyan áhítatos szertartás, áldozati szertartás” (57.). A kérdéses zongorának mindig van mellékesen még kulturális jelentősége is, mert az európai zene híres képviselői játszottak rajtuk:

„Heinrich von Kreyl: Kapspeterék zongoráján Mozart is játszott, bizonyíthatólag.

Karl von Kreyl: Bransenek hangversenyzongoráját állítólag Wagner is püfölte, Florianék zongoráját Brahms. Krengelnek meg van egy, amelyen állítólag Bach játszott valamikor.” (58.)

A hösnő, mint a *Biliárd fél tízkor*-ban, egy öreg hölgy, aki a háború utáni Németország politikája elleni tiltakozását hangosan ki meri nyilvánítani. Erika Wubler rokon Böll más női alakjaival. A Hitler-rezsim elleni gyűlölete és bátorsága, hogy ezt a gyűlöletet valahogyan kifejezésre is juttassa, a szerző más regényeinek sok nőalakjában közös. Nem vesz részt az Ertfler Blum halálának 20. évfordulójára ren-

dezett emlékünepségen, ez Erika demonstratív elhatározása, amelynek okát így magyarázza el férjének:

„En az öcsémen tűnődtem ma éjjel, aki tizenkilenc éves volt, és lelőtték Normandiában — az édesapámon tűnődtem, aki keserűnek született, és megkeseredve halt meg —, az anyámon, aki a kimerültségébe halt bele, fáradt volt és fáradt volt, örökké fáradt, és belefáradt az ura fanatizmusába.” (33.)

Ebben a regényben tovább lehet követni a bölli „humánnum esztétikájá”-t. Fel-tűnőek itt többek között azok a nyugatnémetek, akik Németországban kívül keresik a lakható hazát. Wubler szavai itt tipikusak: ő válaszol Erika kérdésére: „Katharina is Kubába akart menni — mit akarnak ezek Kubában csinálni?” „Innen akarnak szabadulni, és nem tudják, hova, merre. Katharina esetében megértem: tíz évig pincéernősködött itt mindenféle háznál, mindenféle alkalmakkor. Rémes élet. Te nem akarsz szintén elmenni innen?” (26.). Egy olyan demokrácia talán a regény fő motívuma, amely elvárja, hogy a nép követelhesen”. Erika Wublerben Blaukramer neve a Hitler-korszak minden embertelenségét felidézi, Chundttal együtt ő ennek a rendszernek a lényege. És most állítólag miniszter lesz.

Az állammotívum, ami úgy tűnik, hogy ebben a regényben a középpontban áll, az eddigi Böll-regényekhez képest anyagában új. A régi nációk a háború utáni Németországban mint a korral lépést tartók ismét a csúcsra kerülhetnek, az újgazdagok és a felkapaszkodottak egyre gyakrabban tartoznak közéjük, Heinrich Böll ezt már többször ábrázolta. Most ebben a tekintetben többről van szó. Ez már a régi nációk azonosítása az állammal. Karl von Kreyl mondja ki a regény döntő szavát, amikor a következőket mondja:

„Elvégre most megint az állam a tét — meg Chundt érdeke. Hiszen ő attól olyan tébolyig zseniális, hogy mindig tökéletesen egybekeveri az állam érdekét meg a sajátját, aztán az állam Chundt és Chundt az állam.” (65.)

Erika tiltakozása, hogy nem jelenik meg az Elfter Blum halálának huszadik évfordulójára rendezett ceremónián, arra a napra esik, amelyen Wubler 37 év óta először nem eszi meg a reggelijét. Hogy a reggeli szokásának monotonája megváltozik, az életbeli nagy változások jeleként érvényesül. Ez emlékeztet bennünket a *Biliárd fél tízkor* című regényre. Ott a nagypapa csak a születésnapján szakít a kávéházi reggelivel, amikor is felesége rálő egy miniszterre. Heinrich Böll regényelmélete, a „humánnum esztétikája”, itt találja meg felhasználási körét; az emberi élet nagy dolgait az élet részletjelenségeiben akarja megvilágítani. A zongora szétverésének is mint tiltakozásnak szimbolikus jellege van, és ez összefügg Böll regényelméletével. A regényelmélettel pedig már eljutottunk elbeszélőművészetének formai oldalához.

Heinrich Böll utolsó regényében, már ami a dolog formai részét illeti, tovább kísérletezett. A regényt a színházzal kapcsolta össze. A mű 12 fejezetből és egy előmegjegyzésből áll. A fejezetek bevezetője a rendezői utasítások modorában íródott. A fejezetek párbeszédre épülnek. Csak a 2. fejezet áll egyetlen belső monológból. Az előmegjegyzésben a szerző közli is, hogy a fellépő személyek *belső megteremtettsége*: gondolataik, életútjuk, cselekedeteik, beszélgetéseikből és monológjaiból adódnak. Az 5. fejezet bevezető részében kifejezetten a „néző” perspektívájából láthatja az író szereplőit:

„Ernst Grobsch és Eva Plint hálószobája. Nagy kettős ágy, lábtól *szemközt a néző felé*, két szék, két éjjeli szekrény, fésülködőasztal, a falon két poszter...” (98.)

A „jelenet” szó többször is előfordul.

Az *Asszonyok rajnai tájban* című regény időszerkezete is Böll regényeinek a klasszikus tragédiához való közeledésére utal. A regény utolsó előtti fejezetében van egy időmegjelölés, amely sejteti, hogy a történet két teljes nap alatt játszódik le. (200.) Ebben a regényben sincs jelen az epikus formára jellemző távolságtartás. A bárány—bivaly szimbolikát itt is csak a bárányok perspektívái képviselik. A figurák az író szószólójának, szócsövének variációi.

Heinrich Böll elbeszélői magatartása utolsó regényében sem változik. Böll szatírja továbbra is a lépést tartók: az egykori nációk és a mostani demokraták ellen irányul.

Az *Asszonyok rajnai tájban* című regényt politikai szatírának nevezhetjük. Ebből a szempontból a 6. fejezet képezi a mű középpontját, amelyben Ernst Grobsch beszél Plukanskiról. Plukanski szatirikusan ábrázolt politikus; egész életpályájával, életmódjával karikírozza őt az író. Az a mód, ahogyan Plukanskit Grobsch a politika érdekében manipulálja, az a mód, ahogyan Plukanski választóit manipulálja, úgy ábrázolódik ebben a regényben, hogy az olvasónak Böll szatirikus elbeszélőművészetére, rövid történeteire kell gondolnia. A demokratikus „értékek” leleplezése alkotja érzésem szerint Plukanski képességét: Plukanski képessége — véleményem szerint — leleplezi a demokratikus értékeket.

„... pontosan ezt a képességét nem nélkülözhetette a párt: a hangját, a gesztusait, a küllemét — és ahogy végleg bekebelezte mások gondolatait, meghatározásait és meglátásait”. (121.)

A politika mellett az *Asszonyok rajnai tájban* című regényben a nemesség és a pénz egyaránt szatirikusan jelenik meg. „A pénz valódi, isteni kegyelmé”-ről van szó. És a politikában az egyetlen örökkévaló dolognak a pénzt tekintik. Az egyház mint már korábban is Böll szatirikájának további célpontja. Összeköttetésben áll apolitikájával, most a „demokrácia” szolgálatában. Ernst Grobsch vallomása úgy hangzik, mint az író szatírájának mottója: „Amolyan fölkerült ember vagyok, föl akartam kerülni, és ehhez nélkülözhetetlen volt az egyház”.

Végkövetkeztetésem az, hogy Heinrich Böll utolsó regényével nem okozott csalódást azoknak, akik korábbi műveit is egy kísérletezésre hajlamos elbeszélő állandó témáinak variációiként fogták fel.

Fordította: RÁBA ERZSÉBET

SÍK CSABA

Pablo Ruiztól Picassóig

3. A SZELLEMI SZÜLŐVÁROS

Don José akár néma beletörődéssel tudomásul vette, akár ideges elszánt-sággal küzdött ellene, fia ragaszkodott elhatározásához, Pallarés falujából hazatérve, már nem iratkozott be a La Lonjára. Feltételezhetjük, valóban estek viták, talán az apának fia karrierjébe vetett reményét összetörő veszekedések köztük, mert Pablo pár nap múltán elköltözött hazulról. A szobrász Santiago Cardona fogadta be tetőtérbe épített, kettejüknek szűk műtermébe, ahol Picasso naphosszat szóltan dolgozott, mintha penitenciát teljesítene. Cardonáék szegények voltak, az anya és lányai fűzőkészítésből tartották el a családot. Esténként Pablo is szorgalmasan gomblyukat varrt; a munka együttérző játék lehetett, mintsem érdemleges segítség. Továbbállt tehát, néhány hétig egy utcalány osztotta meg vele szobáját — egyes életrajzírok szerint bordély-beli kamráját —, amit távozása előtt a vendég kifestett, majd a Négy Macskában szerzett barátja, Casagémas nyújtott neki fedelelet. Carlost tekintélyes és jómódú családja tengerésztisztnak szánta, ő azonban, ha már mindenképpen lennie kellett valamivé, inkább a festészetet választotta. Míg barátja naphosszat dolgozott és fantáziált művészetről, jövőről, művészete jövőjéről, odaadással hallgatta, lokálokba is elkísérte, ahol Picasso a térdén tartott vázlatkönyvbe gyűjtötte az éjszakai élet tipikus figuráit — kuplerájba azonban csak a küszöbig. A műteremben bútorokat, szobalányt, instát festettek a falra; ami Picassónak kitűzött cél, rendíthetetlen elhatározás volt, Casagémasnak álmodozás. Később Isidro Nonell adta kölcsön neki műtermét, mikor Párizsba utazott, a munka óráit ezután még olyan alkalmazkodó baráttal sem kellett megosztania, amilyen Casagémas volt.

Képein a gazdagodó festői ötletek ellenére szembetűnőbb a folyamatosság, mint a változás. Továbbra is csinálja a megértő és részvételtjes portrékat apjáról, de hamarosan csupán modellként kezeli, kiviszi a szabadba, a tengerpartra például, zöld földnyelvre, melyre felcsapnak a hullámok. A szél dagasztotta felöltő kontúrja határozott, a figurát a tájhoz hasonlóan nagy, laza színfoltokkal írja le, mellőzve az azonosítható vonásokat. A begyakorolt sötétek közé világos színek is keverednek, a feketéhez fehér, a szürkéhez kék, más képein még lilával árnyékol okker is, követve a vonalak finom hajlását. A rajz árulja el, találkozott már a századvég divatjaival, s Whistlerrel is, mint a *Művész nővére* elárulja. A festészet Henry Jamesét társasági választékosságáért, a léleken zajló élmények idézésének eleganciájáért tisztelték Barcelonában — Picasso emines tanítványnak bizonyult. Lola az ablakkal geometrikusan megosztott háttérrel párhuzamosan ül, összekulcsolt kezét ölébe ejtve, ragyogó fehérben, lilás kékben. Mintha kinti jelre várná, oly régóta, hogy a magányos várakozás elfogadott életformájává lett. Whistler festménye, A mű-

vész anyja szerkezetével, szimbolikájával kétségtelenül előképe Picassóénak, de a spanyol művész vásznán az ecset lendületesebben jár, élettelivé téve az alakot, amit az amerikai festő előkelő kimértsége ritkán enged meg. Picassót a kölcsönvett festői gondolattal egyenrangúan érdekli a jelképezett társadalmi jelenség, a spanyol nő helyzete, az egyedi esetben a tipikus. Barátjáról, Daniel Masgoumieriről készült akvarelljein szintén: a századvég egyik kulcsfigurája, a dandy áll előttünk a kelleténél bővebbre szabott, divatos zakóban, széles karimájú, puha kalapban, eltűnődve, a messzeségbe bámulva, épp annyira távolságot tartva önnön spekulációitól, mint környezetétől. A Lola-kép zárt ablak motívuma több festményén is foglalkoztatta. Megfestette közléről, távolabbról, belülről, kívülről, architektúrais elemként, anekdotikus jelenet kulisszájaként, világos és sötét árnyalatban, a sima vonalat a bizonytalanság érzetét keltő zaklatottabb felülettel elevenítve. A téma természetesen ábrázolva festői gondolatnak élettelen, tehát irodalmi sugallattal próbálta meg jelentékenyebbé tenni, arra biztatva a nézőt, képzelje el, mi történik a függöny, a zárt ablaktábla, a vak üveg mögött. Vagy a szobából nézvést, azt sejtetve, kint talán a megváltó csoda zajlik, amit a benn gunnyasztó mindörökké elszalaszt. Foglalkoztatta az utca élete, főleg gyors skiccekben, de festményen is, a *Calle Riera de San Juan*ról készült olajkép terjedelmes, gyors ecsetvonásokkal teszi mozgalmassá a járókelőkkel, kirakatokkal tarka városi tájat, azzal a határozott szándékkal, hogy hátat fordít az akadémikus modornak. Két irányban is igyekezett a múlttól, múltjától távolodni. A *Greco-figura*, a *Masz*k és a sebes vázlatosorozat egy megnyújtott fejű, beeseett arcú, hegyes szakállú emberkéről, már-már a karikatúráig viszi a grécói típust; *Az út vége* című rajz Nonellnek a valóságos társadalmi szerepek iránti érzékenységét érzélgős pátosszal és naiv jelképszerűséggel elegyíti: a lap jobb oldali felső sarkában öszszetalálkozó két út egyikén beteg, csontvázvá aszott gyermeküket cipelő anyák, botra támaszkodó öregek vánszorognak, a másikon hintóban ülők tartanak — ugyanoda. Anthony Blunt és Phoebe Pool Picasso magyarázatát idézi: „A szegények gyalog mennek, a gazdagok kocsin” — a társadalmi különbséget kiegyenlítő halálba. Az elkedvetlenítően sima közhelyt felfedezésként tudtunkra adó rajz kétségessé teszi a Picasso-monográfusok ünnepelte szociális érzés őszinteségét és mélységét. Inkább tesz bizonyosságot róla a Steinlen hatását nyíltan vállaló *Beteg gyermek*, az anya kétségbeeséséről és erőről egyformán tanúskodó, tömbszerűen szobrászi alakja, éhezéstől száraz arca, a forma igazolja a megfigyelés pontosságát, az együttérzés hitelességét, akárcsak a *Szerelmese*k az utcán, akiknek még a háttér sivár bérházaiban sem jut otthon. A téma egyre fontosabbá lesz számára, mert segíti, hogy a formának plaszticitást és életteljességet adjon, s mindinkább távolítja az akadémizmustól, amely Barcelonában is a burzsoá közönség igényelte pszeudo-szimbólumokat öklendező „hivatalos művészet” csupán. A hivatalosaktól főiskolásként is távolságot tartott, miután kimaradt a La Lonjáról, műfajaik és témáik sem érdekelték többé. Vallási tárgyú képet, naturalista portrét, zsánert már nem festett, a bikaviadal, az éjszakai élet, a barcelonai hétköznap az akadémia professzorai szemében aligha érdekmesítették a művész rangra. Mindinkább a századvég filozófiai, irodalmi, képzőművészeti áramlatainak sodrába került, melyek összekeveredtek a barcelonai modernismo vegykonyhájában. Schopenhauer és Nietzsche, Ibsen és Strindberg, az impresszionizmustól Munchig számos iskola, irányzat és mester vált jelszavá, hatása volt itt minden újdonságnak, amit össze tudtak egyeztetni a katalán szeparatizmussal és pol-

gármegvetéssel. Az anarchista-nietzscheánus Jaime Brossa szerint a Négy Macska szellemi klímája „olyan, mintha egy szecessziós kávéházban egyszerre hallanók egy Chopin-balladát és a Marseillaise-t”. Ez a minden újra fogékony környezet maradandó hatást gyakorolt Picassóra, s hatékony volt még szimbolizmusa időszakában Párizsban is.

Kávéházat nyitni Barcelonában Aristide Bruant Salis Chat Noirja helyiségeibe költöztetett mulatója mintájára Miguel Utrillo ötlete volt; ő adott nevet Suzanne Valadon fiának. Biztatására Péré Rameu egy régi taverna két helyiségét átépíttette Gaudi egyik munkatársával, aki alkalmazkodott Utrillo pihenés nélkül sziporkázó ötleteihez. Az építész a tetőgerendákat meztelenül hagyta, az ablakokat ives, „gót” keretbe foglalta, kocsikereket lógatott le csillárként a mennyezetről, a falat derékmagasságig valenciai csempével burkolta, egy elképzelt középkor hangulatát akarták a szecesszióval elegyíteni; Utrillo azt szerette volna, ha a Négy Macskában Wagner is jól érezné magát. A név egy kételkedő idézte barcelonai szólásmondásból született — úgyis csak mi, négy macska leszünk ott —, a vezérkar szellemesnek ítélte, mert rímelt a Chat Noirra. A főfalat az ablakkal átellenben Ramon Casas festménye díszítette, melyen kirándulásra öltözve tandemezik Rameuval. Tenyérnyi helyen sem nyugodhatott meg a szem, mindenütt képek, rajzok, edények művészeknek szándékoltt rendetlenségben — Adolf Loos a művészet, egyszerűen a jó ízlés elleni merényletnek érezte volna a termet. Találkozóhely, vitafórum, szószerk, galéria, kávéház, kocsmá volt a Négy Macska, ahol a magas esztétikum igénye a tingli-tanglival találkozott, művészek, írók mellett anarchisták, szeparatista politikusok gyülekeztek; külön asztala volt a szifiliszeseeknek is. A festők, költők helyben jutottak közönséghez, az ellenszenvből is bátorítást merítve, biztatásnak érezték a később fasisztává lett Brossa ígéit: neurotikus dilettánusok, akik a kispolgár és a burzsoá kegyeiért esengenek. Szellemi keresgélésük nemzeti igazolását a független Katalóniáért agitáló Enric Pratt de la Riba tirádája adta: „A szabad katalán föld lehetne uniformista, centralista, demokratikus, abszolutista, katolikus, szabadgondolkodó, föderatív, individualista, autonomista, imperialista, de soha, egy pillanatra sem szűnne meg katalán lenni”.

A tizennyolc éves Picassóban anarchista tanok tudatosították személyes tapasztalatát a társadalmi egyenlőtlenségekről, Nonell Caldas de Bohiból hozott rajzai igazolták futó élményeit a szegénység legalján tengődők sorsáról. A Négy Macskában figyelmesen hallgatta Brossát, aki a felsőbbrendű emberben működő camera obscuráról beszélt asztaltársaságának, amely a láthatónál igazabb képet ad a világról, mert nemcsak azt mutatja, milyen, de azt is, amilyennek lennie kellene. A központi hatalom ellen mennydörgő szeparatista szónoklatok rádöbbenették, spanyolnak lenni több is, más is, mint Spanyolországban élni. Mindez lázadásra bátorította: hitre az individuum korlátlan szabadságában, a szabályok és korlátok felrúgásának jogosságában. Ekkor vert gyökeret benne egész életére a burzsoá iránti undor, az elavult és a divatos művészet, az önmaga idoljait és kánonjait bálványozó hivatásos művész iránti ellenszenv. Hallgatta a különböző, gyakran kibékíthetetlenül ellenséges nézeteket szembesítő vitákat, olvasta a *Pel i Plomát*, a *La Vanguardiát*, a *Catalunya Artisticát*, a *Juventudót*, lapozgatta a *Revue Blanche-t*, a *Gil Blas-t*, a *The Studiót*, a *The Yellow Bookot*, a *Die Jugendet*, melyek az asztalokon heverték a Négy Macskában. Kicsipegette a beszélgetésekből és vitákból, olvasmányokból és a külföldi lapokban látott illusztrációkból a számára fontosat, kereste és

építette magát. A barcelonai Picasso-múzeumban őriznek egy papírlapot, amelyre ekkortájt írta rá: „Ilyen vagy, sohasem akarsz úgy tenni, mint mások” — szerencsére a jelszóhoz nem mindenben és mindig volt következetes. Olyan szellemi közegben élt, amelyet elevenné a kíváncsiság tett, amire azonban igazán érdemes volt kíváncsinak lenni, külföldről jött, Francia- és Németországból, Angliából, a skandináv országokból, ahol már áthidalhatatlanná vált régi és új különbsége. Katalóniából olyannak látszott múlt és jelen drámája, mint Musil Kákániájából: „... a sírjába lépő régi, nem tündökölt ép-penséggel utolsó ötven évében. Semmi kétség, okosnak bizonyult a technika, kereskedelem és kutatás terén, energiájának e gyújtópontjaitól eltekintve azonban csendes volt és hazug, mint egy mocsár. Úgy festegetett, mint a régi mesterek, úgy írt, mint Goethe és Schiller, házait a gótika és a reneszánsz stílusában építette. Az eszményiség követelménye rendőrkapitánysággként ellen-őrizte az élet valamennyi megnyilvánulását. Működik azonban egy titkos törvény, mely nem enged emberfiának utánzást anélkül, hogy a dolgok túlhajtásával nem párosítaná; így történt, hogy akkoriban mindent olyan alapos művésziességgel csináltak, amilyenre a csodált példaképek soha nem lettek volna képesek; láthatjuk nyomait ennek utcáinkon és múzeumainkban; és abban az időben — akár van összefüggés a kettő között, akár nincs — a szüzsies és nemkülönbön félnék nőznek a fülükthől a cipőjük talpáig beburkolózva kellett járniok, de domborodó keblekkel és köbölnyi tomporral... mindannyiszor csoda, ha az ilyen siváran tengődő-múló korszak után hirtelen a lélek parányi felemelkedése következik el, mint ebben az említett esetben is. A tizenkilencedik század utolsó két évtizedének olajsima szelleméből hirtelen egész Európában láz csapott fel, szárnyat adó láz. Senki se tudta pontosan, mi készülődik; senki meg nem mondhatta volna, új művészet, új ember, új erkölcs lesz-e belőle, vagy esetleg a társadalom átrétegződése. Ezért mindenki azt mondta, hogy a régi ellen küzdenek. És itt is, ott is hirtelen megfelelő ember termett a megfelelő helyre; és ami roppant fontos, a gyakorlatias szellemi vállalkozókedv képviselői összetalálkoztak a szellemi vállalkozókedv gyakornokaival. Olyan tehetségek fejlődtek ki, amelyek régebben megfulladtak volna, kívül rekedtek volna a közéleten. És úgy különböztek egymástól mindeközben, hogy céljaiknál végletesebben eltérő pontok alig képzelhető. Hódított a felsőbbrendű ember imádata, és hódított az alsóbbrendű ember imádata; az egészséget és a napfényt imádták, és a kehes mellű tudóleányzók törekénységét imádták; lelkesedtek a hősi élet hitvallásáért; hívők voltak és szkeptikusok, naturalisták és presziózek, robusztusak és morbidok; régi kastélyparkok fasorairól álmodoztak, őszi kertekről, üvegfényű tavakról, drágakövekről, hasisról, betegségről, démoniáról, és prérikről, roppant horizontokról, kovács- és hengerésműhelyekről, mezítelen harcosokról, a munka rabszolgáinak felkeléséről, emberi őspárokról és a társadalom rendjének szétzúzásáról is. Ezek persze ellentmondások és különbséget hirdető csatakiállások, közös volt azonban a lélegzetük; ezért, ha elemeire bontanánk ezt a korszakot, merő képtelenség lenne az eredmény, afféle négyszögesített kör, mely tulajdonképpen fából vaskarika; a valóságban azonban mindez egyetlen vibráló-villódzó értelemmé olvadt.” (Tandori Dezső fordítása.)

Ezt az értelmet a repedezett egésztől elkülönülő részlet vonzotta, amelyet — mint Proust állította — „túlságos újdonsága homályossá tett”. Kezdetben felfoghatatlan és elérhetetlen volt, azt, aki áhítozott rá, a félig értés költői

hangulatával, esetleg a félreértés akár termékenyre fordulható szabadságával ajándékozta meg. Teljesség nem létezett többé, nagyobb, jól ismert hányada már nem kínált táplálékot a szellemnek, a kisebbet, az újat viszont ostromolni kellett, hogy megadja magát. A „minden egész eltörött” meggyőződését a kor táplálta, amely Nietzsche szerint a perverz ösztönök kora volt, de az új várásáé, a bemocskolódott régítől egzisztenciálisan különböző, homályosságba burkolózó újdonság kötelező meghódításáé is. Az egzisztencia a tiszta individualitást jelentette, a személyes kalandot, a magányos felfedezést, amelynek rögtön akadt társa, a közösségbe, csoportba tartozók számára is egyedülletet a meghódítandóval szemben. Az európai fejlődés főújtjától távol eső városban élő fiatalember számára az „ilyen vagy” kétes és kétséges bizonyosságát, a szabadság tudatát leginkább, hogy a maga történetének alkotója lehet. Egymástól különböző biztatások közepette értette meg, a kánonok megszüntével a művészetben utat választani csak személyes elhatározással, merész döntéssel, kockázatot vállalva lehet, amelyhez állhatatosan, kitartóan, szüntelenül munkálkodva, a kudarcok ellenére sem eltántorodva, ragaszkodni kell. Csak reménykedhetett, hogy a választott úton elérkezhet az újhoz, s maga is alakító-jává lehet, ha ki tudja várni a saját idejét — foghatóbb bizonyosságot a kor nem kínált. De a választás kényszerű volt, hiszen azt, amit művészetként ismert eddig, érvényes szellemi és erkölcsi igény nélkül csinálták. Az idő, az emberi világ, s a megszokásból művészetnek nevezett régi között megszakadt az éltető kapcsolat; Picasso, aki a régítől elundorodott, de az újat burkoló homályban tisztán akart látni, kezdetben csak az útkeresés kétségbeejtő bizonytalanságát élte át. Tartósan sosem engedte át magát a depresszióknak, képes volt tenni a dolgát a cél biztos ismerete nélkül is. Dolgozott, bár közvetlen remény nem biztatta, maga a tevékenység adott számára bátortást. A homály nemcsak a művészeti újat tette ködössé, elmosódottá, hanem a valóságot is. Minél élményszerűbbnek akarta láttatni a tárgyat, minél inkább az életből vette, annál inkább olvadt bele a mű a közösbé, a mindenkori századvég törvénye szerint: „... az élményre való gyakori hivatkozás épp akkor kezd divatba jönni — írta Prohászka Lajos *A mai élet erkölce* című könyvében —, amikor maga az élet mind felületesebbé és gyökértelenebbé vált, amikor az esztétizmus éppen a valóságtól való szándékos elfordulást, félreállást sürgette. A túlzott életkultusz általában mindig a dekadencia tünete; a friss és túlláradó élet inkább az askézis formái után kívánczik. A századforduló nemzedéke azonban esztétizmusában tudatosan élte ezt a dekadenciát, sőt, valósággal hivatkozott vele... S a dekadencia itt nem írói díszlet és póz csupán, hanem valóban általános életstílus, amelyhez ekkor a műveltek szelében igazodtak, mint az egyetlen magatartásmódhoz, ami számukra lehetséges... Nem azért volt különösen végzetes az esztétizmus, mert széttrött és felbomlasztott régi életformákat, hanem mert csírájában megakadályozta új formák képződését. Bármennyire szelídítette, szemléletesítette, intellektualizálta is a pesszimizmusnak ösztönös, ésszerűtlen értékelését, mégis mindig ennek tagadó arca tekintgetett elő mögüle; valójában a nihilizmus álcája volt ott is, ahol az élet jogaiért szállt síkra, sőt talán ott a leginkább”. A fiatal Picasso ilyen ellentmondások közt vergődve, kiutat keresve, bizonytalanul sejteni kezdte, hogy ami újdonságnak látszik, talán csak hírnöke az eljövendő igazán újnak. Amely talán nemcsak a szabadságra hivatkozhatik, hanem elvekre, törvényszerűségekre is, amelyeket elvonatkozathat, megállapíthat az értelem. Cézzanne-t, aki ennek a bizonyosságnak a felfedezésére tette fel az életét, aligha

ismerte, s amikor először találkozott munkáival, sem értette mindenki mástól különbözőségének természetét. Egyelőre a homályossal kellett szembesülnie, meghódítania, s majdnem áldozatául esnie.

Pierre Cabanne nagyot téved, állítván: „Nem ellenállhatatlan hívás tette festővé, hanem a szociális lázadás és a valóság megfigyelése együtt.” A valóság iránti érzékenység valamilyen formája s az esetekkel való együttérzés, — Mátrai László szavával — „a demokratikus sznobizmus” minden kor minden jelentékeny művészetének ismerve, de ha csak annyi kényszer űzte, lehetett volna bombarobbogató anarchista is. Hívásnál erősebb, genetikai parancs hajtotta, mondhatnók akár történelmit is, hiszen rá várt a feladat visszafordíthatatlanul győzelemre vinni az önnön homályából kiszakított újat, egyszerre teremteni nyilvánvaló szakadást és folytonosságot a művészet történetében. A Négy Macskában azonban korántsem tekintették kivételes lénynek a művészettörténet legnagyobb lázadóját, Utrillo, Rusiñol, Casas, José-Maria Sert, Joachim Sunyer, Isidro Nonell szemében kezdetben egyike volt az éhes fiataloknak, akik a modern sáncain belülről akarnak kerülni. Egyelőre ismeretseget kötött, amiket igyekezett művészete hasznára fordítani.

Santiago Rusiñol festő, költő, drámaíróval, külföldi példa ihlette modern színházi kísérletek kezdeményezőjével Barcelonában, aki gyűlöletét minden polgári iránt külsejével is hangsúlyozta, vállig érő haj, széles karimájú művészkalap, La Vallière nyakkendő, s a szőrbozótból kiemelkedő pipa jelezte, az ifjúság bálványa közeledik, foglal helyet az asztalfőn. A Barcelonához közeli halászfaluban és fürdőhelyen, Sitgesben építtetett neogótikus kastélya volt a színhelye a Fiestas Modernistas rendezvényeinek: hangversenyt adtak César Franck tiszteletére, bemutatták Maeterlinck *A betolakodó* és a *Vakok* című darabját, lemásolva szinte a Théâtre d'Art Paul Fort és Lugné-Poë rendezte előadását, felvonulást tartottak El Greco tiszteletére, körmenetben vitték végig a városkán Rusiñol tulajdonában levő két festményét. Rusiñol minden alkalmat megragadott a szónoklásra, tüzes, virágos beszédekben leplezte a polgár materialista önzését, létének társadalom- és művészetellenességét, hirdette, hogy az igaz művészetnek a különösből, a kivételesből, az abnormálisból kell megszületnie, mert csak így lehet „kődös, megtisztító, barbár, középkori és modernista”. (Akad a jelzők között, amely később fontossá vált Picasso számára.) Egyébként korrekt prae-impreszionista tájakat, városképeket, portrékat festett Rusiñol, minden barbárság és köd nélkül. Művészi gyakorlatától független elméletéről cikkeket írt az országosan ismert *La Vanguardia*-ba, realizmusról, impresszionizmusról, szimbolizmusról értekezett, amelyek még mindig újdonságnak számítottak Spanyolországban. 1889-ben Casas-szal együtt az Académia Gervex-t látogatta, néhányszor Puvís de Chavannes és Carrière is korrigált neki. Ez idő tájt Millet-re emlékeztető falusi tájképeket festett a Montmartre-ról, keretként egy-egy figura köré. A fiatal Pablo Ruiz az ő hatására kezdett lelkesedni nemzedéktársaival együtt Grecoért, ismerkedni az európai és katalán középkor művészetével, anélkül, hogy Rusiñol esztétikáját egészében elfogadta volna.

Miguel Utrillo a katalán románkori, gótika és Greco másik propagátorával, Ramon Casas-szal együtt szerkesztette a *Pel i Plomát* (Ecset és toll, 1899—1904), a katalán modernismo „hivatalos” lapját. Casas a folyóiratot saját rajzaival töltötte meg, mikor Picasso olyan vázlatokat vetett már papírra, mint a *Fejek és alakok (Bárjelenet)*, vagy a 99. számú vázlatkönyv *Kávéházban ülő nő-je*, melyek Degas erejével fejezték ki a megváltoztathatatlan magányt, az

emberi környezetben beteljesedő egyedülletet. Az idősebb művész csinoska rajzai mellettük bizony avított hagyomány szellemében fogantak, Casás úgy ingázott a bájossá tett naturalizmus és az art nouveau született eleganciája, mint a Négy Macska és a szanatórium között, ahol szifiliszét gyógyíttatta, amit feleslegesen szerzett be, mert semmi szokatlanra, merészre nem bátorította. Az első illusztrációt Picassótól Alexandre Riquiez, a franciával szemben inkább az angol és a német művészetre figyelmező, konkurens *Juventut* művészeti szerkesztője rendelte, Juan Oliva Bridgman *Szüzek kiáltása* című, a szabad szerelemre biztató verséhez. Félmeztelen alvó nő álmodik a háttérben meg is jelenő fantomhímről; a rajz elárulja, Picasso már találkozott Munch-kal.

Ricardo Canals, ekkortájt tekintélyes művész hazájában, vezette be a metszés művészetébe. Elmagyarázta s megmutatta neki a technikai fogásokat, Picasso alig várta ki a lecke végét, már hozzá is fogott élete első karcához. De elfelejtette, a hogy a kép a nyomaton fordítva jelenik meg, ezért a lándzsa a lovas bal kezébe került. Nem jött zavarba, ráírta: *A balkezes picador*.

Az idősebb generáció művészei felfigyeltek tehetségére, fáradhatatlanságára, kíváncsiságára, munkái azonban aligha bizonyították a leendő géniuszt nekik. Pedig nem fukarkodott az önbizalommal. Madridból hazatérve a Négy Macskában az asztalra dobta Velazquez *Uávarhölgyek* című remekművének egyik figurájáról készült pasztelljét, s a maga *Törpe táncosnőjét*: „Azt Velazquez csinálta, ezt pedig Picasso”. Nem jegyezték fel, kik ültek az asztalnál, Rusiñol, Utrillo, Pallarés, Casagemas vagy mások, a kijelentés hangsúlyát sem kottázták le. Lehetett kérő: figyeljetelek rám, hiszen én más vagyok, mint a velem egyívásúak; kérkedő, ha nemzedéktársai voltak kis színjátéka közönsége. Tőlük ugyan nem volt mit tanulnia, pályáját sem tudták simábbra egyengetni, mégis ők voltak a nélkülözhetlenebbek. Az ifjoncok álltak készen sülve-főve együtt lenni, hajnalig csatangolni, beszélgetve vagy hallgatva, kuplerájba menni vele, ha félt egyedül maradni. Az állandó magányérzet figyelmeztet először személyiségének végzetes különbözőségére. Françoise Gilot jegyezte fel kapcsolatuk kezdetén tett vallomását: „Fiatal koromban, mikor még annyi idős nem voltam, mint maga, soha nem akadtam hozzámm hasonlóra. Úgy éreztem, teljesen magányos vagyok, nem is beszéltem soha senkinek arról, milyen gondolatok foglalkoztatnak. A festés volt az egyetlen menedékem.” Bizonyára örömet adó menedék, ha elszigeteltségét nem is oldotta fel. A társaság sem, ahol egyszerre tudott jelen lenni és távol maradni; ez nem a boldogságra termett emberek képessége. Voltak mesterei, de ózdkodott attól, hogy bárki tanítványa legyen, az újnak minden változata érdekelte. Gazdagon kamatoztatta kivételes utánzó képességét, mellyel bárki modorát, stílusát birtokba tudta venni, friss ismereteit mégis hol önkéntesen, hol önkéntelenül pastiche-sá fordította. Raynal állítása szerint Picasso már fiatalon a művészetben kereste a művészet indítékát, a kiindulást inkább mások munkáiban, mint a látványban. Pályakezdő éveiben művészete súlyosan introvertált — élete nehéz időszakában később is —, a világnál jobban érdekelte önmaga, azt akarta legegységesebb is tisztázni, kicsoda ő és mire képes. Az úgynevezett kék korszak kezdetéig három vallomás értékű önarcképet festett.

Az 1901 tavaszán Párizsban készült Yo Picasso szerepelt a Vollard galériában rendezett kiállításon. Fehér ing, asztalkendőnek beillő méretű, színpadi fényvel megvilágított narancssárga nyakkendő, a laza, könnyed ecsetvonásokkal megfestett háttérből kiváló, a mindentől és mindenkitől független szabadság fölényét sugárzó, patetikus zöldekkel árnyékoló arc, elszánt, győzelemre hiva-

tott fiatalember akaraterőt sugárzó arca — vagy a világban járatlan, beképzelt fickóé. A nyári *Önarckép* megviseltebb, érettebb, többet tudó. Mintha néhány hónap alatt éveket öregedett volna, arca beesett, erős álla tanúskodik csak ellenállni kész temperamentumról. A messze néző szemekben riadtság, a vállakon kalligrafikus ecsetjelek, csak akkor van jelentésük, ha a portré kifejezte lelkiállapottal értelmezzük a kusza vonásokat. Az év végén festett puritán, a szín érzéki örömről lemondó, feketével, késsel fagyosan dermedtté tett önportré Van Gogh arcképeinek egzisztenciális gyötrelméhez közelít, bár hiányzik róla az ecsetírásnak az a csodálatos és személyes, a léleknek az elviselhetően túli állapotát tükröző zaklatottsága, amely az egyéni létet a sors, az emberi végtet jelképeként hitelesíti az ő vásznain.

A Négy Macska közönségéből a fiatalok egyikét-másikat még a La Lonjáról ismerte, a többség azonban egyszerűen rátalált. Akiknek szükségük van egymásra, felfedezik a másikat, kivált, ha annak közönséges okkal nem magyarázható presztízse van. Casagémas bemutatta Picassót Mateo Fernando de Sotónak, a reménybeli szobrásznak, aki kérés nélkül rögtön vállalkozott, hogy időnként modellt áll neki. S egyszer magával hozta a műterembe Jaime Sabartést, Picasso életének későbbi koronatanúját. Az ifjú költőt azonnal lenyűgözte, rabul ejtette az új barát személyisége, művészete; a festő is meglátta benne a legritkább emberi tulajdonságot, a hűséget. Legközelebb mégis Casagémas állt hozzá, akit a tisztos polgári hivatástól menekülőben felfedezett környezete fertőzött meg a festészettel. A tengerésziszi iskola helyett a dekoratív Félix Urquelles műtermét választotta, amit rövid életében megtanult, tőle tanulta, munkái könnyedek, elegánsak, frivolak, felszínesek. Csillapíthatatlanabb szenvedély élt benne a löfegyverek, mint az ecset iránt. A szűkebb környezethez tartozott Vidal Ventosa, a Reventos és a Pichot testvérpár; Ramon Pichotnak tragikus szerep jut majd Casagémas sorsában, a picassósághoz vezető út egyik fontos állomásán.

Fejlődéséhez legtöbbször a nyolc évvel idősebb Isidro Nonell járult hozzá, aki már nem a múlt akadémiázusa, hanem a szecesszió, a szimbolizmus édesége, poézise ellen lázadt. Jómódú családja forradalmárnak tartotta, felvilágosultabb borzsoának is sok volt, hogy művészetét fegyvernek tekinti a társadalmi egyenlőtlenség és igazságtalanság elleni harcban. A külföldi hatások között tétovázó katalán modernizációnak ő adott eredeti irányt a nyomorultak életének, mint művészi témának felfedezésével, határozott döntésével Steinlen, Daumier, Van Gogh valóságban gyökerező, keserű humanizmusa mellett. Nonell tudatosan készített leltárt Spanyolország szociális bajairól, a Pireneusok elzárt falvainak idiotáiról, Barcelona külvárosának cigányairól, koldusairól, éhezőiről, alkoholistáiról, betegeiről, a számon kívül maradtak emberi kapcsolatairól. Nehéz impastóját, fénytelen földszíneit, rajza zárt sziluettjét, expresszív deformációját Picasso gyorsan eltanulta; Cabanne jegyzi meg, hogy Nonell volt az első festő, akit bekebelezett. Kölcsönvette ülő, guggoló, a halálig tartó tehetetlen várakozás pózába dermedt figuráit, de támadó realizmusukat a körvonal folytonos ritmusával enyhítette ülő nőalakjain, áttemelve őket a konkrét időből az örök dimenziójába. Először mutatván meg képességét, hogy az egyediben a véget sújtotta sorsot mutassa meg, az emberi időtlen állapotát. Naivak az életrajzíróknak a szociális elkötelezettségről dalolt himnuszai, a téma egy volt számára a kínálkozók közül, s a kék korszak nélkül ezek a munkák egy Nonell-követő ügyes, nemegyszer a mestert felülmúló kísérletei lennének csupán. Ahogy Nonell is követte a párizsi úttörőket; a jövő szem-

pontjából közvetítőszerepe volt Picassóra gyakorolt hatásában a legértékesebb. Meghatározta tájékozódásának irányát első párizsi útjain, irányt mutató példákat segített neki felfedezni.

Nonellnél a beesett mell, a soványság, a sápadt arc nem vált esztétikai kultusszá, mint Jászi Oszkár szerint a szecesszióban általában, maradt a gazdasági és társadalmi viszonyokból következő társadalmi tény. Festészete állásfoglalás volt szegények és gazdagok harcában, leplezetlen tendenciózusságát. azonban a művészet igazi újdonsága alig érintette meg. Közvetítésével Picasso megtanulta a finomkodó formák és a túlbonyolított vonalstruktúrák századvégi mesterkéeltségét, s egy pillanatig sem hitte, hogy mestere formavilága az egyetemes fejzéné ki, egyedül üdvözítő lenne. Ezért eljárt a Négy Macskával ellenségesen szembenálló Szent Lukács klubba is, ahol Maurice Denis volt a bálvány, aki — legalábbis festői értelemben — ugyanarra tanította, mint Nonell: a ritmikusan hullámzó, zárt körvonal egyszerű érzelmességére.

A Négy Macskában folyamatosan rendeztek kiállításokat. Barátai csak 1899 késő őszen döböntek rá, hogy Pablo a sorban érthetetlenül háttérbe szorult. Pallarés, Casagémas, Sabartés rávették Rameut, tegye lehetővé Ruiz Picasso bemutatkozását szélesebb közönség előtt, mielőtt elkészül a kávéház művészvendégeiről készült portrészorozatával. Rusiñol, Casas, Rameu, Nonell, Ramon Pichot, Manolo Hugué, Luis Vidal, Pallarés, Opisso, Casagémas arcképe eltűzova jellemzi a karakterest; az önarckép idealizált dandyt ábrázol. Tizen-nyolc éves korára Picasso megbízható emberismerő, kítőnő karikatúrista, aki néhány exszpresszív vonallal személyiséget tud teremteni. Szatírájának Sabartés és Casagémas a legkedveltebb céltáblája; kiszolgáltatt barátra éppúgy szüksége volt mindig, mint egyenrangú vetélytársra. A kiállítással Picasso a sikeres Casasnak akarta bizonyítani, hogy az új ideálokhoz közelebb álló portretista nála; a bemutatónak sikere volt, hiszen az országos tekintélyű *La Vanguardia* kritikát közölt róla. Manuel Rodriguez Codolá szerint „az ifjú, majdnem gyermek” Picasso „könnyedén bánik az ecsettel, ceruzával”, rajzainak, pasztelljeinek „elegáns a kivitelezése”, a könnyedség azonban, ha nem „szívós gyakorlat” eredménye, azzal a veszéllyel járhat, hogy felszínes rutinná válik. A kritikus aligha tartozott a Négy Macska köréhez — a művész nevét hibásan, Picazzónak írta —, különben aligha szól a szívósságról feltételes módban. A rajzok — állítja cikkében — „első pillantásra jó benyomást keltenek, de a gondosabb szemrevételezés észrevételezi a hibákat, a tapasztalat hiányát, a bizonytalankodást, millyen utat is válasszon”. Legjobbnak a haldokló nő mellett álló papot ábrázoló festményt tartja, amely a *Tudomány és könyörület* emelkedett stílusának, s ez idő tájt betegekről, haldoklókról csinált Munch-i ihletésű rajzoknak ötvözete lehetett, s talán azt volt hivatva jelezni a kiállításon, honnan indult a művész. A képeket rosszul akasztották, a világítás sem volt megfelelő, egyes források azt állítják, legfeljebb a Négy Macska törzsvendégei látták a bemutatót, mások szerint jócskán akadt nézője, Picasso állítólag el is adott néhány rajzot pár pezetáért, főleg a modelleknek.

4. VÁLASZÚTON

1900 februárjában a Négy Macskában tartott Picasso-vernisszázsról beszámoló bírálat megjelenésével egy időben a *La Vanguardia* hírt adott, majd részletesebb tájékoztatást is közölt a párizsi világkiállításról. 24-én ismertette a spanyol pavilonban kiállított művészek névsorát, Ruiz-Picasso is több művel

szerepelt. Elhatározta, Párizsba utazik, látni munkáit a Grand Palais-ban, és szembesíteni az európai művészet történetének utolsó tíz évét felölelő tárlat anyagával. Nemcsak a kortársak vonzották, legalább annyira a francia festészet elmúlt száz évét reprezentáló bemutató is, amely szerepeltette valamennyi impresszionistát, de ami utánuk történt, csupán egy Gauguin (korai bretagne-i táj), Seurat (kikötői jelenet), két Cézanne (tájkép és csendélet) jelezte. Búcsúzóul festett egy önarcképet Yo el Rey felírással a feje körül, kicsikarta szüleitől utolsó vasukat, aztán Casagémasszal — ilyen kockázatos kalandba nem vághat egyedül — vonatra ült. 1900 októberében érkezett Párizsba, tizenkilenc éves volt és rémült, komikus térdnadrágot viselt, hóna alatt teli mappát szorongatott. A pályaudvaron Nonell, Sebastian Junyent, Ramon Pichot és Manolo várta, a szobrász, aki majd úgy mutatja be ifjú barátját a Montmartre kocsmáiban, bárjaiban: a lányom. Nonell fogadta be Rue Gabrielle-i műtermébe, a keskeny utca omladozó homlokzatú házaival meredeken kapaszkodott fel a dombra, az öreg faluba, amely rossz hírű kabaréival, spelunkáival, kávézóival meglapult az építészeti rémtett, a Sacré Coeur alatt. Első útja feltehetően a Világkiállításra vezetett. Az Exposition Centennale impresszionistái, akiknek eddig csak fekete-fehér reprodukcióját látta, lenyűgözték, párizsi festményei rögtön kivilágosodnak, a színek mintha rivaldafényben fürdenének. A múzeumok és galériák mellett a mulatók nyűgözték le, s a párizsi utcakép. Az életnek itt nem kellett szabályok és előítéletek ellen lázadnia, hogy mozgalmas lehessen: Sabertéstől tudjuk, Barcelonába hazatérve ez a szabadság hiányzott legfájóbban neki. A kíváncsi és félnék idegen csak spanyol barátai körében érezte biztonságban magát a Montmartre olcsó mulatóiban, s mit sem tudott arról, hogy a Tout Paris Isidora Duncanért rajong, tolong Sarah Bernhardot látni a Sasfiókban, a salonokban és szerkesztőségekben Bergson *A nevetés* és Péladan *Az eszmék és formák: a Szfinksz földje* című könyveiről vitáznak; az is a véletlen szerencse ajándéka volt, hogy találkozott Berthe Weillel, élete első műkereskedőjével. La Mére Weill, népszerű nevén La Merveille — a csoda — 100 frankot fizetett három, bikaviadalt ábrázoló képéért, s 50 frank haszonnal azonnal tovább is adta. *A Moulin de la Galette*-et, Picasso tiszteletadását Toulouse Lautrecnek — „ekkor tanultam meg, milyen nagy festő” — Mlle Weill már 250 frankért adta el Arthur Huénak, a gazdag ügyvédnek és laptulajdonosnak választékos gyűjteménye volt a kor modernjeiből; ez már siker volt. A Weill-galériában ismerkedett meg Pedro Mañachsal, a katalán gyárosból lett műpártolóval és -kereskedővel, aki sokat tett honfitársai párizsi népszerűsítéséért, most azonban nevét megörökítő üzletet kötött. Havi terméséért 150 frankot ajánlott Picassónak. Nem volt nagy összeg, az átlagos munkás 7 frankot kapott egy napra, de a létbizonytalanságtól megmentette.

Első párizsi munkái, *A Moulin de la Galette*, a *Kék táncos* friss élményeket beszélnek el, a kabaré fékevesztett, színes forgatagáét, és az először látott Lautrec és Jean Louis Forain-képeket. Kállai Ernő megbecsüléssel emlegeti a festmények „sűrűn egybesodródó és kavargó, szaporán bujkáló és szembevillanó” színfoltjait, amelyeknek incselkedő játéka megejtő „a kissé tetszetősen és negédesen simulékony festői elegancia” ellenére is; azaz, tapintatosan, de félreérthetetlenül kétségbe vonja, hogy Picasso jól értette Lautrecet. Még „utánzatain” is, mint a *Kánkán* vagy a *Fiatal lány portréja*, a francia mester leleplező vonalvezetését áradó érzelmességgel, az érzések viharzásával tölti ki, már-már expresszionista hevességgel; bármilyen függetlenül élt is Barcelonában, a létezés szabadságát először Párizsban élte át, ellenállás nélkül hagyván

sodortatni magát általa, óvatosságát, kritikai érzékét elhallgattatva. A művészet is életéhségét jóllakató élménnyel ajándékozta meg: néhány olajvázlata estélyjelenetet ábrázol, nagyvilági hölgyeket, urakat, a társaságot, amelybe aligha lehetett bejáratos. Forain akvarelljeit, pasztelljeit úgy másolta le, mint-ha személyes benyomásról adna számot, a riportert éppúgy vonzotta, mint Lautrec, a művész. De a nietszchei leckét sem felejtette el. *A tánc*, *A Moulin de la Galette* hideg fényekkel megvilágított, akváriumszerű derengésében mégiscsak — haláltánc, ha elbűvölte is a belle époque, tudta, ennek a világnak azért ilyen szabados a jelene, mert nincs jövője. A festményeken ugyan tüzelnek a színek, de hiányzik róluk az ironikus arabeszkeket, nagyvonalú sziluettekét összegző lautreci rajzolat, kritika, ítélet, az a mesteri arány, amely a francia festő képein a tér és forma egyensúlyát megteremti. Lautrec művein a valóságos tér, az alakok és a tárgyak egymáshoz való viszonya festői értelemben tökéletesen természetes, Picassóéin mesterséges, többnyire mesterkélte. Láthatatlan függöny előtt zajlik a jelenet; a harsány színekből is hiányzik az a jelentés és jelentőség, amely Van Gogh festményein a témát önmaga fölé emeli. Picassót lenyűgözték megélt vagy csupán áhított párizsi tapasztalatai, de témaválasztását nemcsak ez magyarázza. Mint Timothy Hilton hangsúlyozza, nemcsak személyes élményt közvetít, hanem állást foglal, kötelezettséget vállal az előző generáció „átközöttjainak”, a hivatalos művészetet megtagadó kívülállóinak, Lautrecnek, Gauguinnek, Van Goghnak művészetével. Egy képtípus mellett, amely olyan világból vette tárgyát, amit a szalonfestészet és a szimbolizmus nemlétezőnek tekintett. Picasso urbanizmusa egyelőre neofita fellángolás, a modern élet image-ai hamarosan el is tűnnek képeiről, anélkül, hogy kapcsolata Degas-val, Lautreckel megszakadna.

(Nehéz kikerülni a kézenfekvő párhuzamot. Ady 1903. november 3-án cikket jelentetett meg a zilahi *Szilágy* című lapban *Itthon vagyok* címmel: „Aki vagyok, az a négy zilahi esztendő által vagyok... Két kis könyvem van. Inkább ígéret mindkettő. De... az agyam, a szívem nagy terhek kohója... Azért hoztam haza a lelkem, hogy érintse szülőtalaját. Mert ki akarok rohanni a legzúgóbb életbe. Párizsba készülök. Kevés babérrel, pénztelenül. De szabad szemekkel, hittel és kedvvel. Megtermékenyülni.” Haza, diákévei városába küldi első párizsi beszámolóját is, a *Levél Párizsból*-t 1904. március 3-án közli a *Szilágy*: „Barangolok utcáidon, csodálatos, nagy és szent város, kit csókos vágyakkal akarok néhány mámoros hét óta megközelíteni. Barangolok és azt akarom, hogy az ényém légy... Oh, Párizs, Te vagy az én lelkemnek szerelmes nyugtalansága és én benned érzem az életet... a szépet...” Egy párizsi lánnyal való találkozásáról ír még, egy kidobott modellről, aki elhagyottan és elhanyagoltan áll egy kapu alatt, de mégis „csinos volt a kétfrankos kalapja és fázós vörös kezecskéjében csipkés selyemzsebkendőt szorongatott... ez az én lelkem, az én rongyos és hivalkodó lelkem eleven képe...” Egy hét múlva lát napvilágot a *Szilágy* hasábjain a fiatal Ady egyik legnagyobb verse, az *Elűzött a földem*. Párizsból hazatekintve megriad, mennyire cifra álom otthon mindaz, ami itt valóság. Fájdalmas a felismerés: „Az én földem aludni akar”, s hogy ez a változni nem akaró haza nem ad neki otthont többé: „Én idegennek ágyat nem vetek. Bús álmaiddal vándorolj tovább”. Az idegenség érzése versek sorában fogalmazódik meg, az összehasonlításon át — „A Duna partján Démonok úznak csúfot velem, A Szajna partján álmokba von be Százféle szűz szerelem” — a végső tanulságig: „Sok keresnivalóm itt úgy sincs, az ő Lomnicukon már ültem, Tátrát és Karsztot átrepültem”. A következtetés statikus

elemévé lesz Ady gondolkodásának: ami erőnek és nyugalomnak látszik Magyarországon, a csupán tenyésző élet céltalan ereje, dermedt nyugalma, s annak, aki nem akar maga is élőhalottá válni, el kell szakadnia a magyar földtől, vagy megváltoztatnia — költői szimbólumrendszere pedig gondolkodás-módjának művészi formája.)

Picasso, mielőtt visszatért Spanyolországba, festette már emlegetett *Önarcképét*, amelyen szembenézetből, arcát alig balra fordítva, az alakot egységes körvonalba foglalva, ábrázolta magát, mint némely kései Van Gogh-portrén láthatta Vollard műkereskedésében. Sokat tapasztaltak, szenvedőnek mutatja magát, talán nem ok nélkül, a párizsi szegénység, magány, tapasztalat kínzóbb lehetett a barcelonainál. Météque volt, társtalanságát az idegenség érzete súlyosbította. Igazi élményeiről ezen a képen ad számot, s választásának bátorságáról is, jelképes szerep mögé bújva, melynek értelmét ifjúságára visszamemlékezve így magyarázta Françoise Gilot-nak: „Az egyéni útkeresés kalandjának a mi korunkban Van Gogh lényegében magányosan megvívott tragikus küzdelme a prototípusa.”

December 20-án kölcsönpénzből utazott haza Barcelonába, magával cipelve Casagémast, aki beleszeretett a szép Germaine-be, Ramon Pichot kedvesébe és modelljébe. Carlos öngyilkosságról fantáziált, ezért Pablo félt magára hagyni, rábeszélte, töltsék együtt Malagában az ünnepeket. Picasso folytatva párizsi életét, bárókba, bordélyokba járt, igencsak próbára téve a rokonság türelmét; a gyakran magára hagyott Casagémas úgy döntött, visszatér Párizsba. Néhány nap és Salvador bácsival vívott szópárbajok után 1901 januárjában Picasso is elutazott — Madridba. Pénztelenül, ugyanis a nagybácsi felmondta a mecénásságot. A fővárosban vigasztalan padlásszobát bérelt, állítólag tojáson élt. Picasso közléseit ifjúkori nyomorgásáról tanácsos némi kételkedéssel fogadni. Tagja lett a Gente del' 98' néven a Café de Madridban gyülekező asztaltársaságnak, Pio Baroja baráti körének. A baszk származású orvos egy novelláskötettel és regénnyel a háta mögött megélhetésül nagynénje sü-tödéjét igazgatta. Nietzscheanus volt, az ember egészséges ösztönéletét eltorzító civilizációban, s legborzasztóbb változatában, a spanyol klerikális monarchiában fedezte fel minden baj eredetét. Mint Unamuno és Ortega, ő is elutasította a spanyol szellemi örökséget, a dagályos közhelyekbe, üres retorikába fulladó gondolkodást, amely tévesen ítéli meg a jelenséget és sosem fedezi fel a lényegét. A valóságról reménytelen képet festő naturalizmusa mélyén agnoszticizmus lappang, tétova erők játéka szerinte az emberi lét, amelynek iránya kiszámíthatatlan, határozott célja nincs. Az ellenséges körülmények harcra ítélik az egyént, minden és mindenki ellen vívott küzdelemre; aki a lét értelmét keresi, legfeljebb a vak kalandban találhatja meg. Bukás vár a cselekvőre is, de az igazi vesztes a tétlen vágyakozó — amilyenek a két korszak szereplői is. Baroja körében — Cabanne úgy tudja, egy toledói kiránduláson — ismerkedett meg Francisco de Asis Solerrel, aki apja pénzén Picassóval együtt folyóiratot alapított. Az *Arte Joven*nel Madridba akarták plántálni a katalán modernismo eszméit és ideáljait, amelyek a főváros konzervatívabb szellemi légkörében újnak számíthattak. A szerkesztők szándékát a bemutatkozás jellemzi: tudjuk — írták —, hogy az arisztokrácia és a burzsoá aranyifjúság nem szereti az *Arte Joven*t, mi azonban örülünk ennek. A lap többször közölt ismertetést Nietzsche filozófiájáról, *A mi esztétikánk* című cikk Goethét idézte: „Az igazi költő tudását a világról a természetből veszi, s hogy ezt tehesse, sem nagy tapasztalatra, sem kifejlett technikára nincs

szüksége." A szakszerű képzésnek korán hátat fordító Picasso számára ez a megállapítás önigazolásszámba mehetett, mindennapi tréningje s a művészetet a természettel legalábbis egyenrangú kiindulásnak tekintő gyakorlata viszont tagadta a kijelentés igazságát; ellentétek vonzásában gondolkodott és dolgozott, még semmi sem volt biztos, csak az útkeresés. Az *Arte Jovennek* munkatársa volt Unamuno, s természetesen Baroja, a legtöbbet azonban a művészeti szerkesztő szerepelt. Rajzain lázadni kész, éhes parasztok csoportja menetel, saját arcvonásait viselő, bilincsbbe vert fiatalembert vezet két csendőr, többségben vannak azonban a montmartre-i szkeccsekre emlékeztető kávéházi jelenetek és portrék. Várakozásba beletörődött magányos nők, elszánt kokotok, az üzletmenetet figyelő madame, Lautrec vonalvezetéséhez igazodni kívánó női és férfitanúcsok, a formák erotikáját hangsúlyozó, lebbenő ruhák; spanyol környezetre csupán néhány terrorero és mantillás hölgy utal, s pár madridi városkép. Mint Degas-nál, a színpad is felsejlik, a rajzok filmkockaként peregnek egymás után. Fokozódó szatirikus éllel és meggyűlt keserűséggel: egy kendőjébe burkolózó nő néma fenyegetésként dől a falnak, a gonoszul vigyorgó öreg prostituált áldozatára vár, akin bosszút állhat szerencsétlen életéért — februárban kapta a hírt, hogy Casagémas egy párizsi kávéházban agyonlőtte magát.

Az *Arte Joven* öt száma után Solernek elfogyott a pénze. Hiába intéztek a szerkesztők kiáltványt fiatal írókhoz, művészekhez, hogy csatlakozásra vagy inkább anyagi segítségre bírják őket, még csak hirdetés sem sikerült felhajtaniok. Az utolsó szám *Madrid* címmel új folyóiratot harangozott be Soler és Ruiz Picasso szerkesztésében, de próbaszám sem készült. Áprilisban, feladván a reményt, hogy Madridban megalapozhatja egzisztenciáját, netán karriert csinálhat, Picasso visszatért Barcelonába, újabb párizsi út tervét forgatva fejében. Csábította haza Utrillo is, aki elintézte, hogy a legelőkelőbb barcelonai műkereskedésben, a Sala Parésben kiállíthasson: Mañach pedig arról értesítette, lehetősége lenne Párizsban, Vollardnál bemutatkozni. Igazán ez érdekelte. Reggeltől éjszakáig, a Négy Macskának feléje sem nézve dolgozott, meggyőző anyaggal akart Párizs elé állni. Mikor megtudta, hogy a Sala Parés helyiségeit az idősebb és tekintélyesebb, befutott Ramon Casasszal kell megosztania, megsértődött vagy eljátszotta a megsértettet, s a vernisszázst meg sem várva, májusban Párizsba utazott. Holott Vollard is Itturinóval közösen szándékozott az ifjú ismeretlent bemutatni.

Mañach Casagémas üresen álló műtermébe költöztette, a Boulevard de Clichy 130. számú házban. Picasso felszegezte a falra Lautrec egyik plakátját, s kiéhezve elindult a francia főváros látnivalóit felfedezni. A Bernheim galériában gyűjteményes Van Gogh-kiállítást látott, állandó látogatója lett, mint Matisse, Vlaminck, Derain is. Évtizedek múltán azt mondta Roland Penrose-nak: „1901-ben Van Gogh nagyobb hatást tett rám bármely más festőnél.” Vollardnál is láthatta néhány vásznát; a holland festő hatása közvetlen és eltéveszthetetlen, mindenekelőtt a borostás *Önarcképen* nyilvánvaló. A Palais des Beaux Artsban Daumier-kiállítást rendeztek; Blunt és Phool nyílt összefüggést lát a francia mester *Emigránsok* című reliefje s Picasso *Menekülő*kje között, igencsak indokoltan. Témái, jellegzetes figurái rendre feltűnnek Picasso munkáin: megérkezése után festett képeit mégis a nagyvárosi látnivalók uralják: a Moulin Rouge, a kánkán, a kávéház. Önmagát cilinderben festi le, éjszakai mulatóba indulóban, a dandy jelképeként.

Vollard galériájában zömében spanyol tárgyú képeket állított ki, egzoti-

kumot akart nyújtani a francia látogatóknak. A Nonellé után nyílt tárlat rendezését Vollard Mañachra bízta, a katalógus bevezetőjét Gustave Coquiottal íratva. A tekintélyes kritikus átsiklott a közönségcsábító bikaviadal-ábrázolásokon, s elismeréssel Picassónak a modern élet iránti érdeklődéséről írt, tájképei színes derűjéről, a néma koldusokról, akik sötét keresztutakon bukkannak elénk, éhező gyerekekről, az életből kihullott öregekről, jellegzetesen megnyújtott végtagokról. Picasso mindkét pártfogó közreműködőről portrét festett köszönetképpen. A Van Gogh kedvelte közelemből ábrázolt arcképeken kis lapocskákban rakta fel a színeket — mint párizsi képein általában —, amiket szilárdan rögzített pirosak, ezüstös fehérek világítanak meg. A Mañach-portrén a felsőtest, a fej tömegét néhány könnyed, hosszanti ecsetvonással emeli ki, s feketével hozza előre a háttérből; a Coquiott-ról festett két arcképen a nagyvilági főlényt hangsúlyozza, a habzsoló életvágyat, ami második párizsi tartózkodásának hónapjaiban őt is kísérte.

Közben baráti levelek tudósították a barcelonai kiállítás visszhangjáról. Vidal Ventosának írván, a Négy Macska hűséges növendékeként így summázta képei fogadtatásának tanulságát: „... el tudom képzelni, milyen volt az ilusztris burzsoá reakciója a Sala Parésben bemutatott képeim láttán. A megvetés éppoly fontos számomra, mint az elismerés, hiszen Te is jól tudod, ha a bölcs tetszését nem nyered meg, baj, de ha az együgyű rajong, még rosszabb. Így hát elégedett vagyok.” Párizsi tárlatáról, mint reményét felülmúló sikerről számol be, joggal, hiszen a *La Revue Blanche*-ben Felicien Fagus számolt be róla: „Briliáns pályakezdő... Mint mindenki, aki csak festő, magukért imádja a színeket, s minden dolognak saját színe van képein.” A fiatal művész munkáinak erényeit spanyolságával, s a merészen és eredetien feldolgozott francia hatásokkal magyarázza: „Minden hatás, ami érte, átmeneti... még nem volt ideje személyes stílust kialakítani, sietsége fejezi ki leginkább személyiségét, fiatalságát...” Emlékirataiban Vollard kudarcáról ad számot. Téved vagy szándékosan félrevezet, ugyanis tizenöt képet adott el, s ismeretlen, a nyilvánosság előtt most bemutatkozó festőről lévén szó, ez bizony eredmény.

Galériájának ekkor már tisztos múltja volt, tekintélyét városszerte visszhangzó botrányok szilárdították meg. Állítólag Tanguy apó festékkereskedésének kirakatában megpillantott Cézanne-tájkép láttán határozta el, hogy műkereskedő lesz. „Milyen rendes foglalkozás! egy egész élet ilyen csodák közt!” Abbahagyta jogi tanulmányait s eltökélte, megtanulja a szakmát. A közepszerű, konzervatív festő, Alfonse Dumas nagyhangú *Union Artistique* nevű képkereskedésében kapott állást, aki főleg a szalonfestő Dabat-Ponsan képeit árulta jobbmódú kispolgároknak. Akadt azonban néhány Manet rajza, akvarellje is. Vollard első üzleti sikere volt, hogy sikerült ezeket elsózni. Bár tájékozottsága korlátozott volt, ízlése is tétova, unta Dumas boltjának áporodott légkörét, s 1893-ban saját üzletet nyitott a Rue Lafitte-on. Indulótökéje mindössze 300 frank volt, ennek ellenére a Tanguy halála után rendezett árverésen megvásárolta Cézanne-jait, 600 frankról adott váltót, holott sejtelve sem volt, miből fogja kifizetni. Kezdetben ismert s a közönség által elfogadott művészek képeivel kereskedett, de izgatni csak az üzlethelyiség mögötti kuckóban felcsavart Cézanne-ok izgatták. Két év múltán olcsó lécekre szögezve a vásznakat, cégérül egy atkéképet helyezve a kirakatba, Cézanne-kiállítást nyitott. Fél Párizs Vollardhoz járt röhögni; a műkereskedő szerint egyetlen vevő akadt, az is vak volt. Valójában a neves műgyűjtő, Isaac de Camondo gróf vásárolt. Rettegését, hogy Cézanne-jával lejárhatja magát a Faubourg Saint

Germaine „műértői” előtt, Monet levelével csitította, aki írásba adta neki, a kép egyszer még híres lesz. A neurotikus Vollard lenézte és utálta vevőit. Az *avantgarde támogatói* című könyvében Herbert Frank idézi válaszát az üzleti módszerei iránt érdeklődő műkereskedő-tanoncoknak: „Nem ismerem a titkot, hogyan lehet vagyont szerezni. Tapasztalataim, amelyeket Önök hasznosítani szeretnének, csak azt mutatják, hogy mindent leküzdhetetlen aluszékonyságomnak köszönhetek. A vevő bizony gyakran félálomban talált üzletemben. Még álomittasan bóbiskolva hallgattam őket, és hiábavaló kísérleteket tettem, hogy válaszoljak nekik. A vevő elutasításnak vélte érthetetlen mormolásomat, és állandóan emelte árajánlatát, úgyhogy a kép, mire végül magamhoz tértem, jelentős áremelkedést ért el. Csak annyit mondhatok, hogy alvás közben kerestem a pénzt”. „Ez persze bohóckodás volt — fűzi hozzá Frank —, de közel járt a valósághoz.” Vollard gyűjteni szeretett, s gyűjteménye kedvelt darabjaitól kényszeredetten vált meg. (A trükköt Picasso eltanulta tőle, és sikerrel alkalmazta műkereskedőkkel, gyűjtőkkel vívott párbajában Françoise Gilot tanúsága szerint: „Bámulatos, milyen könnyű volt kihoznom sodrából Paul Rosenberget. Csupán unott vagy morcos képet kellett vágnom és kijelentettem: — Jaj, kedves barátom, egyetlen darabot sem adok el magának. Szó sem lehet róla egyelőre. A következő negyvennyolc órában Rosenberg azon töprengett, vajon miért nem? Talán egy másik képárusnak szánom a dolgaimat, aki jobb ajánlatot tett? Nyugodtan dolgoztam és aludtam, mialatt Rosenberg tépelődött. Két nap múlva visszajött idegesen, nyugtalanul, és azt mondta: — Ugyebár kedves barátom, azért nem utasítana vissza, ha felajánlanék ennyit meg ennyit azokért a festményekért? — és jóval magasabb összeget mondott, mint amennyit fizetni szokott a vásznameért.”) Cézanne után Van Gogh-retrospektívet rendezett Vollard, majd a nabikat mutatta be. Picassóé és Itturinóé után pedig megrendezte az első gyűjteményes Matisse-kiállítást.

Picasso számára a párizsi tárlat talán legfontosabb eseménye Max Jacobbal kötött barátsága volt. Beállított a galériába egy ódivatú és kopott eleganciával öltözött fiatalember, makulátlanul csillogó cilinderben. Műkritikusként mutatkozott be, s gratulált Vollardnak felfedezettjéhez. Mañach a kedvező sajtóvisszhang reményében azonnal meghívta a lakására, amelynek egyik szobáját Picasso rendelkezésére bocsátotta. „Jacob egész nap a felhalmozott képeket nézegette — írta az első Picasso-krónikások egyike, Zervos —, s eközben egymás után érkeztek a műterembe Picasso spanyol barátai, akik a földön foglaltak helyet. Elérkezett az evés ideje, valamelyikük babot főzött. Az ételt a földön ülve fogyasztották el, Jacobot sem felejtették el meghívni. A társaság spanyol kancsóból ivott, a franciát is megtanították, hogyan kell a korsó oldalán levő dudorból inni. Másnap este Picasso és a többi spanyol visszaadta a látogatást; Jacob egész éjjel verseket olvasott nekik.” A proteuszi költeményekből, melyekben paraszti babonák keveredtek középkori misztériumelemekkel, szarkazmussal áthatott hittel az élet dolgai és a lélek rejtélyes jelenségei iránt, öniróniával, amely egyszerre teremtett azonosságot és távolságot a vers és írója között, Picasso nyilván egy szót sem értett, francia szókinca a hétköznapi élet és a szakmai zsargon legfeljebb tucatnyi szavából állt. Megértették egymást azért, kivált, mikor tolmácsuk is akadt. Közös volt a hitük, hogy hősi korban élnek, amelyben a művészt és a művészetet egyszerre fenyegeti kárhózat, s nyílik előtte beláthatatlan lehetőség, több és nagyobb, mint amit az új bármely változata eddig beváltott. Egyeztek abban is, hogy a még ismeretlent kell akarniok, amelynek alkotóelemei talán nem is

olyan homályosak már. Estéenként Jacobhoz hasonlóan Picasso is cilindert tett a fejére, estélyi köpenyt terített a vállára, s barátja pártfogó kíséretében fél éjszakákon át állt színházak, kabarék kulisszái mögött, s rajzolta Toulouse-Lautrec és Degas témáit, igyekeztén modorukat egyéníteni. Nappal a múzeumokat járta, a Luxembourg palotában az impresszionista gyűjtemény, a Louvre-ban az egyiptomi s az ősi mediterrán kultúrák művészete csábította, a galériákban Gauguin, Van Gogh, Carrière, Puvis de Chavannes — az ellesett stílusok, merészen kölcsönzött technikák, a tanultakkal űzött kísérletek termékeny időszak volt ez; arra is maradt ideje, mint Jacob igazolja, hogy naponta egy-két képet megfessen. Nemcsak ő bújta a tanulmányozott mesterek bőrébe, őket is belebújtatta a maga jelmezébe, amely ugyan még nem volt egészen testre szabott, de ezt mintha nem is tartotta volna olyan fontosnak.

Vonzották a kibékíthetetlen ellentétek, a korabeli társadalom végétéi, a szegénység és a gazdagság, az emberre görnyesztő súllyal nehezedő lét, s a frivol rivaldafényben sikló élet. E témák mestereitől átvett nézőpontot, látásmódot, formaalakítást, színkezelést csak kipróbálta, aztán rögtön más ösztönzésnek engedett, úgy tetszik, esze ágában sem volt a jelentékenység és üzleti siker követelményének, a saját, személyes stílus kialakításának megfelelni. Mégis, eltéveszthetetlenül egyéniek a képek, a *Nyakláncos kurtizánt* idolszerűsége, szinte hieratikusan fennköltége különbözteti meg a kor festészetében látható társnőitől. Az erotikum a szerep kellékeiben fejezi ki magát, Erosz viszont a nő lényében; a festői egyéniség pedig az ábrázolás szenvedélyességében, s a szenvedély feletti uralomban. Az üzletszerű szerelemnek nemcsak királynőjét, de proletárjait is megfestette, akik testükkel együtt lényüket is eladják, lucskos, meggyalázott húsuk a középkor bünt szimbolizáló, üdvösségüket veszített nőábrázolásaival rokonítja őket. Amikor a modellt jelképes szerep nélkül festi — Jeannetont például —, gyengédséget, megértést közvetít az ecset. Máskor ellentéteket egyesít, anélkül, hogy kiegyenlítene, a *Törpe táncosnő* vad elszántsága üzőttségéből, megalázottságából fakad, szilárdan megvetett lábbal, gyűlölködő pillantást vetve rájuk, áll szemben a röhögők kórusával. Eredetiye Velazqueznál keresendő, nyilvánvaló Van Gogh hatása is; a kemény pirosak, az esőcseppként pettyegő fehérek, a fenyegető tömeggé összeálló pigmentfoltok orgiasztikus pompája a szánakozó együttérzést épp-úgy megengedi, mint az iszonyodást a torztól. Jólesik megbámulni utána a *Boulevard de Clichy*, az *Omnibusz* laza színfoltjait, a közeledő alkony tompított fényében fürdő, levegős terét, köznapian emberi egyszerűségét, mielőtt a *Részeg nő*-re (más címén *Az abszint kedvelője*) téved a szemünk. Bal kezével az állát támasztja, jobb tenyere a vállába markol, hogy egységesen plasztikus tömeggé záruljon, mint egy erősebb ellenfél fenyegette állat. Tömbszerűségét még túl is hangsúlyozza a képet három, egymás feletti mezőre osztó ív, az asztal pereme és a kanapé támlája. Magánya teljes, társa csak az abszintospohár, a szódásüveg, a lárvaarc mögött rejtőzködő lény megközelíthetetlen a mámor tompaságában. Picasso többféle hatást összegez a képen, a terjedelmes színfoltok Gauguin szintetizmusára, a kanyargós vonalak körülírta felnagyított formák Van Goghra emlékeztetnek. Az *Arlekin* gyönyörködtetően dekoratív, akár a *Részeg nőn* felfedezhető hatásokat elegánsabban, bár kevesebb művészi erővel összefoglaló *Két komédiás* a Puskin Múzeumban, akik csak testileg vannak jelen a képen.

Picasso második párizsi tartózkodására árnyékot vetett Casagémas öngyilkossága, és a sivár halála miatti lelkiismeret-furdalás. A társadalmi élet szokványos ellentétei és igazságtalanságai mögött a végzettszerűre pillantott

July
1987

rá; a szerelem és halál elválaszthatatlanságához hasonló közhelyek, amelyek mégis a lét ügynevezett allapkérdesei, lesznek majd a „kék korszak” főtémái. Profán és szakrális egyneműsége a Casagémasról festett képek újdonsága, amely ifjonti eklekticizmusának azonban korántsem vetett véget. Szorongva néz szembe a sorssal, s még görcsösebben kapaszkodik a mesterek kezébe, akik képletszerű általánossággal tudták megjeleníteni a kivételet a mindennaposban. Picasso is mitológiát szeretne teremteni, az egyedín túlnövő példázatot.

Casagémas biológiai eredetű impotenciája ellenére beleszeretett a szép modellbe, aki később Ramon Pichot felesége lett. Malagából Párizsba visszatérve egy kávéházban rálőtt Germaine-re, a golyó célt tévesztett. Manolo ki akarta csavarni barátja kezéből a fegyvert, Casagémas azonban lerázta, s a magára irányított második lövés már talált. Megismerkedésük után néhány héttel Picasso elvitte Françoise Gilot-t a Bateau Lavoire-ba, majd félfelé ballagva a Rue Ravignanon, a Saules utcába. „Az egyik csöpp kis házban Pablo bekopogott az ajtón, aztán választ sem várva belépett. Az ágyban fogatlan, beteg kis öregasszony feküdt. Én az ajtónál álltam, amíg Pablo halkán beszélgetett vele. Pár perc múlva pénzt tett le az éjjeliszekrényre. A beteg hálásan megköszönte, mi pedig eltávoztunk. Pablo szóttalanul ballagott mellettem. Megkérdeztem, miért vitt el ahhoz az asszonyhoz. — Azt akarom, hogy megismerje az életet — mormogta. — No de miért éppen ezt az öreg nőt kellett látnom? — kérdeztem. — Ez Germaine Pichot. Most már fogatlan vénység, szegény és szerencsétlen, fiatal korában azonban gyönyörű volt, és úgy összetörte egy barátom szívét, hogy öngyilkos lett miatta... Germaine Pichot rengeteg férfit magába szédített, most pedig nézze meg.”

A *Casagémas halála* című festményen a legérdekesebb ikonográfiai motívum a hatalmas tűzzel lobogó, vörösén, sárgán, kéken, zölden világló gyertya, amely mint Theodor Reff véli, *A szerelem és halál témái Picasso korai munkáiban* című tanulmányában, az igazság fényének jelképe; a Minotauromachián, a Guernicán is ez a láng jelentése. Talán a megtisztulás szimbóluma is itt, az öröklét felé vándorútra kelt lélektől a gonoszt távol tartó fényt színek glóriája övezi, egyszerre emlékeztetve a halálra és az isteni megbocsátásra. Az eszelősen sugárzó napot Van Gogh is jelképes értelemmel festette meg; érthető, hogy Picasso kölcsönzi a technikáját is. Noha az *Élet* háttérében szintén barátja emléke keresendő, *Casagémas temetése* (Evokációként is emlegetik) című vásznán foglalta össze mondandóját a tragédiáról. A kép első rápillantásra Gréco Orgaz gróf temetését ábrázoló festményét idézi, szerkezeti sémájuk megegyezik. Gréco két részre osztotta a teret, az alsó síkban a temetés zajlik, felette az égiek fogadják a halottat. A lenti sáv is két eseményt ábrázol, a méltóságteljes, nagy segédlettel celebrált temetési szertartást, s a menynevei követek érkezését, akik maguk készülnek sírba helyezni Kasztília elhunyt protonótáriusát. A fenti jelenetet klasszikus háromszög-kompozícióba foglalta a festő, az alsó rész szereplőit pedig frázisszerűen rendezte el, a jobb szélén álló, halotti imát olvasó szerep s a bal oldali szerzetes alakja között. A széthullással fenyegető szerkezet legalább annyira spirituális, mint festői fogással tartja össze: „A szertartástól függetlenül történik valami — írja Max Dvorák *Gréco és a manierizmus* című dolgozatában —, amiről a résztvevők többségének sejtelve sincs. Két követ érkezett az égből, hogy maguk végezzék el az egyház hű szolgájának temetését. De csak porhüvelyét kell eltemetniök: mert fön, alakok és felhők forgatagában, ahol a forma szubsztancialitása éteri látomásnak ad helyet, a grótot, földi burka nélkül, Krisztus és Mária már ünnepélyes

kihallgatáson fogadja. A szertartáson segédkezők közül ketten látják azt, amiről a többiek semmit sem tudnak: a pap a jobb oldalon, fehér karingben, aki a legnagyobb ámulattal tekint a magasba, és a fiú balra az előtérben, aki kitekint a képből, és baljával a két szentre mutat, mintha a néző figyelmét akarná felhívni a csodára; egy hittel teli lélek és a gyermeki kedély, amelyek elől a kétség mérge nem zárta még el a csodát, és a néző, akinek a festészet segítségével a tisztán szellemi szférába kell emelkednie.”

A *Casagémas temetéséről* hiányzik a kompozíció egységét megteremtő, a kép értelmezését megkönnyítő, a párhuzamos történéseket összekapcsoló, megoldást jelentő hit; majd az *Artistákon* fedezhetjük fel a spirituálist, Gauguin-tól kölcsönzött leleményként. Greco elképzelése nem formájában új, hiszen a halál allegóriájának bevett spanyol ábrázolásmódját követve szimmetrikusan rendezi el alakjait, a szabályost azonban álmyszerűvé teszi. Picasso visszanyúl a Greco előtti hagyományhoz, állítja Theodor Reff, s a rituális számmisztika segítségével rendezi el képe szereplőit: hármásával vagy a három többszörösével csoportosítja őket. A kép előtérében fekvő, fehérbe öltözött halottat kilenc, fekete csuklyába burkolózó gyászoló veszi körül, a felületet két részre osztó felhők felett, ahol Casagémas lelkét fehér ló — a Pegazus? — viszi a mennybe, szintén kilenc figura látható, lazább, hármás csoportokban. Három meztelen prostituált színes harisnyában, tőlük jobbra a kék korszakban megszokottá váló leplet viselő anya két gyermekével, ugyancsak szigorú háromszög-kompozícióba zártan. Rejtélyes a mértani idomon kívüli két ruhátlan nőalak szerepe, jelentése, kevésbé a lovon fekvő tetemre boruló, búcsúzó akté. Ha a barcelonai Wagner-kultuszra gondolunk, a ló és lovas Walkür-motívum is lehet; utalhat persze a Jelenések könyvére is: „És látám, hogy az ég megnyílt, és ímé vala egy fehér ló, és ki azon ül vala hívatik vala Hívnek és Igaznak...” Mindenesetre szent és profán, vallási és szexuális ellentétét, testvériségét hangsúlyozza a *Temetés*; evokációja és invokációja figuráknak és pózoknak, amelyek a következő években foglalkoztatják.

A kép csakúgy, mint a *Kék szoba*, a *Korsó sör* a kék tónusok iránti fokozódó érdeklődésről tanúskodik. Az 1901-es év talán legszebb munkája a *Kislány galambbal*. Mellőzve a megkedvelt divizionista technikát, s az impresszionizmus bűvös esetlegességeit, Picasso a jobb felé hajló ívvel kettéosztott zöld és kék háttér elé állította a bájos figurát, mellőzve minden felesleges részletet, anekdotikus utalást. Az erőteljes körvonal csak leírja, de nem domborítja ki a síkból a formát, a horizont sem töri meg kétdimenziós voltát. Tér és alak egynemű anyagból van, a rajznak alig több a szerepe a forma keretezésénél és fontossága hangsúlyozásánál. Bár a felületnek mennyiségileg kisebb részét foglalja el, a kék uralkodik, s a zölddel együtt megváltoztatja a ruha fehérének tónusát, mesei szerepet kölcsönözvén a gyermeknek. Megtestesült vízió a kislány, jelképes értéke van, noha korántsem szimbolista a kép. Talán felesleges túlzás a labda és a gyerek fejének hangsúlyozott rimeltetése, a festői mégsem lesz festőieskedő. Gyengéd és sugárzó az egész kompozíció, sokan a kék korszak nyitányaként értelmezik. A hang valóban új, halkabb és törékenyebb a nagyvárosi, félvilági jelenetek és figurák frivol harsányságáénál, bensőségebb, személyhez szólóbb. Párizs sokat adott, de a gazdagság és sokféleség megemésztéséhez más környezetre volt szüksége. Otthonosabbra, amely az eszmélkedéshez és elmélkedéshez ismerősebben berendezett magányt kínál — Barcelonára; Picasso 1902 januárjában az apja küldte pénzen hazautazott. Telítve élménnyel, feldolgozandó tapasztalattal.

(Folytatjuk)

Sulyok Gabriella

Sejtelmesen önmaga világába zárt, majdhogymár önmagába forduló ábravilág jellemzi Sulyok Gabriella elmélyült szellemiséggel és jeles szakmai virtuozitással megteremtett grafikai mikrokozmoszát — a rajzok meditatív élményből születtek, és hasonló élményeket kívánnak teremteni; megszokott nyelvi szintaxissal nehezen leírható. Bár igaz, amennyiben valamiféle más közegben is elmondható lehetne mindaz, ami az ábrákon látható, akkor majdhogy kár lenne rajztollat kézbe fogni — elegendő lehetne akár egy kottapapír, ecset, írógép vagy egy magnetofon. Az önmagára találó művészetnek és műalkotásnak mai gondolkodásunkban éppen az a lényege, hogy a másként ki nem fejezhető kísérli meg a „maga médiumával” napvilágra hozni, a maga választott és mással nem helyettesíthető eszközeivel teremtve élményt az értő szemek előtt. A rajz és rézkarc így mintegy inkább „a belső lényeg” reprodukciója lett, nem csupán a más mondandók nyomában kullogó illusztráció. Mindez még a kísérlet elemi fokán, de Sulyok Gabriella alkotásainál már az első győzelmeknek örülhetünk.

Sulyok Gabriella grafikai szintaxisa irodalmi vagy éppen „anekdotikus” mesevilághoz aligha köthető. A finom érzetű rajzokon látható megbúvó vagy éppen előbúvó, a világra ártatlan és esetlen szemmel tekintető nőalakok elfordulnak tőlünk vagy éppen ránk tekintenek — mindegy már, hiszen csak önmaguk létének élő reprezentánsai. Általuk is szépül, tőlük is bonyolult az emberi környezet. A madarak hallják és értik tán az itt láthatók szavát — róluk és értük is szólhat az énekük.

Volt eset, amikor a sokféle megfordult, sokféle tárlaton szereplő művésznő „kézzelfoghatóbb tárgyakkal”, olykor irodalmi élményekhez kötötte a maga grafikai lapjait — legkivált tusrajzok, rézkarcok ezek. A Biblia történeteit, Thomas Mann, Antoine de Saint-Exupéry, Ady egy-egy művének eseményét, lírai hangulatait jegyezte címként egy tárlat lapjain. Bartók mikrokozmoszát, József Attila egy-egy versének címét vagy éppen az emberi lét apróbb eseményeit (*Találkozás, Mozdulatok, Ölelkezők, Barátnők, Távolságok* stb.) egyszavas fogalmakban — de a „feliratok” még akkor is csupán a képi azonosítás nyelvi eszközei lehettek, amikor pontosan jegyezték pl. a *József és testvérei* eseményeit és szereplőit a rajzok vagy karcok címeiként. Hiszen az életből vagy mások világából nyert esemény egy önálló belső szellemi folyamat elindítója volt csupán, és bizony hatalmas távolság húzódott a fogantatás és a lapokon létrejött eredmények között. A motívum és a parafrázis közötti távolságot kell lélekben átutaznia mindazoknak, akik megkísérlik megérteni Sulyok Gabriella grafikai világát, akár e grafikai világ „jelentéstartalmaival”. A műalkotás maga csak eszköz — maga is közvetít. Olyan belső és egy személyes világok epidermisze, ahol a történés (élmény?) megfogán, felnő és megszületik.

Magam egy kissé Sulyok Gabriellát látom e rajzok mögött — a grafikusnő állandóan változó „belső arcait”. Lobogó hajjal, felhőként habzó ruhában ő lép ijedten az egyik rajzon elénk, majd ő kuporog köpenybe burkolózva és háttal a világot elötte. Kitérő szemmel ő tűnik elő a természet furcsa rejtekei mögöl. Aligha a hús-vér ember, és a nagyszerű asszony még kevésbé talán — inkább a megismerhetetlen, mert állandóan élő és változó. Aki nem lírai költeményekkel, hanem rajzokkal kísérli meg felmutatni és kifejezni önmagát.

Így aztán e pár grafikai lap — a szakma istenei adjanak a nyomdásznak e finom érzetű és idegzetű vonalak visszaadásához elegendő technikai felkészültséget, türelmet és erőt! — akár egy-egy szonett vagy más formájú lírai költemény: az alkotó ezekkel egyenrangon, a költőkkel egyenértéken mutatkozik. Minden vonala

egy-egy írásjel, betű — ha elmosódott vagy egybemosódott, aligha elevenül, aligha érthető.

A grafikus dolga a költőkénél nehezebb: olyan eszközökkel kísérel találni velünk szellemi kapcsolatot, amely eszközök — a „vizuális nyelvezet szintaxisai” — kevésbé ismertek és kevésbé köznapian olvashatók a szemlélő előtt. Tanulnunk kell tehát ennek a nyelvnek állítmányait és alanyait, a határozóknak és a jelzőknek a megszokott nyelvinél még bonyolultabb rendszerét és kapcsolattartalmait. Persze csak akkor, ha a rajzolat nem csupán a szemnek öröm, hanem a tudatnak is — fel kívánjuk ismerni a szavakban el nem mondhatót.

Ezen az úton talán közelebb kerülhetünk nem csupán Sulyok Gabriella rejtett és tárulkozni kívánó, a szándékkal és a félelmekkel állandó szimbiózisban élő világához, de talán minden bizonnyal (mondjuk) Csontváry *Sétalovaglásának* sejtelmes alakjaihoz is. Számomra úgy tűnik: megértik egymást az itt és az ott láthatók. Egy nyelven beszélnek az itteni és az ottani nőalakok — ettől a nyelvtől mi még egy kissé távol vagyunk. A feladat nyilvánvaló — most már csak nyitottság szükséges mindehhez, türelmes szemlélődés, a megértés elemi igényei.

BODRI FERENC

Bibliográfia — és ami mögötte van

Az irodalmi bibliográfia nem csak a kutatás eligazító segédeszköze, de alkalom a számvetésre is: összegezés egy lezárult korszak — egzakt adatokkal megragadható — egészéről. Ilyen megközelítéssel érdemes szemügyre vennünk Szőke József méreteivel, föltárása mélységével és egyszemélyes vállalkozás volta miatt egyaránt tiszteletet parancsoló munkáját, *A csehszlovákiai magyar irodalom válogatott bibliográfiájának* harmadik, az 1971—1980 közötti évtizedet áttekintő kötetét. Véletlen ugyan, ám a mechanikusan megvont korszakhatár kezdete csaknem egybeesik a nemzetiségi irodalom gyökeres átalakulásának megindulásával. Ha e tíz esztendő irodalmi folyamatait egyetlen mondattal kellene jellemezni, azt mondhatnánk: a fölszabadulás utáni szlovákiai magyar szépirás ekkor jutott el a többszólamúvá, sokszínűvé differenciálódás szakaszába; a valóság szemléletek, művészi irányok, stílusáramlatok harmonikus vagy kevésbé békés egymásmellettségének minőségileg új periódusába. Ennek jelentőségét az elméleti és kritikai irodalom művelői szinte a változásokkal egyidejűleg fölismerték, s többek indítatva érezték magukat arra, hogy Fábry Zoltán terminológiája nyomán immár „negyedvirágzásról” beszéljenek. De hát mi áll az átalakulás, a megújulás jelenségeinek hátterében? Az, hogy a nemzetiségi irodalom az 1963-at követő időszak szabadabb politikai légkörének köszönhető mennyiségi és kivált minőségi fejlődése a 70-es évek küszöbén jutott el oda, hogy önmagát, illetve teljesítményeit elsődlegesen az esztétikai érvényesség szemszögéből nézze és mérlegelje. A nagyobb mértékben hozzáférhetővé vált világ- és egyetemes magyar irodalmi eredmények tanulságain iskolázott önkritikus szemlélet bátorsága, a nyomában kifejlődő igényesség és előtérbe állított minőségelv egyfelől magával hozta a szigorúan esztétikai szempontú műbírálat, a megbízhatóbb értékrend kialakulását; másfelől — és legalább ilyen súllyal — eredményezte a készletet a sajátos kisebbségi hagyományok föltárására és újraértékelésére. A megújulás eredménye tehát az irodalmon kívüli területeken — mindenekelőtt a politikai szférában — képződött mítoszok, illetve előítéletek lerombolása, valamint az esztétikai, művészi kritériumok elsődlegessége lett. Tegyük hozzá azonnal: késséssel, hiszen például az erdélyi magyar irodalomban mindez évtizeddel korábban, az első Forrás-nemzedék színrelépésével megkezdődött. A változás folyamata és hatása így is mélyen átvjárta a 70-es évtized szlovákiai magyar irodalmát, és meghatározó módon befolyásolta működésének további körülményeit, föltételeit. Átformálódtak az eszmények és az értékek, hatékony közelségbe kerültek a két világháború közötti kisebbségi korszak szellemi hagyományai, mind nagyobb teret kaptak a fiatal tehetségek; egyszóval a valódi alkotások, az igazán értékes művek szabták meg és hitelesítették a nemzetiségi irodalom létét. Ami pedig nem jelent kevesebbet, mint hogy ekkortól kezdve nem a regionalizmusból fakadó különbség jegyei számítottak jóindulattal számon tartott értékeknek, hanem karakterét elismert művészi teljesítményei adták, amelyeket — meglehet — helyi színeivel árnyalt.

Az átalakulás folyamatának hol hevesebb, hol meg lanyhább hullámverését Szőke József bibliográfiája a tényszerű adatközlések imponáló tömegével tükrözi. Megtudjuk, hogy 1971 és 1980 között mintegy 280, a szépirodalom, illetve az irodalomtudomány tárgykörébe sorolható magyar nyelvű könyv jelent meg Csehszlovákiában; ebből 46 a verseskötet, 52 a szépprózai mű, 22 volt az antológiák száma és — bármely meglepő — 32 a drámai műfajú alkotásoké. Tegyük ehhez hozzá, hogy a pozsonyi Madách Kiadó munkájáról beszámoló, másutt föllelhető statisztikákból

tudjuk, mindez nagyjából a csehszlovákiai magyar könyvtermés felét teszi ki, másik hasonló hányadát az ismeretterjesztő, természet- és társadalomtudományi művek, valamint a fordítások alkotják.

Az eredeti verseskönyvek sorában találunk néhány — az első csehszlovák köz-társaság idején már aktív költő munkásságát hosszmeteszében bemutató, ilyen értelemben tehát — hagyományápoló művet, mint például a két világháború közötti magyar avantgárd líra legjobbjai között számon tartott, és az Illyés Gyulától akkor az öt legjelentősebb élő magyar költő közé sorolt *Forbáth Imrétől* (*A csoda-váró*, 1978), valamint a népies műdalformában verselő, autodidakta *Csontos Vilmos-tól* (*Dalol a föld*, 1978). Szép számmal szerepelnek a listán a főlzabadulás után indult, s a 70-es évtizedre középnemzedékké korosodott költők, akik azonban — úgy látszik — nem tartották kezüket a nagy változásokat mutató korszak lázasan verő pulzusán, mert legtöbbjük lényegében ugyanazt és ugyanúgy írta, mint annakelőtte, vagy legalábbis reveláló hatásúan újat egyikük sem mutatott föl. Nem így az utá-nuk jövő második generáció, amelyet lényegében két csoportból, a „nyolcakkból” és a „négyekből” állíthat össze a rendszerető, s ez okból precízen besoroló irodalom-történész. Az 50-es évek második felében pályakezdők, akik az idősebeknél any-nyival is szerencsésebbek voltak, hogy nekik már volt irodalmi folyóiratuk — az 1958-ban megindult Irodalmi Szemle —, ahol fölmutathatták tehetségüket, minő-ségi előreugrásra voltak képesek. Magasabb színvonalon újult meg *Tózsér Árpád* lírai realizmust képviselő, majd befelé forduló, elvonatkozató lírába hajló poézise (*Érintések*, 1972; *Genezis*, 1979), *Zs. Nagy Lajos*nak a népi hagyományoktól az ön-elemzésig eljutó verselése (*Üzenet a barlangból*, 1971; *Isapur dalai* 1977); a más-különb en is modern avantgárdot művelő *Cselényi László* (*Krétakor*, 1978) lírája, valamint *Gál Sándor* egyszer lázadó, máskor romantikus, olykor emberségléptékű vagy kisebbségi létezés gondokkal viaskodó, de mindenkor korszerű s vele harmo-nikusan klasszicizálni kezdő, tiszta költészete (*Kőlapok*, 1973; *Tisztább havakra*, 1976; *Folyó*, 1978). Az átalakulás folyamatának ugrásszerű váltását azonban leg-erőteljesebben — és ugyancsak harsányan — a fiatal költők jelezték, a *Vetés* nem-zedéke. Az Irodalmi Szemle rovatcímétől nevet nyerő, s e lapokon a 60-as évek forrongó utolsó harmadában debütálóok verseiből sugárzott a keserű életérzés, a hol rezignációba, hol meg a cinizmus látszatát keltő nyegleségbe torkolló lemondás, ugyanakkor hiányzott műveikből az emberség-magyar-ság (nemzetiség) egyjelentésű fogalom párrja, a nemzeti sorskérdésekkel való felelős szembenézés, a szép értelmű elkötelezettség. Megjelenített alapélményük, hogy a kiismerhetetlenül kusza és ir-racionális világban az ember teljességgel idegen, következőképp kiszolgáltatott, épp ezért sem megérteni, sem segíteni nem tud — se a világon, se önmagán. Ez az am-bíciókat, cselekvőkészséget lefegyverző gondolatmenet, illetve a magányos — vagy kapcsolatait pusztán konfliktusaiban megélő — ember elveszettségének szörnyű ér-zése adja a *Vetés*-nemzedék lírájának alapütemét. Ám ha mélyebben tekintünk versvilágukba, azt látjuk, hogy noha — fölfogásuk szerint — az ember önmaga cellája, azért tudata, életérzése egyben e zűrzavaros világ egy darabkája. Vagyis ha önmagát fejezi ki korunk tétova, vívódó, reménytelen személyisége, érvényesen mond valami lényegit a körülötte levő világról is. Görömbei András állapította meg a 60-as és 70-es évek fordulójának líratermését áttekintve: ezek a fiatalok megtanulták Camus Közönyéből, hogy a tények és azok magyarázatai távol esnek egymástól, de túlnéztek Sziszüphosz mítoszában, a lehetetlennel szembeszegülő he-roizmus példázatán. Kissé egysíkúan — és az egzisztencializmust féloldalasan értel-mezve — csak az ember világba vetettségét és szabadságra ítéltettségét érzékelték és ábrázolták. A nagyjából ekként jellemezhető gondolkodói rendszer határozta meg a nemzedék kollektív bemutatkozását, az *Egyszemű éjszaka* című (1970) an-tológia szellemét, mely — bizvást állítható — új korszakot nyitott a szlovákiai ma-gyar költészet történetében. A kötet szerzői, *Tóth László*, *Német István*, *Kulcsár Ferenc*, *Aich Péter*, *Mikola Anikó*, *Varga Imre*, *Szitási Ferenc*, *Keszeli Ferenc* és *Kmeczkó Mihály* több szempontból szerencsés korszakban indultak. Rögtön párt-

fogójuk akadt Tözsér Árpád személyében — aki a kötet összeállítását is vállalta —; olyan fölkészült, akkor már jónevű műítészek vállalták a nemzedék segítő pártolását, mint *Koncsol László* és *Zalabai Zsigmond*; sőt mögéjük állt az idősebb nemzedék képviseletében *Bábi Tibor* és a nemzetiségi irodalom nesztora, *Egri Viktor* is. És nem pusztán a baráti támogatók védelmében léphettek pályára, a nemzeti irodalom egészének kontextusa, a 60-as, 70-es években lezajlott változások iránya is kedvezett nekik. Mindenekelőtt lassan hozzáférhetővé váltak a sajátos — szlovákiai magyar avantgárd — hagyományok, kivált Forbáth Imre, valamint a kevésbé ismert Mihályi Ödön költészetének maradandó értékei. Tájékozódásuk szilárd pontja lett a nemzetiségi magyar lírát legelőször forradalmian megújító erdélyi Forrás első nemzedéke, Szilágyi Domokos és Lászlóffy Aladár munkássága, majd a vajdasági Symposion körének, Tolnai Ottó és Domonkos István nevei fémjelizte modern poézise; végül a szlovákiai magyar irodalom beidegzettségeivel és kiüresedett formáival való szakítani óhajtó szándékaik egybeestek a hazai változások irányával, azzal, hogy Magyarországon elismertté és hatásában kiterjedté vált az a „tisztá” líra, amit elsőrendűen Pilinszky János, Nemes Nagy Ágnes, Weöres Sándor és Tandori Dezső képviselt. Ezeket az egy áramba tartó, mégis sokszínű hatásimpulzusokat azonban az „egyszeműsök” közül igazából csak ketten, *Varga Imre* és *Tóth László* tudták integrálni szuverén és redeti költők módján. Már indulásukkor erős volt képteremtő hajlamuk, absztrakcióra való készletességük, ám ez az egzisztencialista és légies — Szakolczay Lajos találó megfogalmazásával — „sokszor nyelvfilozófiai stúdiumot helyettesítő” költészetet szerencsés kézzel, azaz tehetséggel és eredetien fordították vissza a szlovákiai magyar valóság és életérzés leképezésére. Már a bibliográfia tárgyalta évtizedben önálló kötetekkel léptek túl részint az antológiában kifejezett önmagukon, részint nemzedéktársaik teljesítményén; ekkor jelent meg *Tóth Lászlótól A hangok utánzata* (1971), az *Ithakából Ithakába* (1975) és az *Átkelés* (1977), *Varga Imrétől a Crusoe-szaltók* (1976), a *Medve alá száll* (1977) és a *Boszorkányszombat* (1980). Bár a nemzedék tagjai közül többeknek jelent meg önálló kötete az évtized folyamán, ők lényegében alig haladták meg bemutatkozásuk szintjét. Az évtized végén már az Irodalmi Szemle fiatalokat fölpártoló rovatában és néhány hetilap — főként az Új Ifjúság — oldalain a későbbi Főnix-füzetek sorozatban megmutatkozó legfiatalabbak kértek szót. Jelentkezésüket azonban nem kísértcse olyan érdeklődés — sem a műítészek, sem az irodalmi közvélemény részéről —, mint a Vetés költőjét. *Kendi Máriát*, *Barak Lászlót*, *Bettes Istvánt*, *Mészáros Károlyt*, *Finta Lászlót* és *Soóky Lászlót* nem is fűzték össze bármifajta, jellegzetességeket kirajzoló sajátos generációs jegyet mutató gondolkodásbeli, valóság szemléleti vagy stílári hasonlóságok. Közös program híján mindnyájan a maguk útját járták; antológiához sem jutottak, hacsak az egyenetlen színvonalú, karakteres költői látást és kifejező erőt alig mutató *Megközelítést* (1980) nem tekintjük annak. Az irántuk mutatkozó érdeklenséget nem pusztán az együttes jelentkezés nyomatókocsító erejének elmaradása okozta, hanem kétségkívül az a tendencia is, hogy a költészet műfajával szemben a próza újdonságait előzte meg nagyobb várakozás. Jelzik ezt a bibliográfiából kiolvasható számadatok is, de még beszédesebbek a szlovákiai könyvkiadás, könyvterjesztés statisztikái, melyek szerint a kortárs költők munkáiból alig adható el néhány száz példány, ugyanakkor a prózai alkotások rendelésekor majdnem minden esetben ezer-ezeröttszáz fölötti darabszámokról tudósítanak.

Az 1971-gyel kezdődő évtized a prózai műfajban is fontos és tipikusan nemzedéki jelleget öltő korfordulót hozott. Itt is találunk persze hagyományélesztő kiadványokat, amelyek az „első virágzás” korszakának epikus tradícióit hozták közel: válogatást *Sebesi Ernő* műveiből (*Haláljáték*, 1976), *Egri Viktor* önéletrajzi trilógiáját (*Angyalbőrben*, 1976; *Társakkal és társtalanul*, 1978; *A hallgatás évei*, 1980), valamint 1935-ben megjelent legnépszerűbb és legsikerültebb regényének, az *Égő földnek* újrakiadásait (1972, 1979). A változás tényét és irányát azonban érzékelhetőbben jelzik a fölszabadulás után indult prózaírók munkásságában bekövetkezett és egyértelműen a megújulásra mutató jegyek. Az epikai termés — némiképp el-

nagyolt jellemzéssel — arra mutat, hogy az ötvenes évek derekán-végén pályára lépők valójában ekkor „józanodtak ki” az indulásukat hosszan követő naiv lelkesedésükből, illúzióikból, s a valóságra ébredés őszinteségéről mi sem árulkodik jobban, mint az, hogy műveik nem egyszerűen tárgyilagossá váltak, hanem egyenesen komor tónusúak lettek. A régi nagy hitek szembesítése múlt és jelen realitásával nem adott okot a derűre. Ez a „hangulatváltozás” jellemezte a szlovákiai magyar próza legsajátosabb vonulatának, az ún. „nemzetiségi regénynek” a megújuló szerkezetét, korszerűbb formáját. E műfaj szerzői a hetvenes esztendőkhöz különböző körülményei között is konzervensen vállalták a nemzetiségi sorskérdéseinek, történelmi tapasztalatainak újrafogalmazó képviselőit, a közösségi gondok és fájdalom megszólaltatását, mely végül is különös felelősséget és rangot ad a szlovákiai magyar íróknak. A tabuktól 1963 után megszabadult irodalom mohón rávetette magát a lehetőségeire, hogy őszintén szóljon a korábban elhallgatott vagy csak kerülgetett kérdésekről: a magyar kisebbség háborús szenvedéseiről, a főlzabradulás utáni jogfosztottság szörnyű emlékeiről, a mezőgazdaság kollektivizálásának ellentmondásos korszakáról, a faluról nagyvárosba kerülő magyar értelmiségi egzisztenciális és morális megpróbáltatásairól. A kibeszélés terápiája, a korábban elfojtott élmények szabad áradása sajátos nagyepikai formát teremtett, melynek legtipikusabb jellegzetességei a következők. A cselekmény sajátos kisebbségi miliőben zajlik, s maga a tárgy is a nemzetiségi létezéssel összefüggő etikai problémát exponál; a legtöbbször tétova, bizonytalan főhőst valamilyen lelki fájdalom gyöttri, gyakran múltból eredő sérelem motiválja cselekedeteit; majd minden akarása arra irányul, hogy nyomasztó érzésétől megszabaduljon — rendszerint kevés sikerrel —; épp ezért a lélekábrázolás e regényekben rendszerint egysíkú vagy elnagyolt; a szerkezet pedig laza fölépítésű, egyszerű és epizodikus, olykor — a múlt fölidézése céljából — idősíkváltó; a nyelv kevés eredeti vagy újszerű elemet hordoz, de többnyire gonddal fogalmazott, lényegre törő és erőteljes. A nemzetiségi regény tablószerű társadalomábrázolása publicisztikus hevületű stílusban jelenik meg; a hősök gyakrabban kimondják, semmint átéli lényegi fölismeréseiket — ilyenformán kevésbé szuverén figurák, sokkal inkább az írók szócsövei — összegezi megállapításait Lacza Tihamér egy tanulmányában. *Dobos László, Doba Gyula, Gál Sándor, Mács József* főntebb vázolt sajátosságokkal bíró epikájának a 70-es évtizedre bekövetkezett változásai a lényegi mondandó állandóságát alig érintették, de a szét-eső regényszerkezetek egységesebbekké, szerveesebbekké váltak, a bizonytalanul imboldyogó, sokszor megjelenésükben is esetleges alakok nem pusztán emlékeik és fájdalmaik révén karakteresednek, hanem más lelki vonásaik és kapnak némi fényt az alkotói figyelemtől. Az előző évtized létélményt fogalmazó prózája esztétikum- és minőség szempontú szakaszába lépett, párhuzamban az összegezés szándékával, a szintézisteremtés igényével. Ilyen áttekintésre vállalkozott a korszak kiemelkedő szlovákiai magyar alkotása, *Dobos László Egy szál ingben* (1976) című regénye, amely az államfordulattól a 60-as évek közepéig ábrázolta rendkívüli expresszivitással és korszerű formai eszközökkel a felvidéki magyarság viharos forgatagú életsorsát. Hasonlóan jelentős mű *Doba Gyuláé, az Ívnek a csukák* (1977), a főlzabradulás utáni korszak léttényeivel való őszinte szembenézés művészi eredménye. Ugyanakkor a derékhad írói közül többen vállalkoztak újító kísérletezésre; *Dobos László* a tablógényű nagyregény után egyszemélyűvé sűrített lélektani sorsregény írására vállalkozott (*Hőlepedő*, 1979); *Doba*, fölhagyva a novellával, új műfajban próbálta meg erejét — a nyelvterület egészére kisugárzó hatással és eredménnyel — a szociográfiában (*Vajúdo parasztvilág*, 1974). *Mács József* viszont a töle és a szlovákiai magyar irodalom hagyományaihoz képest szokatlan regényszerkezetet építve kísérte meg a sors nehézségeiből fakadó kisebbségi pszichózis szuggesztív ábrázolását (*Széljűvásban*, 1980). *Rácz Olivér* pedig eseményt eseményre halmozó, cselekménysűrítő hajlamát legyőzve gondolatíságában és líraiságában megkapó háborús novellafüzért tett olvasói elé (*Álom Tivadar hadparancsa*, 1975). A korfordulóként értékelhető változás határköve azonban — a költészethez hasonlóan — ugyancsak egy, a legfiatalabbak műveit sorakoztató antológia, a *Fekete szél* (1972)

megjelenése volt, amelyben *Bereck József, Kovács Magda, Mikola Anikó, Varga Imre, Kövesdi János, Fülöp Antal, Keszeli Ferenc, Mészáros Károly, Mészáros László* és *Wurczel Gábor* mutatkozott be. Ellentétben az *Egyszerű éjszakával* ez a kötet megközelítően sem egységes alkotói világgépet mutatott, és egymástól igen eltérő stílusesszményeket jelzett. A válogató-szerkesztő *Duba Gyula* a maguk sokarcúságában „fedezte föl” a 60-as évek második felében szörványosan és egymástól függetlenül jelentkező fiatal prózaírókat. Ilyen értelemben tehát nem beszélhetünk kollektív föllépésről, sokkal inkább arról, hogy az antológiában való közös szereplés terelte laza csoportba az imént felsoroltakat, akik azután rögvest nagyon eltérő utakra indultak. *Bereck József, Mészáros Károly, Kövesdi János, Fülöp Antal* és *Mészáros László* a valóság ígázatében a szlovákiai magyar elbeszélő irodalom realista hagyományainak közelében maradt. *Mikola Anikó* a prózának metaforikus-szimbolikus eszközökkel történő lirizálását választotta; *Keszeli Ferenc* a groteszk, *Varga Imre* és *Wurczel Gábor* viszont az új költészetből ismerős kihívó kísérletezés járatlan csapásán indult. Valóban karakteres prózaírói tehetség ígéretes kibomlása azonban csak *Bereck Józsefnél* és *Kovács Magdánál* volt megfigyelhető, ők hamar önálló kötetekkel erősítették a személyükhöz fűzött várakozást: *Bereck* egy novellagyűjteménnyel (*Vihar előtt*, 1974) és egy kisregénnyel (*Öregem, az utolsó*, 1977), *Kovács Magda* pedig kisprózai válogatással (*Én, csillagbognár*, 1978). Sajnálatos azonban, hogy a későbbiekben mindketten adósak maradtak a hozzájuk fűzött remények maradéktalan beváltásával. A nemzedéknek csupán kényszerűségből nevezhető csoport közös nevezőre hozható jellegzetességeit vizsgáló tekintet lényegében csupán annyit képes megállapítani, hogy a *Fekete szél* novellisztikáját a lírai ábrázolásmód és hangvétele jellemzi. Erőtéljes az írások én-centrikussága, a szerzők üzeneteik kimondását pedig nem az epikus törtézésre, a cselekmény áramára, a megformált jellemek tettekben mutatkozó karakterére bízták, a cselekmény pusztán annyiban érdekli őket, amennyire az összhangban áll a főhős lelkiállapotával. Így műveik — *Görömbei András* találó megállapítását idézve — állapotrajzok. Miként a lírában, úgy a fiatalok prózájában is az életérzés válik uralkodó motívummá. A fiatalok sorából kiemelésre kívánkozik az amúgy is mondvasínált nemzedékektől, csoportoktól is egészen elkülönülő *Grendel Lajos*, aki revelációt keltő novelláskötevével (*Hűtlenek*, 1979) debütálva rögtön kiforrott prózaírói alkatot mutatott, s egycsapásra robbant be a nemzeti irodalom egészébe, mind a műbírálói figyelem, mind az olvasói érdeklődés osztatlan elismerésére. Bártran elmondhatjuk, a nemzetiségi elbeszélő irodalom megújításának szándéka legeredményesebben neki sikerült! Szakított a hagyományos ábrázolásmód konvencióival, de nem távolodott el a kisebb-ségi érték- és felelősségtudat vállalásától. Hősei, cselekményalakítása, kompozíciója, egész gondolkodói rendszere sajátosan „grendeli”, ugyanakkor eltagadhatatlanul szlovákiai magyar — mint ezt azóta megjelent regényei bizvást igazolják. Melyek ennek a prózának a legfontosabb vonásai? Mindenekelőtt az, hogy eltávolodik, elvonatkoztat a személyes emlékezés attitűdjétől, vállalja a kívülről — inkább fölülről — láttatás józanságát. Az olvasó igazából nem a cselekményt vagy a szereplőket figyeli, hanem azt az írói munkát, a lehetséges megoldásoknak azokat a variációit, ahogyan az alkotó ábrázolja a valóságot. *Grendel* azonban nem élményeit önti formába, hanem az esztétikai célzatú és eredményű munka, vagyis az alkotás folyamata az, amely közelebb vezet őt a világ pontos megértéséhez. Tehát a fiatal lírikusokkal ellentétben, igenis, vállalja a valóság racionális eszközökkel történő értelmezését. Mérlegelő tárgyilagosságát különb-különb eszközökkel humanizálja: valóság és fikció egyszer tudatos öszzemosásával, máskor programszerű elválasztásával, különös figurák és helyzetek teremtésével. Utóbbiak gyakorta földoldhatatlan ellentmondásokat hordoznak: erkölcsileg mindenképp elítélhető tettek emberileg magyarázhatók vagy éppenséggel menthetők lesznek. Valóság és morál konfliktusának megoldása pedig a befogadóra bízatik, azaz olvasóinak értelmi erőfeszítéseire, nem pedig együttérzésére, érzelmi azonosulására számít.

A líra és epika örvendetes szemléleti és megjelenési pluralizmusát, valamint esztétikai nézőpontú öszzemelelete nyomán kialakult minőségi előreugrását nem

tudta követni a dráma, amely a szlovákiai magyar irodalom egész hét évtizedes történetében a legstagnálóbb műfaj volt. Nem így a differenciálódó irodalmi folyamatokra érzékenyen reagáló kritika! A 70-es évek elején a műbírálat útja ketté ágazott: részint az irodalmat szociológiai tényként fölfogó és tárgyaló szemléletre (Csanda Sándor: *Harmadik nemzedék*, 1971; Duba Gyula: *Valóság és életérzés*, 1972), részint a műalkotás létformáját vizsgáló ítézi elméletre és gyakorlatra (Rákos Péter: *Tények és kérdőjelek*, 1971; Zsilka Tibor: *A stílus hírértéke*, 1973), később pedig néhány kritikus munkássága a két értékszemlélet és esztétikai rendszer harmonikus egyeztetésére szolgál példával (Tolvaj Bertalan: *Az irodalom vonzásában*, 1977; Koncsol László: *Kísérletek, elemzések*, 1978; Tózsér Árpád: *Szavak barlangjában*, 1980).

A vázoltak alapján talán nem túlzás levonni a következtetést: a szlovákiai magyar irodalom ebben, a bibliográfia föltárta évtizedben jutott el hat évtizednyi változás — fejlődés és visszaesés — után abba a szakaszába, ahol egyensúlyba került az irodalmi alkotásban megtestesülő valóságtapasztalat és művészi érték kritériuma. Megszűnt a korábban Fábry Zoltántól szorgalmazott „morál-esztétika” (vagyis a társadalmi-történelmi-szociológiai-etikai és közösgélelkületi elemekre koncentrááló műbíráli szemlélet) egyeduralma; ugyanakkor lekerekedett az ennek reakciójaként a 60-as, 70-es években született, a műalkotást csakis mint egyszerű nyelvi kompozíciót figyelő, tartalomelemzést figyelmen kívül hagyó, esztétizáló kritika érdekessége, merev elutasítása a hagyományosabb ihletésű művek iránt. Másfelől a tárgyalat évtized végén közelebb kerültek egymáshoz a nemzedékek, a valóság szemléletben, ember- és világértelmezésben, stílári-formai irányzatokban oly eltérő csoportok — mégpedig a korszerű nemzetiségi irodalom megteremtésének építő folyamatában. Megszűnt a kisebbségtörténeti, -lélektani tárgykör primátusa, de elmaradt e téma korábban nem ritka — minduntalan a korszerűsége hivatkozó — gögös elutasítása. „Mindez nem jelent szűkülést — mondja Görömbei András. — Ellenkezőleg: megalapozottabb értéktudat jegyében való kiteljesedést bizonyít.” (*Madách Kiadó*)

MEZEY LÁSZLÓ MIKLÓS

Négy szemközt a valósággal

POMOGÁTS BÉLA: JELENIDŐ AZ ERDÉLYI MAGYAR IRODALOMBAN

A nyolcvanas években — esszék, tanulmányok, cikkek hosszú során kívül — örvendetesen jó néhány könyv is foglalkozott a szomszédos országok magyar nemzetiségi irodalmával. Közülük a legjelentősebbek: *A magyar irodalom története 1945—1975* című szintézis IV. kötete Béládi Miklós szerkesztésében (1982), a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* I. kötete Balogh Edgár szerkesztésében (Bukarest, 1981), Czine Mihály munkája: *Nép és irodalom* (1981), Bertha Zoltán és Görömbei András: *A hetvenes évek romániai magyar irodalma* (1983) című művei. Ez utóbbi a legkiválóbb alkotók munkásságának lexikonoszerű értékelésével valamelyest pótolja a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon további, már elkészült, de máig még nem jelenhetett kötetét. A fenti művek sorába illeszkedik a jeles irodalomtörténész, Pomogáts Béla *Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban* című munkája, amely a Megvető Kiadó *Gyorsuló idő* sorozatában látott napvilágot. A szerző összefoglalását 1983—1984-ben vetette papírra, s három esztendőbe telt a sajátos — elsősorban nyomdai — viszonyok miatt, mire megjelenhetett. Így a szerző önhibáján kívül némely megállapítását meghaladta a „gyorsuló idő”. Az elmúlt években ugyanis az erdélyi magyar nemzetiség életében tovább erősödtek a negatív tendenciák. A hivatalos nemzetiségi politika tovább csökkentette — s így tesz napjainkban is — a kisebbségi művelődés és irodalom lehetőségeit, fokozatosan elsorvasztja a magyar

iskolai oktatást, folyóiratokat szüntet meg, könyveket küld zúzdába, mellyel nemcsak a magyar, hanem a román nemzeti kultúrának is jóvátehetetlen károkat okoz.

De térjünk vissza Pomogáts Béla könyvére: művében olyan áttekintést ad, amely egyfajta „kézikönyvként” használható. Példája *Kántor Lajos és Láng Gusztáv Romániai magyar irodalom 1944—1970* (Bukarest, 1971, ill. 1973) című irodalomtörténeti összefoglalása, melyet időrendben folytatott. Ezért ő is irodalmi „nemzedékek” és műfajok szerint tagolta anyagát és tárgyát, külön foglalkozva az idősebb generációk, a „derékhad” és a fiatalabb, a *Forrás*, illetve az *Echino-* nemzedékek képviselőivel és munkásságával. Így az erdélyi magyar irodalom jelenkoráról beszélhet, melyen „történelmi jelen időt” ért, a hatvanas évek végétől a nyolcvanas évek elejéig eltelt bő másfél évtizedet. Ez a korszak hozta meg egyébként a romániai magyar irodalom minőségi kibontakozását a felszabadulás után, s ekkor foglalta el méltó helyét e literatúra az egyetemes magyar irodalomban és olvasótáborában.

Pomogáts Béla — igen helyesen — utal arra, hogy sok vita zajlott arról az elmúlt évtizedekben, mi is valójában a határon túli magyar nemzetiségi irodalmak státusa. Volt idő, amikor kirekesztették őket az egyetemes magyar irodalomból — például az erdélyi magyar nyelvű román irodalomnak tartották, vagy magyar nyelven alkotó román írókról beszéltek stb. —, e sematikus és sok tekintetben az államalkotó többségtől szorgalmazott megközelítésnek szerencsére gyérültek a hadállásai. Napjainkban — legalábbis itthon — teljesen elfogadott a kettős kötődés elve: a határon túli magyar nemzetiségi irodalmak — az erdélyi, a felvidéki, a vajdasági, a kárpátaljai és a nyugati — szerves, elidegeníthetetlen részei az egyetemes magyar irodalomnak, másrészt földrajzi helyzetük folytán, s mivel az ottani (magyar) valóságból táplálkoznak, részei az adott ország nemzeti kultúrájának is. Így hidat alkotnak a népek között, melyen nemcsak érdemes, hanem parancsoló szükségyszerűség is közlekedni a kölcsönös megértés és megbecsülés jegyében. Az, hogy ez nem mindig sikerül, mert szünetel a forgalom, vagy csak mi akarunk járni rajta, évtizedek óta nem rajtunk múlik.

A romániai magyar irodalom hármasságban létezik: a romániai társadalom, az egyetemes magyar kultúra és az erdélyi magyar szellemiség körében. Feladatait és lehetőségeit döntően azok a társadalmi és politikai feltételek határozzák meg, melyek az állami hovatartozásból következnek, így erősen hat rá az állam nemzetiségi és kulturális politikája. „...a romániai magyar irodalom — írja Pomogáts Béla —, hasonlóan a szomszédos országok magyar nemzetiségi irodalmához, az egyetemes magyar kultúra szerves részét alkotja. Ezzel a kultúrával nemcsak a közös nyelv köti össze, hanem a közös etnikai tudat, illetve a történeti és kulturális tradíció közössége is. Ennek a közösségnek meghatározó szerepe van a nemzetiségi irodalmi tudat alakulásában: az erdélyi magyar irodalom szoros szálakkal kapcsolódik a múlt és jelen irodalmához. Nemcsak egy hétszáz esztendő fejlődés hagyományait őrzi, a huszadik századi magyar művelődés nagy értékeire is támaszkodik, és együtt fejlődik az egyetemes magyar irodalom jelenkori irányzataival.”

Az erdélyi magyar irodalom nap mint nap négy szemközt találja magát a valósággal, hiszen húsba, vérerekbe vágó felelősséget, elkötelezettséget kell vállalnia az ottani magyarság társadalmi és kulturális helyzetének, sorsának alakulásáért, fejlődéséért, fennmaradásáért és jövőjéért. Ez a tény és a sorsformáló értelem cövekeli ki parancsolóan a nemzetiségi irodalom közösségi státusát. „A romániai magyar író — írja Pomogáts — általában biztos alapokon nyugvó identitástudattal végzi munkáját, az alkotó tevékenységet nem pusztán önkifejezésnek, önmegvalósításnak tekinti, hanem szolgálatnak is, amely mindenekelőtt etnikailag, történelmileg és kulturálisan meghatározott emberi közösség kollektív tapasztalatát önti formába, törekvéseit szóltatja meg. Munkásságát határozott érték tudat irányítja: az anyanyelvben, a történelmi és kulturális hagyományban, valamint a nemzeti identitásban ismeri fel azokat az értékeket, amelyeket meg kell védenie, teljesebb kifejlődéséhez kell segítenie. Ezeknek az értékeknek a képviselőit és oltalmazására vállalkozik, s ezeknek az értékeknek a sérelme nyomán ad számot a személyiség és a közösség tragikus tapasztalatairól is.”

Bár a kötet tárgya az erdélyi magyar irodalom jelen ideje, Pomogáts Béla röviden felvázolja hagyományait és előzményeit, mely elengedhetetlen e irodalom mai helyzetének, a megtett útnak a megismeréséhez. Immár több mint hat évtizedes történetének kezdetét az „irodalomalapítás” sok lemondással járó küzdelmei jelentik, amikor önjerejére támaszkodva, sanyarú kisebbségi körülmények között kellett kiépítenie a nemzetiségi kultúra intézményének rendszerét. Ebben egyrészt támaszkodhattak az 1910-es utolsó, magyar népszámlálás szerint a trianoni békeszerződéssel Erdélyben, illetve a Partiumban, összesen 103 ezer négyzetkilométernyi területen élő 1 660 448 főnyi magyarságra (aránya az itteni népességben 31,7 százalék volt), másrészt gazdag hagyományaira és megmaradt kulturális lehetőségeire. A magyar nemzetiségű lakosság többsége összefüggő területeken, így a Székelyföldön, Kalotaszegen, a Zsil-völgyi bányavidéken, az Alföld keleti szegélyének széles sávjában, illetve a magyar többségű városokban: Kolozsvárott, Nagyváradon, Marosvásárhelyen, Szatmárnémetiben, Aradon és Brassóban élt. 1919-től alakultak az első erdélyi magyar folyóiratok, Nagyváradon a *Magyar Szó*, majd a *Tavaszi*, Marosvásárhelyen a *Zord Idő*, Kolozsvárott a *Napkelet*, Aradon a *Genius*, illetve *Új Genius*, majd a *Periszkóp*, s napi- és hetilapok sora. 1923-ban látott napvilágot a „tizenegyek” antológiája, *Tamási Áron*, *Kacsó Sándor*, *Kemény János*, *Balázs Ferenc* és mások műveivel. 1924-ben megalakult az *Erdélyi Szépművéses Céh*, mely fennállásának két évtizede alatt százhatvan négy művet jelentett meg, *Áprily Lajostól Kós Károlyig*, *Kuncz Aladártól Tamási Áronig*. Az irodalmi élet fontos szervezője ez időben a marosvécsi *Helikon*, majd a mozgalom folyóirata, az *Erdélyi Helikon*, a transzszilvánista eszme hirdetője, melynek alapja *Kós Károly*, *Paál Árpád* és *Zágoni István* 1921-ben kelt röpirata, a *Kiáltó* szó nyomán Erdély önálló hagyományaira figyelmeztetve mozgósította erejének összeszedésére a kisebbségi sorsba szorult magyarságot.

A két világháború közötti erdélyi magyar irodalom a harmincas években bontakozott ki igazán, ért el magas színvonalat. Ez időben jelent meg Tamási Áron *Ábel-trilógiája*, találta meg helyét a marxista *Korunk Gaál Gábor* irányításával, ért el fontos eredményeket az *Erdélyi Fiatlok* mozgalma, s szerveződött meg a népfrontgondolat jegyében 1937 októberében a *Vásárhelyi Találkozó*. Az erdélyi magyar ifjúság e fóruma, mint Pomogáts írja: „... támogatta a parasztság, a munkásság és a haladó értelmiség szövetségét, szorgalmazta a romániai magyarság szociális és nemzetiségi kérdéseinek megoldását, egyszersmind együttműködésre szólított fel a román demokrácia erőivel.” 1940 őszén a második bécsi döntés Észak-Erdélyt és a Székelyföldet visszacsatolta Magyarországhoz, s ezzel egyszeriben megváltoztak az erdélyi magyar irodalom működésének feltételeit.

A felszabadulás után az erdélyi magyarság ismét nemzetiségi sorba került, s néhány vészterhes hónap után 1945 márciusától a *Petru Groza* kormányra kerülése utáni demokratikus átalakulásban szerveződhetett újjá a magyar nemzetiségi kultúra és közélet. Megalakult a *Magyar Népi Szövetség*, fokozatosan kiépült a magyar iskolarendszer az elemitől az egyetemig, lapok, folyóiratok, színházak létesülnek, megindulhatott a magyar könyvkiadás. A reményteljes időszak és látványos fejlődés azonban csak a negyvenes évek végéig tartott, 1949-ben megszüntették a Magyar Népi Szövetséget, s vezetőit hamis vádakkal börtönbe vetették, s megkezdtek a magyar művelődési intézményrendszer megnyirbálását. „Az ötvenes évek társadalmi és kulturális élete — jegyzi meg Pomogáts Béla — nemcsak eredményeket hozott, a fejlődést veszedelmes torzulások kísérték, amelyek alapjaiban támadták meg a kibontakozó nemzetiségi kultúrát és irodalmat. A többi kelet-európai országhoz hasonlóan Romániában is súlyos károkat okozott a szektariánus és dogmatikus politika, a gazdasági és kulturális életben érvényesülő voluntarizmus és a „személyi kultusz” antidemokratikus gyakorlata. A magyar nemzetiség mindezeknek a súlyát kétszeresen is megérezte, minthogy az országos politikai torzulások mellett a nemzetiségi politikában elkövetett súlyos hibák is rontottak helyzetén.”

A romániai magyar kulturális intézmények rendszere 1968-ban alakult át ismét, amikor a tartományok helyébe megyéket szerveztek. A Székelyföldön így jött létre

a magyar többségű *Hargita*, illetve *Kovácsna* megye, indulhattak a magyar nyelvű napilapok, majd 1969-ben a mára már elsovasztott a bukaresti Kriterion Könyvkiadó, amely — mint Pomogáts írja: „...a romániai magyar irodalom állandó gondozása mellett népszerű könyvsorozatokat ad közre: a Romániai Magyar Írók sorozat a nemzetiségi irodalom klasszikusait, a Forrás-sorozat a pályakezdő írókat, a Magyar Klasszikusok az egyetemes magyar irodalom nagy értékeit jelenteti meg, az ún. 'fehér'-sorozatban erdélyi magyar emlékiratok, a Tékában értékes művelődéstörténeti dokumentumok, a Biblioteca Kriterionban a nemzetiségi irodalmak románra fordított művei kapnak helyet. A Kriterion nem pusztán kiadói munkát végez, a nemzetiségi kultúra műhelyének feladatait oldja meg, irodalomtörténeti, történelmi, művelődéstörténeti, néprajzi és nyelvészeti munkákat is közreadott.”

1970-ben indult a bukaresti *A Hét* című hetilap, de néhány évi reményteljes fejlődés után az 1974-ben bevezetett papírtakarékossági intézkedések erősen lecsökkentették a magyar nyelvű lapok terjedelmét és példányszámát. A Kriterionon kívül más kiadók is adnak ki magyar nyelvű könyveket, melyek részben az iskoláztatás hiányosságait is pótolják, de példányszámuk a kereslethez képest egyre kevesebbnek bizonyult. A magyar színházak mellett a hetvenes években jelentős szerepe volt a nemzetiségi közművelődésben az azóta megszüntetett magyar nyelvű rádió-, illetve televízióadásoknak is. A fentiekből is kitűnik, hogy — mivel nem alakulhattak ki a tudományos képzés és kutatás intézményes feltételei, s hiányoznak a magyar nyelvű felsőfokú tanintézetek, kutatóintézetek, tudományos egyesületek — a szépirodalomnak, az irodalomtudománynak, az irodalmi folyóiratoknak és a könyvkiadásnak kell vállalnia a nemzetiségi hagyományok gondozását, a nemzetiségi önismeret fejlesztését. Ezért örültünk annak, hogy Pomogáts Béla könyvének *Nemzetiségi önismeret*, illetve *Magunk keresése* című fejezeteiben igen alaposan áttekinti azt a sok-sok erőfeszítéssel, lemondással, egyéni áldozatvállalással, gyakran tragédiákkal elért eredményeket, melyeket az erdélyi magyar irodalomtudomány, -történetírás, -kritika, a folklór és néprajz, a művészet- és művelődéstörténet, a filozófiai és szociológiai kutatók, az irodalmi szociográfia és riport alkotói, a honismeret önzetlen munkásai különösen a hatvanas évek végétől a nyolcvanas évek elejéig elérték.

Így érthető, hogy ismertetésünkben — terjedelmi okokból — Pomogáts Béla művének nem azon fejezeteivel foglalkoztunk, melyek az erdélyi magyar irodalom egyes irányzataival, illetve képviselőivel foglalkoztak, hiszen pályájuk és műveik az általunk is említett irodalomtörténeti munkákból megismerhetők, hanem az erdélyi magyarság kulturális intézményrendszeréről, illetve megmaradt lehetőségeiről szóltunk. Tettük ezt azért, mert e részeket érezzük a könyv legértékesebb részeinek, irodalomtudományunk, olvasóközönségünk nagy nyereségének.

BOTLIK JÓZSEF

A vallási néprajz kutatása néhány újabb kiadvány tükrében

Hatvan esztendeje immár, hogy az *Ethnographia* hasábjain Schwartz Elemér tudományosan leírta a „vallási néprajz” terminust, és fölhívta a figyelmet a népi lelki-vallási életének a tanulmányozására. Ez nem jelenti azt, hogy az azt megelőző évtizedekben, sőt évszázadban ne lettek volna ilyen irányú vizsgálódások. *A magyar néprajztudomány bibliográfiája* csak az 1850—1870 közötti két évtizedből több

száz ilyen témájú cikket sorol föl a katolikusok, reformátusok, görögkeletiek, unitáriusok, zsidók vallási hagyományai mellett a keleti vallásokról és szektákról is.

A német kutatásban „religiöse Volkskunde”, francia területen „spiritualité populaire”, „piété populaire” néven már korábban körvonalazódott a vallási néprajzi tudományág. A mitológiakutatás és a néphit vizsgálata a magyar folklóron belül már sok területen kapcsolódott a később vallási néprajznak nevezett irányhoz. A harmincas években elmélyülő vizsgálódás ellenére Szendrey Zsigmond még 1941-ben is ezt vallja: „a néprajz módszerében és ítékezésében többé-kevésbé kitaposott utakon jár, a vallásos néprajz azonban még csak cserkészkedik...”. Tény, hogy *A magyarság néprajza* című négykötetes monográfia — amelynek első kiadása éppen a húszas években készül — még csak érintőlegesen tárgyalja a vallási néprajzot. A későbbi összefoglalók nem mellőzik a vallási néprajz témakörét (pl. Balassa Iván—Ortutay Gyula: *Magyar néprajz; Magyar Néprajzi Lexikon* 3. kötetének *népi vallásosság* címszava).

A magyar — elsősorban katolikus — vallási néprajz legkiemelkedőbb kutatója, Bálint Sándor 1936-ban *A magyar vallásos néprajz problémái* című írásában a következőképpen határozza meg e tudományág helyét: „A katolikus hittudomány, erkölcsstan, liturgia, művészet, európai kultúrtörténet és az általános néprajz találkozási pontjai, kölcsönös vonatkozásai bizonyára elég gazdagok és gyümölcsözők ahhoz, hogy külön tudományszak, a vallási néprajz foglalkozzék velük.” Bálint Sándorral a kötelező tudósi szemérem irathatta le a „bizonyára” határozószót, hiszen az akkor már körvonalazódó életműve lesz élő cáfolat a vallási néprajz önálló diszciplínaként való művelésére. A „szintézis első kísérlete” két évvel később, 1938-ban a *Népünk ünnepei* című könyv. A népi kultusz leírásán túl ebben a kötetben találhatjuk az egyházi év néprajzi bemutatását. Ám ennek a kötetnek a folytatása csaknem negyven esztendővel később jelent meg, s ez jól tükrözi a hazai népi vallásosság-kutatás jelentős megtorpanását is.

Részeredmények természetesen mindig születtek. A búcsújárás mint jelentős népi szokás, megmozdulás a vallási néprajz iránt érdeklődő kutatók kedvelt kutatási területe. Bálint Sándor költői hangnemben, a régi szokások elmúlását siratva írja meg 21 magyarországi Mária-kegyhely történetét (*Boldogasszony vendégségben*, Budapest, 1944). Bonomi Jenő egy sor kis monográfiát szentel a magyarországi németek kedvelt búcsújáróhelyeinek bemutatására (*Budaörs, ein vergessener Wallfahrtsort*, Budapest, 1936; *Makkos Mária*, Budapest, 1939; *Búcsújárás Solymárra*, Budapest, 1940; *Der Wallfahrtsort Csobánka*, Budapest, 1941 stb.). Vajkai Aurél a csatkai búcsút mutatja be (*Ethnographia*, 1940), Gaál Károly doktori értekezését az andocsi kegyhelyről írja (1946). Mindezek ellenére Schram Ferenc, amikor áttekinti a búcsújárás eddigi kutatástörténetét, azt állítja, hogy eddig nem született meg egyetlen búcsújáróhelyünknek sem a tudományos fölmérése. Példaként egynek a részletesebb ismertetésére vállalkozik (*A máriabesnyői búcsújáróhely*, *Studia Comitatensia* III, 1975. 277—300). Schram Ferenc a jövő feladatai között jelöli meg a 110 magyarországi búcsújáróhely megfigyelését.

Az országos és helyi búcsújáróhelyek pontos száma kiderítetlen. Vannak meszsze földön ismert, országhatárokon túlról is látogatott búcsúk, mások már kezdenek a feledésbe merülni, s jó, ha egy-két szomszédos falu lakossága figyelemben tartja őket. Ismét vannak olyan kegyhelyek, amelyeknek a látogatottsága csak most kerül felívelő szakaszba. 1986-ban több zarándokhelyen is meg lehetett vásárolni — sok más egyéb jugoszláviai magyar nyelvű kiadvány mellett — Berecz Sándor plébános munkáját, a *Zarándokok könyvét*. Ebben a kis kötetben 146, a magyarok által látogatott kegyhely rövid története, jellegzetes imádsága található. Hasonló kiadványra a magyar könyvforgalomban nem akadunk, pedig minden bizonnyal jelentős igény mutatkozna iránta.

Az ötvenes évek kényszerű pihenője után megélnékültek a vallási néprajzi és vallásszociológiai kutatások. Ekkor szökik szárba Bálint Sándor munkássága. Az *Ünnepi kalendárium* két kötete az ünnepeket a hónapok sorrendjében haladva mu-

tatja be ikonográfiai, nyelvészeti, történeti vonatkozásaikkal egyetemben. Bár Bálint Sándort elsősorban a katolikus néphagyományok kutatójának tartják, az *Ünnepi kalendárium* némileg cáfolja ezt: görög katolikus és protestáns anyag — ha érintőlegesen is — található benne. A magyarországi zsidó folklór lenyűgöző példatárát Scheiber Sándor bocsátotta három kötetben rendelkezésünkre. A hetvenes években az egész magyar szellemi életet megpezsdítette Erdélyi Zsuzsanna apokrif imákat tartalmazó gyűjteménye. A vallásos néprajz iránt sokoldalú érdeklődés támadt: szakdolgozatok születtek, konferenciákat rendeztek (legutóbb éppen 1987 szeptemberében az MTA néprajzi kutatócsoportja a magyarországi zsidó folklóról, vallási hagyományokról), a nyolcvanas években az esztergomi Keresztény Múzeum keretében megszervezték a népi vallásosság gyűjteményt...

1986-ban két tanulmánykötet látott napvilágot a vallási néprajz tárgykörében. Az ELTE Folklore Tanszékének kiadásában megjelent kétkötetes mű 1985-ös keltezéssel a református népi vallásosságról tartalmaz tanulmányokat. Dankó Imre és Küllös Imola szerkesztők törekvése az volt, hogy a szép sikereket fölmutatót katolikus és zsidó népi vallási néprajz mellett összegezzék a református vallás néprajz ismereteit is. Bár a Református Élet 1941-es évfolyamában Gunda Béla föl-sorakoztatta a református vallási néprajz fő tennivalóit, a tanulmányanyag csak mostanra tette lehetővé a szintézisalkotást. A *Vallási néprajz* I. kötetét Gunda Béla tanulmánya nyitja — a református vallási néprajz fogalmáról és feladatairól. Balogh István a magyar művelődéstörténetben oly fontos vallás egy szeletét ragadja ki: a XIX. században a parasztság művelődésére tett hatását. Egy sor részlettanulmányt ebben a kötetben találhatunk meg először. Ötvös László a konfirmáció néprajzát, Dankó Imre az úrasztalát mutatja be. A temetők és temetési szokások témaköréről szól Csiszár Árpád, Takács Béla és Szalai Zsigmond tanulmánya. Már Herman Ottó néprajztudósunk fölfigyelt a „harangok szavára”, ám lokális hagyományleírás még nem sok született. Szilvási János — kérdőíves fölmérés segítségével is — az eger-völgyi harangozási szokásokat gyűjtötte össze. Ugyancsak a kérdőíves módszert használta Kiss Endre, aki Kálvin képét vizsgálta a népi tudatban. Hogy „látomások” nemcsak a katolikus népi vallásosságban vannak, hűen tükrözik Gacsályi Gábor református környezetben gyűjtött „látomásai”. Tóth Judit, Molnár Ambrus, Szabó Gyula tanulmányai a nép életét átható vallási népszokásokról szólnak. A II. kötet tanulmányai között találjuk a Harangod-vidék református egyháztörténetének leírását Galuska Imre tollából. Nagy Géza, Karcsa község lelkiismeretes kutatója a helyi református egyház jegyzőkönyveiből rekonstruálja az 1807—1825 közötti korszak erkölcsi, társadalmi életét. A XVIII. században a református egyházak mellett kialakult a puritán-presbiteriánus mozgalom. A „szent asszonyok” és „szent emberek” hajdúsági társaságáról szól Molnár Ambrus tanulmánya. Szigeti Jenő a hódmezővásárhelyi nazarénusokról szóló, 1869-ben keltezett elfeledett tudományos ismertetést mutatja be. A kötet második részében a református egyházi kutatás tudománytörténetének nagyjait mutatják be a szerzők.

Ugyancsak 1986-ban jelent meg Bálint Sándor emlékének ajánlva a „*Mert ezt Isten hagyta...*” című kötet, amely arra vállalkozott, hogy népi vallásosságunk sokoldalúságát mutassa be. Tüskés Gábor, a szerkesztő lényegre törően foglalja össze bevezetőjében a népi vallásosság kutatásának főbb magyarországi jellemzőit. A kötet első részében a vallási néprajz történeti vizsgálódásai kaptak helyet. Klaniczay Gábor a középkori szentiszteletről, Dobszay László a középkori magyar temetés Erdélyben fennmaradt hagyományairól ír. Néhány valláshoz kapcsolódó tanulmány: Pócs Éva a ráolvasások egyházi kapcsolatait elemzi, Cserbák András és Bartha Elek a magyarországi görög katolikus vallás művelődéstörténetéről és néphagyományairól szól, Scheiber Sándor egy zsidó szokást elemez. A jelen vallásszociológiai (és -pszichológiai) kutatásaiból megemlítem még Jádi Ferenc és Tüskés Gábor tanulmányát, amelyben egy hasznos parasztasszony látomásait, s az annak nyomán kialakuló helyi Mária-tiszteletet tárja elénk (*A népi vallásosság pszichopatológiája*). A kötetet Bálint Sándor szakrális néprajzi munkáinak válogatott bibliográfiája

zárja — hogy véletlenül se feledjük, kinek úttörését követik a mai vallási néprajzkutatók.

A két sokrétű és sokszínű kötet természetesen kijelöli a fehér foltokat is. A század húszas-harmincas éveiben néhol „beteges” méreteket öltő szektásodásról jó-szerével alig találni néprajzi anyagot; Kovács Imre e témába vágó szociográfiáját, a *Néma forradalom* címűt pedig könyvkiadásunk „jóvóltából” ma sem lehet olvasni. Kardos László monográfiája — *Egyház és vallásos élet egy mai faluban* — pillanatok alatt elkelt, s közel húsz esztendeje nem lett újabb kiadása... A mai vallásos élet iránt tehát jelentős érdeklődés mutatható ki a nagyközönség részéről is, s ennek kielégítése érdekében még nem tett meg mindent a magyar néprajztudomány.

Vannak azonban kiadók (magánszemélyek, plébániák, külföldi egyházi szervezetek), amelyek a mai vallási érdeklődésnek igyekeznek mindjobban megfelelni. Egy-egy zarándokhelyen a kegytárgyárusok mellett megjelennek a könyvárusok is, akik a hívó és érdeklődő „zarándokok” lelki éhségét csillapító könyveket kínálnak. Némelyik ékes, másik gyöngébb magyarsággal vallási kérdésekről szól. Körükben azonban fölfedezhetők a vallási néprajz számára is hasznosítható kötetek. A szomszédos Jugoszláviában 1981-ben történt medugorjei „Mária-jelenések” nagy visszhangra, érdeklődésre találtak Magyarországon is. Szájhagyomány és legújabbkori „ponyvanyomtatványok” útján ma már szinte minden faluba eljutott a közeli Mária-jelenések híre. Magyarok ezrei zarándokoltak el Medugorjéba. Volt, ahol különautóbust béreltek erre a célra. A jelenések ténye, lefolyása ismeretterjesztő füzetek, könyvek segítségével jutott el mindenüvé. Legutóbb Janko Bubalo riportkönyve látott napvilágot (*1000 találkozás a Szűzanyával Medgorjében. Beszélgetés Vickával*. Novi Sad, Forum, 1986). Ez a születő népi vallási hagyomány is megérdemli az etnográfusi figyelmet!

BALÁZS GÉZA

Ara: 16,— Ft